

<http://www.balkandownload.org>

RESAT NURI GÜNTEKİN

ROMAN

Gümüşa

REŠAT NURI GUNTEKIN I NJEGOVI ROMANI

Po prestanku vladavine Abdulhamida II i nastanku vremena poznatog kao II Mesrutiyet (ustavnost) javljaju se u Turskoj razna društvena previranja. Na kulturnom polju ta previranja se najčešće osjećaju u književnom stvaralaštvu gdje predstavnici "nacionalne književnosti" (Milli Edebiyat) sve više i više svojim književnim djelima propagiraju vraćanje nacionalnim izvorima, obrađivanju nacionalne prošlosti i kulture. Sama nacionalna književnost je došla kao reakcija na dotadašnje anacionalne tokove kojima su upravljali čitavi tabori frankofila, germanofila i anglofila. U julu 1912. godine je čak došla na vlast anglofilska politička stranka Hurriyet ve itilaf (Sloboda i sloga). Ni panislamizam, raširen širom Osmanskog carstva pa i dalje nije pogodovao razvijanju turske nacionalne svijesti.

Pripadnici nacionalne književnosti bili su mlađi, dotada neafirmisani književnici koji su tematiku crpili iz najaktuuelnijih problema društva. Opisali su Abdulhamidov apsolutizam koji je bio kočnica razvoja slobodnog društva, način života na selu, zastarjele tradicije anadolskog seljaka koje koče razvoj društva. I zapostavljenost Anadolije naslijedena od ranije našla se odjednom u centru pažnje ovih pisaca. Pored toga, nepovoljan položaj žene u društvu u odnosu na muškarca naslijeden od ranije, konzervativci u svim društvenim slojevima i na svim položajima pa i vladajućim, problemi činovništva, njihova neobrazovanost, način na koji ih sredina prima i pravi od njih poltrone i ulizice te nepostojanje dobrog nacionalnog sistema obrazovanja zaokruživali su cjelinu glavnih problema o kojima su pisali pisci nacionalne književnosti.

Kao pripadnik mlađe generacije pisaca nacionalne književnosti u to vrijeme počeo se javljati svojim prvim romanima i Reşat Nuri Güntekin (Reşat Nuri Güntekin). Bio je jedan od mnogih mlađih pisaca koji su pisah pripovijetke i pozorišne kritike i ničim se osobitim u početku nije isticao, niti je na se skrenuo pažnju. Počeo je pisati u časopisu La pensée turque gdje je objavio seriju članaka pod naslovom *Ou en est le roman turc?* i u listu Zaman 1918. i 1919. godine.

Bavljenje pozorišnom kritikom, kao i činjenica da je izabran u upravni odbor carigradskog pozorišta Darulbedayi, utjecali su da se on opredijeli na pisanje drama što će ostaviti dubokog traga na čitav tok njegova kasnijeg stvaralaštva.

Slobodno se može reći da je Reşat Nuri Guntekin, mada izrazit pripovjedač, sasvim slučajno počeo pisati romane i duže pripovijetke. Po nagovoru svoga prijatelja Sedata Simavija počeo je pisati roman *Gizli El* (Tajanstvena ruka) za novine Dersaadet. Nema sumnje da je autor želio realno prikazati stanje Turske za vrijeme prvog svjetskog rata i bez ustezanja govoriti o svim najtežim problemima koji su morili tursko društvo, ali uslijed cenzuriranja roman je toliko preinačen da je sam autor, u predgovoru drugom izdanju, rekao da to, u stvari, nije samo njegov roman nego isto toliko i cenzorov. Tako je počeo karijeru romanopisca najplodniji turski prozaista prve polovine XX vijeka, "klasik turske literature" kako ga naziva I. L. Tučinskaja.

Radnja njegovih romana se dešava u dane piščeve dok je obilazio Anadoliju, u kojoj su se od 1908. godine pa do godina neposredno iza proglašenja Republike zbivali vrlo značajni događaji. Najprije je 1908. godine proglašen Ustav koji je sputao dotada neograničenu sultanovu moć. Ustav je ubrzo izmijenio tursko društvo. U razvoju Turske ne manje važan je i I svjetski rat. Reşat Nuri je analizirao utjecaje ovog rata na tursko društvo. Oslobođilački rat i nastanak Republike predstavljaju novu epohu za turski narod i modemu tursku državu. U vremenu osnivanja Republike, a i poslije, Reşat Nuri živi u svojim romanima u tim događajima, sa svojim ličnostima i svojim idealima. On se unosi u sve probleme društva, duboko ih doživljava i reflektira na svoj način. Ali osnovna vrijednost njegovih romana je u tome što nam iza svakog događaja pokazuje kako je običan čovjek gledao na promjene u društvu, iskazujući svoja zapažanja realno, koliko su mu to dozvoljavali uvjeti, učestvujući tako u stvaranju i razvoju nacionalne književnosti.

Svoje interesovanje za sitne ljudske probleme autor otkriva u svakom svom djelu. Posebnu pažnju posvećuje intelektualcu i njegovoj ogromnoj ulozi u društvu koje se brzo mijenja i usvaja nove ideje. Teme ovih romana su socijalne, prosvjetne pa u manjoj mjeri određuju i ratne prilike.

Guntekin je veoma prevoden pisac. Romani i pripovijesti su mu prevoden na engleski, francuski, ruski, njemački, bosanski, bugarski i druge jezike. Kod nas se vrlo rano pojavio prijevod Grmuše. Naime Fehim Spaho je još 1924. godine prevodio ovaj roman u nastavcima u novinama Pravda. Spaho je preveo i njegove pripovijetke: *Na oporavak*. Jedna nedužna prijevara. *Tetka Hava i Trešnje* kao i satirični pozorišni komad Babur-Šahova sedžada, dok su po jednu Guntekinovu pripovijest preveli Hasan Kaleši, Lamija Hadžiosmanović i Fehim Nametak. Tim prijevodima je ovaj popularni turski pisac prisutan i u našoj sredini.

ŽIVOT I KNJIŽEVNI RAD REŠATA NURIJA GUNTEKINA

Jedan od najplodnijih i najpopularnijih turskih književnika Rešat Nuri Guntekin rođen je 25. novembra 1889. godine kao sin vojnog liječnika Nuri Beja i Lutfije Hanim, kćeri generala Javer paše, erzerumskog valije. Osnovno obrazovanje stekao je u Čanakkaleu gdje mu se u to vrijeme otac nalazio na službi. I dalje obrazovanje će mu biti vezano za mjesto očeva službovanja. Tako je u Izmiru pohađao francusku školu kod fratara koju će opet napustiti prije završetka jer mu je otac ponovo dobio premještaj. Visoko obrazovanje je stekao na fakultetu za književnost (Edebiyat Fakultesi) Istanbulskog univerziteta na kome je diplomirao 1912. godine. Prvu službu dobio je kao profesor turskog jezika i književnosti u Brusi 1913. godine. Potom je predavao u Čanakkaleu, Erenkeju (sada azijski kvart Istanbula) i Istanbulu.

12. aprila godine 1924. zajedno sa Mahmutom Jesarijem (Mahmut Yesari), Abdurefik Ahmet Nurijem (Abdurrefik Ahmet Nuri), slikarem Munif Fehimom (Munif Fehim) pokrenuo je sedmični humoristički list Kelebek. Godine 1927. je imenovan generalnim direktorom ministarstva prosvjete što mu je omogućilo da upozna prilike širom Anadolije još jednom kao iskusni prosvjetni radnik i već afirmiran književnik sa desetak objavljenih romana i nizom izvođenih drama. Poslije 12 godine obavljanja ovog posla izabran je za narodnog poslanika okruga Čanakkalea. Ovu je dužnost obavljao četiri godine (1939-1943) ne kandidirajući se ponovo za mjesto poslanika jer nije imao afiniteta za politiku. Više je volio prosvjetu kojoj se ponovo vraća kao inspektor; zato će valjda mnoge najsvežije, najrealnije i najupečatljivije ličnosti njegovih djela biti učenici, učitelji, profesori i inspektori na koje je nailazio u vrijeme svog službovanja bilo kao profesor bilo kao inspektor. U zrelim godinama bio je ataše za kulturu i predstavnik turske u UNESCO-u u Parizu (1950. godine). U jednoj delegaciji turskih književnika koja je pohodila Bosnu 1954. nalazio se i Guntekin i tom prilikom je boravio i u Sarajevu.

Godine 1954. je penzioniran, a samo dvije godine kasnije je umro u Londonu 12. decembra 1956. gdje je otišao na liječenje.

Ljubav prema knjizi potječe kod Rešat Nurija još od najranijeg djetinjstva, iz roditeljske kuće u Iskidaru (Uskudaru), azijskom dijelu Istanbula. Tu je slušao priče od domaćeg učitelja Lala Šakir-age koji mu je na taj način već dao podstrek da čita, da traži zabavu u bogatoj očevoj biblioteci. Naročito je dugo tokom života evocirao jednu narodnu priču o tri jelena koja će i kasnije u zrelijim godinama njegova stvaralaštva imati određenu ulogu romantičarske inspiracije.

Jedno od djela koje je pobudilo pažnju pisca u njegovom djetinjstvu je roman "Udi" Fatme Ali je Hanim (Fatma Aliye Hanim), djelo koje su pismene žene u Čanakkaleu, skupljajući se za zimskih večeri, čitale i slušale. No istinsku želju za čitanjem i pisanjem dobio je čitajući pripovijetke Halid Zija Ušakligila (Halit Ziya Ušakligil).

Uz sve ovo, bogata očeva biblioteka bila je za mladića, koji je zabavu tražio u čitanju, prava riznica u kojoj su se nalazila, kako stara djela iz turske divanske književnosti, ponekad i u rukopisu, tako i većina francuskih klasika od Balzaka (Balzac) i Flobera (Flaubert) do Zole i Dodea (Daudet). Tu su bili i klasici francuske kritike, poznati filozofi Ten (Taine) i Renan, u izdanju biblioteke Feliksa Alkana, a ne manji interes pokazivao je i za Ibzenove drame. Bogatstvo očeve biblioteke bilo je i zadržavajuće i, u isto vrijeme, čudno za mladog Rešat Nurija, pitao se: odakle takav interes za književnošću kod jednog mladog vojnog liječnika koji je pravo sa studija medicine krenuo u vojarne širom Anadolije.

Nakon prvog upućivanja u književnost preko pozorišnih kritika i članaka o turskom romanu, pisanim na francuskom jeziku, te nekoliko pripovijedaka napisanih po uzoru na "svoga učitelja" Halid Zija Ušakligila, činilo se da će se Rešat Nuri razvijati kao dramski pisac za šta je i sam imao više želje i sklonosti. U kratkom vremenu od 1920. do 1923. napisao je tri drame: Hancer (1920), Eski Ruya (Stari san) (1921) i Ta Pargasi (Komad kamena) (1923), koje su istih godina izvođene u istanbulskom pozorištu Darulbedayi i doživjele velika priznanja, ali je nastavio i sa pisanjem uspješnih pozorišnih recenzija.

Prvi svoj roman *Gizli El*, napisan g. 1918. pod čudnim okolnostima, nije smatrao svojim književnim uspjehom, (roman je ipak za 50 godina od objavljivanja doživio pored štampanja u nastavcima i 4 zasebna izdanja: 1924, 1954, 1959. i 1969.). U to vrijeme je napisao i dramu *Istanbul Kizi* (Istanbul djevojka), ali kako ova drama nije mogla biti izvedena na sceni spomenutog pozorišta, jer, kako kaže autor, "nije se mogao napraviti školski dekor", a sigurno je bilo i drugih razloga, dramu je preradio u roman i počeo objavljivati u nastavcima u novinama Vakit 1922. godine, pod naslovom *Çaliku^a* u, u našem prevodu Grmuša. Iste godine roman je štampan i zasebno. Mlada učiteljica, razočarana ljubavnom avanturom vjerenika, ostavlja Carigrad i odlazi u provinciju da bi udobnost velegrada zamijenila

teškoćama života seoske učiteljice. Uspjet nailazi na niz prepreka radeći svoj plemeniti prosvjetiteljski posao u zaostaloj i zanemarenoj Anadoliji.

Uspjeh koji je postigao ovim romanom bio je sigurno prekretnica i putokaz u Guntekinovu daljem književnom formiranju u kome će se opredijeliti kao romanopisac. I dalje će pisati drame, i to vrlo uspjele, a ponekad će i svoje romane dramatizirati, ali roman ostaje njegova glavna preokupacija. Vrijeme će pokazati da je Grmuša postala njegov najpoznatiji roman pa će često i sam pisac biti nazivan "Çaliku^a u muharriri" (pisac Grmuše) a isto tako to je roman koji je doživio najviše izdanja u Turskoj i preveden je na nekoliko evropskih jezika. Slava stečena ovim romanom čak mu je u izvjesnom smislu štetila, pa je, "ugađajući čitalačkoj masi koju je odjednom zadobio, nastavljao Grmušu iz romana u roman, iz komada u komad". Da se poslužimo i riječima turskog književnog kritičara Nasuhi Bajura (Nasuhi Bayur), koje su, uostalom, ponavljali i mnogi drugi: Çaliku^a u je bila jedna epoha u turskoj romanesknoj književnosti." A veliki turski pjesnik Nazim Hikmet smatra da nijedan turski roman do sada (1963. g.) nije pobudio tako širok interes. O popularnosti ovog njegova romana govori dosadašnji broj njegovih izdanja. Do godine 1969. izašlo je 15 izdanja ovog romana. Pored ovoga, dokaz popularnosti Grmuše je i činjenica da je ulica u kojoj je stanovao Reşat Nuri, u istanbulskom kvartu Levent, nazvana ne po piščevom imenu, nego nosi naziv njegova romana Çaliku^a u.

O vrijednosti ovog romana inače postoje oprečna mišljenja. Dok izvjestan broj kritičara smatra da je ljubavna fabula romana njegov osnovni cilj, i da roman nema neku veću literarnu vrijednost i prema tome daju mu jedva prolaznu ocjenu i to uglavnom zbog stvaranja širih čitalačkih krugova, drugi, brojniji, opravdano smatraju da je slikanjem prilika u Anadoliji, posebno stanja u prosvjeti, pisac dao izvanredan doprinos poznavanju te malo poznate sredine. Po umjetničkoj vrijednosti to je roman znatno iznad prosjeka turske književnosti.

Poslije prva dva romana, oba napisana pod pomalo čudnim okolnostima, napisao je i jedan psihološki pod naslovom Damga. Nužne društvene promjene izazvane klasnim raslojavanjem i prvim znacima kapitalizma, nakon proglašenja Ustava i I svjetskog rata, prouzrokovale su promjene u načinu življenja što će se vidjeti na svim ličnostima i društvu kao cjelini u ovom romanu. Čovjek koji ne može da se privikne na surova mjerila novog doba neminovno propada. Ovdje nas pisac vodi od bogataških vila do mračnih zatvorskih soba gdje nevino osuđeni ispaštaju tuđe krvice. Ovaj roman obiluje opisima "stanja duše" i spada u vrhunska ostvarenja turske proze. Junak ovog romana, potaknut legendom o mladiću koji se bacio pod mlin da ga ne bi našli s voljenom ženom, koja tada više nije bila njegova, i tako joj spasio čast i život, čini sličan pothvat izjavljujući za sebe da je kradljivac kad ga je noćni čuvar primijetio da se prikrada kući svoje ljubavnice. Osuđen kao kradljivac biće žigosan čitava života. Stvarna vrijednost ovog romana je u dubokoj

psihološkoj analizi lika glavnog junaka. Popularnošću "Damga" nije mogla dostići Grmušu, ali je ipak do 1959. g. izdavana šest puta.

Ono što je privuklo publiku u ovim romanima, posebno u romanu Grmuša, i ujedno dalo putokaz Guntekinu kako treba dalje stvarati, bio je nov momenat u tretiranju društvenih problema, razotkrivanje društvene truhlosti koju se autor nimalo ne ustručava prikazati u pravom svjetlu. Štaviše, on vodi čitaoca sve do pravih uzročnika takvog stanja i u njih upire prstom. Pri svemu ovome najviše mu pomaže smisao za humor i ironiju kojima izvrgava jedan sloj društva, a njegova satira je najuspjelija u karikiranju raznih anacionalnih tipova.

Inspiracija stranim djelima koja je nesporno bila prisutna kod Rešat Nuri, i koju on, uostalom, i ne krije, nije se upadno primjećivala zbog tematike njegovih djela pa se ova njegova djela smatraju pravim "nacionalnim romanima". U ovim prvim romanima bila je prisutna velika doza sentimentalnosti koja je ponegdje događaje izvodila izvan okvira realnog, posebno u raspletima ljubavnih drama. To je rezultat piščeve vjere u čovjeka i nade u pobjedu dobra. Poslije ovih prvih romana koji se mogu smatrati za prve ozbiljne književne pokušaje, jer ono što je pisao prije ovih romana je uglavnom zaboravljen, slijede romani u kojima će također biti obilje sladunjavosti i osjećajnosti, ali sa stanovišta tehnike pisanja, te misaone i socijalne ozbiljnosti, pojaviće se i neka snažnija djela.

Prvi pokušaji i nesumnjivi uspjesi ohrabrili su pisca do te mjere da je u sljedećih pet godina (od 1925. do 1930) objavio čak šest romana, najprije Dudaktan kalbe (u našem prijevodu *S usana na srce*, roman obavljen 1925. godine koji je također doživio veliki uspjeh kod čitalačke publike u Turskoj i do sedamdesetih godina ima deset izdanja).

Mnoge socijalne probleme Rešat Nuri kasnije je zrelije razradio u svojim poznjijim romanima među kojima se ističu Yaprak Dokumu (Izdanje lišća), Yeşil Gece (Zelena noć), Bir Kadin Du^a mani (Ženomrzac), Acimak (Žaliti), Degirmen (Mlin).

Uz njegove najuspjelije romane ide i nekoliko pripovijedaka koje s tematskog gledišta imaju najrazličitije sadržaje. Najviše je takvih koje tretiraju probleme zaostalosti anadolskih kasaba, ali općenito uzevši može se reći da je tematiku za pripovijetke uglavnom crpio iz istog izvora na kome se nadahnjivao i za svoje romane. U duže, ali ujedno i uspješnije pripovijetke spadaju: Rocild Bey, Eski Ahbap (Stari drug), Tanri Misafiri (Božji gost), Leyla ile Mecnun, Sonmu^a Yildizlar (Ugašene zvijezde) i druge. Njegovo književno stvaralaštvo upotpunjuje još nekoliko vrlo uspjelih prijevoda klasika evropske literature i adaptacija pozorišnih djela.

Romani Rešat Nuri Guntekina pojavili su se u vrijeme afirmacije turske nacionalne književnosti nakon jednog kratkog ali burnog perioda panislamističkih i panturističkih strujanja. Kao promatrač prosvjetnih prilika, života na selu i malog

gradskog čovjeka on je vrlo realan, ali u njegovu pripovijedanju ne nedostaje toplog lirizma. Posebna odlika mu je smisao za fino psihološko promatranje čovjeka. S ovim svojim osobenostima Guntekin će biti tipičan predstavnik te epohe turske književnosti pa će biti i prevođen na glavne evropske jezike. Dobar poznavalac tadašnje turske književnosti kod nas, Fehim Spaho, preveo je ondašnje najpopularnije djelo turske književnosti, Guntekinovu Grmušu, i tako ga predstavio i našoj publici. Spaho je također u Novom Beharu, u nastavcima, prevodio i njegov roman "S usana na srce".

Kao autentičan tumač svoga vremena i svoga naroda on je u osjetljivim vremenima na početku ovog vijeka budio nacionalnu svijest i vraćao samopouzdanje. Djela Rešat Nuri su u svakom slučaju popunila jednu osjetnu prazninu u turskoj književnosti u prvim decenijama XX vijeka. I ne samo to, ona su donijela nešto novo u pogledu tema, stila i jezika.

Čitajući Guntekinove romane, a naročito Grmušu, dobivamo jasnu sliku o teškim prosvjetnim prilikama onog vremena, posebno na selu. Autor je, nema sumnje, vjerno ocrtao stanje prosvjetnih prilika jer ih je kao prosvjetni radnik odlično poznavao. Time nam je ujedno dao sliku pod kakvim su se uvjetima formirali mladi ljudi njegova vremena. S druge strane, sistem školovanja je bio različit od onoga iz XIX vijeka, tako da za dugo nije mogao biti prihvaćen od širokih slojeva. Stvarala se buržoaska klasa u koju su se svrstavali samo oni najokretniji.

Rešat Nuri se bavi običnim malim čovjekom prema kojem pokazuje mnogo simpatija. Njegova privrženost malom čovjeku istinska je i duboka, ali ona ne potječe u toliko velikoj mjeri iz djetinjstva kada je rastao u uvjetima bogataškog djeteta. Ta privrženost se razvijala vremenom, upoznajući ljude i njihove sudbine, a Guntekin je upravo stalno bio u dodiru sa običnim ljudima.

Ako bismo htjeli međusobno uporediti ova tri romana i njihove glavne junake, možemo zaključiti da Rešat Nuri, napisavši svoj prvi roman "Gizli El" pod spomenutim okolnostima, nije napisao loš roman iako s njim kao autor nije bio zadovoljan. Dao je sliku nastajanja visokog društva i načina života u njemu, otjelovljenog u Šerefu — karakterističnom liku novog bogataša. S Feridom u Grmuši pisac je kročio u Anadoliju, stavljao je u razne situacije i upoznavao je s najraznovrsnijim teškoćama i različitim vrstama ljudi. Ona je idealiziran obrazac požrtvovane, radine i poštene turske intelektualke.

U "Damgi", svome trećem romanu, pisac je dao psihoanalizu čovjeka koji je došao u teška iskušenja, mada kod čitalaca nije doživio uspjeh kao Grmuša, ovaj roman ima veću literarnu vrijednost od prethodna dva. I njegov glavni junak Ifet, tragična figura svoga vremena, predstavljen jednom ozbiljnom psihološkom analizom pokazuje piščevu vjeru u čovjeka (Ifet se nada dobru i kad strada), ali ne toliko optimistički izraženu kao u prethodna dva romana.

Pojave koje su predmet Rešat Nurijeve kritike, iako su raznovrsne ipak se mogu svesti na kritiku prosvjetnih prilika, nepoštenog bogaćenja i nezavidnog položaja žene u društvu. Kada govorи, na primjer, o nepoštenom bogaćenju kao dominantnoj crti toga vremena on kroz likove opsjednute novcem reljefno oblikuje lik samozadovoljnog čovjeka koji se vješto obavio plaštrom uspješnog poslovnog čovjeka. Ističe da nemir koji donosi novac postaje teret istom čovjeku kad ga stekne.

Njegova namjera je bila da, opisujući vjerno događaje, pobudi pažnju širih čitalačkih krugova koji nisu bili naviknuti na čitanje, a to je postizao postavljanjem jedne ljubavne fabule u osnovu svakog romana. Naravno, sama ljubavna fabula ne bi bila dovoljna za pridobijanje čitalaca, u tome mu je mnogo pomagao njegov način izlaganja fabule krajnje jednostavnim stilom i savršenim jezikom. Tako se dešavalo da u nekim romanima i pripovijetkama čini ustupke široj publici, ali je tu publiku kasnije zrelijim djelima poveo za sobom.

Uspjeh Rešat Nurija bio je brz i prilično velik. Već sa prvim romanima stekao je glas pisca svoga vremena. O njemu se pisalo, a i danas se piše, sa mnogo pohvala. Za njega se reklo da je "romanopisac šarmantnog i tečnog stila", "nježan novelista", "autor mnogo hvaljenih pozorišnih djela", "pisac pozorišnih djela koja su kamen temeljac pozorišnoj književnosti (u Turskoj)", "najplodnije tursko pero", "voljeni narodni pisac" itd.

Sva Rešat Nurijeva djela ne samo romani nego i drame i pripovijetke doživjela su i brojna izdanja u Turskoj, a prevođena su i na engleski, ruski, njemački, bosanski, bugarski i druge jezike.

Rešat Nuri očigledno umije da promatra život i da zbivanja u njemu sažeto unese u svoje književno djelo. On prikuplja podatke iz života. Zato su njegovi likovi ocrtani jakim bojama i daju utisak čudne svježine. Nema sumnje da je Rešat Nuri većinu svojih likova stvarao prema živim uzorima. Zanimljivo je da je Rešat Nuri smjestio Feridino službovanje u mjesta gdje je u stvari službovao on sam. Simptomatično je da je najafirmativnija ličnost u Grmuši vojni liječnik Hajrullah-beg, a Rešat Nurijev otac je bio upravo vojni liječnik.

Njegovi romani su puni akcije, dramatike, ali u "Gizli El", a naročito u "Damgi", ima i finih psiholoških crtanja ličnosti i njihovih proživljavanja. Umjetnički prosede stavlja Rešat Nurija uz bok najznačajnijih pisaca nacionalne književnosti, Jakup Kadri Karaosmanoglu i Halide Edip Adivar, a njegova naročito velika zasluga je u tome što je jedan od prvih koji je radnje svojih romana postavljao u slikovite gradiće Anadolije gdje je s izuzetnom nadarenostišću umio da promatra običaje i ljudi. U tome je također njegova zasluga jer je dotadašnja turska književnost uglavnom slikala život carigradskih visokih krugova.

Kao jedan od pristalica reforme turskog jezika i pisma bio je živi primjer svojim književnom djelom kako treba pisati da djelo svakome bude razumljivo.

Upravo u pogledu jezika otišao je najdalje pa se njegova djela i danas smatraju uzorom jednostavnog i čistog turskog književnog jezika.

Među Guntekinovim djelima ima i onih za koje se može reći da nisu na njegovu uobičajenom nivou. Ali teško je bilo tako mnogo pisati i uvijek dobro stvarati. Guntekina ipak treba cijeniti po njegovim uspјelim ostvarenjima kojima se ponosi turska modema književnost.

Dr. Fehim Nametak

DIO PRVI

janja / balkandownload

I

Dok je učiteljica glazbe stajala navrh stepenica s postarijom sestrom prijazna i osmjehnula lica, opazi kako kroz donji hodnik prođe neka zamišljena žena u crnu zàru.^[1]

— Ma soeur, eno prođe nekakva tuđa žena. Bit će da je zabasala skrbnica koje učenice. Hoćemo li joj se javiti?

Tu je gospodju vidjela i stara učiteljica pa odvrati smijući se:

— Šta je vama, sestro Uranijo!? Zar niste poznali Grmušu? Toliko ste godina muku mučili s njom i trpjeli njenu nestašnost. Kako to može da bude?

Učiteljica glazbe nije mogla vjerovati. Ova žena što ide hladnim hodnikom, zamišljena, tužna, bez glasa, nije mogla nikako biti Grmuša.

— Šta velite, ma soeur, zar da ja ne poznajem Grmuše? Zar je onaj hod Grmušin hod? Jeste li vi ikada vidjeli da Ferida ovako ide? Grmuša ne ide, ona skakuće. Pa zar bi ona mogla proći bez galame, bez pjesme, a da se još pred svakim kipom i slikom u hodniku ne nakloni i ne isplazi jezik? Ma soeur, to nije moguće. Ovo je žena pametna, sređena, kojoj je pomalo i život dodijao.

Stara se učiteljica opet osmjejahu, ali je u tom smiješku bilo malo i žalosti...

— Jučer smo — reče — Grmuši dali diplomu. Danas se vraća svojoj rodbini. Kada sam je maloprije prvi put vidjela kako je obukla zàr, i ja sam se iznenadila. Nisam mogla vjerovati svojim očima. Odmah se nekako protegla uvis, a lice joj dobilo tužan i ozbiljan izraz.

Sestra Uranija lagahno mahnu glavom.

— Vrlo čudnovato. Ovaj zàr ima zagonetnih svojstava. Ne može se poreći da ženu ne čini u neku ruku ljepšom, a u isto vrijeme daje joj, kako vi rekoste, neku tužnu ozbiljnost.

— Nije samo to, gospođice Uranijo. Ima tu i drugih razloga. Ovom je djetetu bilo tek devet godina kada je došlo u naše ruke. Za ovo deset godina što je bila u krletki, vi znate da je Ferida nazvala školu “krletkom”, dakle, za tih deset godina ona je zbilja bila zatvorena kao kakva žalosna ptica u krletki. Nije se sa školskim životom nikad sprijateljila. Kada bi iz školskog vrta virila kroz ogradu, srce bi joj

¹ Ogrtač, čiji je sastavni dio i veo na licu žene.

igralo. Eto, najzad je došao i taj dan "velikog spasa". Njezin je i taj izričaj "dan spasa". Danas smo Grmuši otvorili vrata krletke. "Eto, slobodna si," rekosmo joj. Maloprije je pokupila svoje stvari i obukla zàr. Ovo veselo, neobuzdano dijete odjednom posta mirna i tužna djevojka. Sjećam se kad sam prošle godine zadala učenicama zadaću s temom "Šta ćete raditi kada izidete iz škole?" To pitanje je sve moje učenice bacilo u duboko razmišljanje. Sve su u zadaći izražavale sumnju i brigu o životu. Na sve je neugodno djelovala pomisao na rastanak sa školom. Naravno, Grmuša je i u tome bila iznimka. Ona nije smatrala za potrebno ni da razmisli o tome teškom pitanju. Jednostavno je u svoju zadaćnicu napisala nekoliko ovakvih suludih redaka: "Ah, draga moja učiteljice, ne znam koji vam je zločesti vrag doveo u pamet ovakvo pitanje što umara? Šta ću ja raditi u životu? Ja ne mogu zamisliti ništa djetinjastije već unaprijed izrađivati program za jednu veliku, dugu zabavu za blagdan. Kakav program može da bude u lastavice, u vjetra, u zapjenjene vode; jednom riječi u grmuše? Uza sve to, ni vi, draga učiteljice, ne možete zanijekati da se ova sitna stvorenja bez programa i bez pameti mnogo bolje zabavljaju od nas svih. Ja znam, vi ćete se zbog ovih mojih riječi rasrditi na me. Snizit ćete mi ocjenu, jer ja ne mislim kao moje drugarice o pričama što zamaraju, što su pune riječi "ozbiljnost, dužnost, požrtvovnost". Ali, šta ću ja? To je tako... Vi pitate šta ćete raditi kada izidete iz škole? Šta radi ptica kad pobjegne iz krletke? Veseli se, skakuće, cvrkuće, svetkuje... Eto tako ću i ja. Uza sve to bit će mi donekle žao što ću se rastati od vas. Premda sam ja grmuša, a vi, po mom mišljenju srdita noćna ptica, opet vas prilično volim. Ako se koji put sretnemo na ulici, bit će mi vrlo drago. Ali ako mislite da ću ja još koji put stupiti nogom u "krletku", pa bilo to samo da vas vidim, u to se ne uzdajte!" — Eto, tako je, po prilici, napisana Feridina zadaća.

Sestra Uranija podiže obrve i skupi usnice.

— Zaista — reče — opasno duševno raspoloženje! Ja se bojim za budućnost ovako razuzdana djeteta. Grmuša se neće moći snaći u životu ako bude sklona ovakvim mislima.

Stara joj učiteljica na to odgovori s potpunim uvjerenjem:

— Eto, tu se, gospodice, varate. Uskoro će biti pedeset godina kako se ja bavim ovom ženskom djecom. Tisuće i tisuće ih je došlo i prošlo kroz moje ruke. U početku sam se i ja, kao i vi, povodila za vanjštinom pa sam tako dolazila do pogrešnih zaključaka. Ali ja sam mnogo te ženske djece koju sam odgajala slijedila i kasnije u životu i bila svjedokom njihova neuspjeha ili uspjeha, sreće ili nesreće. Po svemu svome iskustvu što sam ga stekla mogu vas uvjeriti da ljudi s neodređenim idejama, bezgraničnim nadama, zagonetne duše, ne bivaju u životu sretni. Za ovakve, Feridine naravi, ne treba se bojati. Oni su još u djetinjstvu veseli, nestošni, neobuzdani. Čovjek misli da neće znati sobom upravljati kad odrastu. A baš naprotiv, ovakvi pokazuju najviše otporne snage i smjelosti u životu i mogu najviše

podnosići. Šta radili da radili, oni nađu puta da budu sretni i zadovoljni.

Stara se učiteljica bijaše zagrijala u svome razlaganju pa nastavi pokazujući rukom kroz prozor na planinske vrhove u daljini:

— Gledajte onamo, gospođice Uranijo! Svake godine, što su one planine osvanule pod debljim snijegom i više opustjele od zimskih vjetrova, to su one u proljeće više ozelenjеле i procvjetale. Svako doba ima svoje. Pustite neka se i djeca izdovolje u svojim nestaslucima i u živahnosti! Kada dođe vrijeme da misle i da rade, vidjet ćete kako će biti radina i otporna. Opet vam velim, gospođice, ja se za Feridinu budućnost nimalo ne bojam. Vi maloprije niste poznali Feridu koja je još do jučer preskakivala konopac, derući u komadiće svoju kratku suknjicu. Za jedan je dan postala ozbiljna, čak i tužna djevojka. Nije li? Ne mislite da je to okljevanje ptičice koja je istom stekla krila pa se ne usuđuje odjednom prhnuti s grane! Ne mislite da je to ona prolazna tuga što obuzme čovjeka kad se rastaje s osobom na koju se obikao! Nije to, već, po mome mišljenju, na dan rastanka je njoj neki tajni prirodni nagon kazao da ona sada ulazi u posve drugi svijet. Taj će prirodni nagon svijetliti njoj kao sigurna luča i čitav joj život pokazivati pravi put. Ja sam uvjerena da će Ferida biti sretna. Stara sam, možda to neću doživjeti, ali vi ste još mlađi, složit ćete se jednoga dana sa mnom, ako vas i nju sudbina ne baci na posve druga mjesta.

Kad se Ferida rastala s upraviteljicom, nije se mogla suzdržati a da ne pusti dvije suze. Grmuša plače! Za deset godina nije to u nje vidjela ni jedna učiteljica, ni jedna njena drugarica.

Upraviteljica se sjeti dana kada joj je prije pet godina javila da joj je umro otac. Ferida nije ni tada zaplakala. Svoje crne oči je uprla u planine što su se vidjele kroz prozor i sa samozatajom zadržala suze što joj se bijahu nakupile po trepavicama. Dok je upraviteljica prema ovoj neobično otpornoj snazi i čeličnoj izdržljivosti probesjedila i drhtala, mlada se djevojčica tužno osmjejhula i kao da je upraviteljica bila ona kojoj treba utjehe, ona joj je stisnula ruku i rekla: "Siroti moj otac! Šta ćemo, ma soeur? Svi ćemo umrijjeti. Ne žalostite se toliko!" Kad je Grmuša izišla toga dana iz upraviteljičine sobe, bila je nestasnija nego inače. Na večernjoj korepeticiji stavila je glavu na ruke i zaspala kao što čine sva lijena djeca. Sutradan bila je, kao i uvijek do sada, vesela, nestasnja Grmuša, kojoj nikad jezik ne stoji.

Ova uspomena je bacila upraviteljicu još malo dalje u prošlost. Bilo je to jednog ljetnog dana prije deset godina. U istu sobu k njoj je došao visok turski oficir, opaljena lica i opora držanja, vodeći za sobom debeluškastu curicu od svojih osam, devet godina. Iza kratkog okljevanja rekao joj je s nekom stidljivom iskrenošću: "Došao sam da vam predam svoju kćer Feridu. Izgubili smo joj majku već davno. Dosad je bila kod nane, a i ona je nedavno umrla. Ja sam došao na kratko vrijeme u Carigrad. Za dan-dva idem u Albaniju. Ne mogu dijete uzeti sa sobom. Doduše, ona ima u Carigradu bliže rodbine, ali ja imam svojih razloga zbog

kojih je ne mogu ostaviti kod njih. Moja kćerka je malo nestaćna i udarljiva. To vam moram unaprijed reći. Da je ostavim, ako je primate?"

Oficirovo opaljeno lice, veliki dugi brkovi, svijetle crne oči u oprečnosti s njegovim stidljivim pouzdanjem, sve se to upraviteljice nekako ugodno dojmilo.

Upraviteljica je održala svoju riječ koju je taj dan dala oficiru, i Feridu je pazila kao svoje rođeno dijete. Ali nju nije voljela samo upraviteljica; nju je volio svatko u školi. Da nije tako bilo, nitko ne bi mogao podnijeti njezinu prodornost. Njezina nestaćnost bila je općenito poznata. Kao ni živu nitko je nije mogao uhvatiti. Nije pomagao ni savjet, ni ukor ni kazna. Ali je imala u sebi neku izvanrednu privlačnost da joj je svaka pogreška bivala oproštena.

Upraviteljica, gledajući ovu mladu djevojku koja se u zaru odjednom protegla i postala tužna i mirna, prisjetila se svega njezinog prijašnjeg vladanja. Sjetila se njezinih nestaćuka, šala, sve jedne za drugom.

Jednoga dana kada je upraviteljica prolazila ispred crtaonice, začuje iznutra silnu galamu. Između uzvika i smijeha čuo se gotovo plačan glas boležljive i slabunjave učiteljice. Upraviteljica prođe do jednog prozora i proviri unutra. Ferida je sjedila u zadnjoj klupi. Od pramena kose načinila je sebi bradu i napravila se kao pop, zbijajući razne šale. Čim je spazila upraviteljicu na prozoru, pope se na klupu i načini se kao da moli. Sklopi ruke pod bradom, zatim podigne prst na usnice kao da daje znak da šuti, a najzad poče rukom dijeliti poljupce. Premda je upraviteljica bila posve ozbiljna, ipak joj ovo Feridino dijeljenje poljubaca i moljenje bijaše toliko smiješno da nije mogla očuvati svoju ozbiljnost. Bojala se, ako uniđe unutra, da neće moći izdržati a da se ne nasmije. Zato se udalji.

Opet jednoga dana došli upraviteljici da se tuže kako je Ferida za ručkom nasula drugaricama soli u tanjure. Da bi ovu nestaćnu curu ukorila kako treba, upraviteljica sađe u blagovaonicu. Ferida je bila još tamo. Kupila je po stolovima komadiće kruha i ostatke ostalog jela i stavljala ih u košaru. Ferida pokuša da sakrije već napunjenu košaru pod kecelju, a onda pride bojažljivo upraviteljici.

— Ferida, zar se ti baš nikako ne možeš postidjeti?

Ona iskolači oči i začuđeno gledaše upraviteljicu. Ferida je već bila zaboravila da je sipala so drugaricama.

— Ma soeur, zar je ružno sabirati psima malo kruha?

— Kakvi psi? Kakav kruh?

— Pa oni tamo na pustari! Ah, ma soeur, da vidite kako se obraduju kad me ugledaju. Sinoć su me dočekali odmah na uglu. Nisu mogli čekati, da dođem do pustare. Sve su mi se vrzali oko nogu. Ja sam ih žalila, ali sam se bila zainatila da im ne dam kruha dok ne dođemo na pustaru. Oni me silom oboriše na zemlju, ali ja sam košaru opet dobro stisla i čuvala je. Počeh ih tući nogama. Ja se zainatila, a oni se zaklatili. Umalo me ne pojedoše. Sreća te najde onuda jedan pekar koji me izbavi.

Upraviteljica se kamenila od čuda slušajući ovu priču.

— A kako ti izlaziš iz škole da odeš na pustaru? Zar te pušta vratar?

— Prvi put sam mu rekla da ga zove sestra Terezija, i tako ga prevarila dok sam izišla. Znala sam da mi drugi put neće vjerovati pa nisam ni išla putem. Znate, ondje kod praoice ima nizak zid, pa preko njega preskočim. Ali, molim vas, draga ma soeur, ne kazujte nikome, jer neću moći više izlaziti. A šta će onda siroti psi? Oni mene doduše ne slušaju, ali ih ja opet volim. Tako treba, je li? Evo i ja vas ne slušam, pravim nestašluke, pa zar me ipak ne volite?

Ovakvo Feridino otvoreno priznavanje svojih pogrešaka nije upraviteljicu srdilo; naprotiv, smijala se. Ona se i ovaj put smilovala Feridi kad ju je zamolila da nikom ne kazuje kamo bježi na pustaru, isto onako kao i kada je ono bila načinila sebi bradu. Uzalud je bilo Feridu kazniti. Samo joj je uzela košaru iz ruku i rekla: "Ja ću ovo poslati psima po vrataru. A tebe, ako mi još jednom pobegneš preko zida, zatvorit ću dolje u ugljanik."

Upraviteljica je poljubila Feridu i rekla joj:

— Ferida, uvijek sam te karala zbog tvoje nestašnosti i pretjerane veselosti. A sada ti od srca želim da sačuvaš tu svoju veselost. Veselost je čista, zdrava, pa i plemenita. U životu ima nesreća, neraspoloženja, od kojih je najbolji lijek veselost i smijeh. Idi, kćeri, i budi sretna! Mi ćemo te se često sjećati. S tobom će nam odletjeti iz škole jedan cvijet, jedan tračak svjetla. Sirota Grmuša...

II

Feridin je otac bio konjanički major Nizamudin-beg. One godine kada se oženio iz ugledne carigradske porodice poslaše ga u Dijarbekir. Nizamudin-beg se iza toga nije više mogao vratiti u Carigrad. Za šest godina službovanja obišao je skoro sav Kurdistan, Irak i Arabiju. Žena mu, Đuzida-hanuma, bijaše slabunjava i boležljiva. Njezino tijelo nije moglo podnosići ova neprestana putovanja, sad u planinske krajeve s oštrom klimom, sad u tropске pustinje gdje sve izgara. Ali je bila vjerna i odana svome mužu. Nije joj nikako moglo u pamet leći da bi od njega odvojeno živjela. Ni navaljivanja njezine rodbine, ni majčine je suze ne mogoše odvratiti a da na tim teškim putovanjima ne prati svoga muža, kojemu ne bijaše suđeno da se smiri na jednom mjestu više od tri-četiri mjeseca. Kad god bi mu se otvorio novi put, on bi navalio na svoju ženu riječima:

— Đuzido, da te bar malo pošaljem u Carigrad. Ti meni nećeš da rekneš, a ja vidim da si se ti zaželjela Carigrada, a osobito majke. Već ni moje srce ne može da podnese to čitanje njenih pisama. Budi tamo koji mjesec! Ja će te opet dovesti...

Mlada je žena samo uzdisala. Kada bi zaklopila oči, u mašti je vidjela pred sobom veliko drveće oko vile na obali Kalendera, zapanstvenu terasicu na čijem je kamenju mrmorila voda i tužnu svoju staru majku. Između zaklopljenih trepavica potekle bi joj suze. Ali Đuzida nije odavala tih svojih osjećaja, te svoje čežnje, već bi prijedloge svoga muža uvijek odbijala:

— Iz Carigrada smo zajedno izišli pa ćemo se zajedno i vratiti. Ja sam to čvrsto odlučila.

Na jednom od ovih dugih i teških putovanja rodila se Ferida u jednom arapskom selu. Nije bilo ni ljuljačke ni nosiljke. Đuzida-hanuma niti ju je mogla dojiti niti oko nje raditi. Srećom, u njihovu se selu našla neka sirota žena kojoj je umrlo novorođenče. Fatima je bila zdrava, vesele čudi i silno voljela djecu. Uz svoje dojke ona je Feridi dala i svoje srce. Pet godina se nije od njih rastavljala. Gospođa Đuzida bivala je svaki dan slabija. Bilo je dana kad bi u kakvu kućnom zakutku, u polutami, sve do večeri prodrijemala, ne mogući da se makne ili da riječ progovori.

Ferida je bila prepuštena posve svojoj dadilji. Fatima ju je odgajala kao pravo

pustinjsko dijete. Nije je čuvala ni pješčane prašine, ni sunčanog žara ni vrućeg pustinjskog vjetra.

Često bi je uprtila na leđa kao kakvu vreću. Tako bi je sate i sate nosala po žarkom suncu. Iznosila ju je na brda obrasla palmama.

Jednom je Nizamudin-beg bio premješten u neko mjesto na obali Tigrisa. Te godine bijaše velika žega. Sve je gorjelo od vrućine i vrelo kao oovo. I noći bijahu tako tople da je svijet izlazio ispod kućnih krovova i spavao na polju, bez pokrivača.

Fatima je u okolini mjesta otkrila među dvije visoke stijene neku oveću lokvu. Taj ostatak od prešućenog potočića činio se kao kakvo jezerce, kao kakav skriven basen.

Fatima je svako jutro nosila Feridu onamo. TU bi zajedno s malom ušla u vodu. Gdjekada bi po pet-šest sati. ostale u vodi, premećući se dolje-gore, pjevajući i jedući što bi Fatima ponijela od kuće. Ako bi zadrijemale, napravile bi od pjeska jastuk, pa bi legle na obali. Tijelo bi im tada bilo u vodi, a glava i zagrljene ruke na kopnu.

Ovaj život u vodi toliko je zanimal Feridu da je poslijе, kad je otišla iz ovoga mjesta, kao riba osjećala potrebu za vodom. Mjesece i mjesece iza toga tražila je vodu; kada bi uhvatila zgodu, skinula bi se i, onako gola, trčala okolo vičući i plačući.

Jednoga dana im je učiteljica zadala zadaću da opišu čega se koja učenica sjeća iz najranijeg djetinjstva.

Kada je došao red na Feridu, ona se duboko zamisli pa odvrati učiteljici: "Bogami ne znam... Čini mi se da sam se ja rodila u kakvu jezeru kao riba. Tako mi se čini. Drugo ne mogu da smislim."

Učiteljica i učenice su mislile da je to jedna od onih šala što ih Grmuša od jutra do mraka bez prestanka izmišlja, pa su se grohotom nasmijale. Ali uistinu to je bila Feridina najstarija uspomena. Kad god se sjeti svog djetinjstva, odmah vidi sebe kako se brčka po jezeru među stijenama. Drugog se čega nije sjećala.

Ferida nije bila ni nalik na svoju mršavu, boležljivu majku. Nju je ojačao život što ga je sa svojom dadiljom provela na šumovitim brežuljcima, na suncu i po vjetru. Samo su joj oči bile slabe. Kako joj je svjetlo smetalo očima, vazda ili je držala napola zatvorene.

Prva Feridina žalost u životu bio je rastanak s dadiljom. Kada su bili u Kerbeli, Fatima se udala. Ferida je iza toga jadikovala i plakala kao djetence kad se istom odbije od sise. Gotovo da je oboljela jer se na dadilju bila više privikla nego na oca i majku.

Ali je brzo zaboravila čežnju za Fatimom družeći se s jednim konjaničkim vojnikom iz Bagdada. Husein je u jednom okršaju ranjen u nogu pa je ostao hrom. Major ga je uzeo sebi u kuću kao slugu. I Husein je volio djecu kao i Fatima. I Ferida je od prvog dana zavoljela Huseina. Čim bi ujutro progledala, odmah bi

otrčala svome vojniku i ne bi se od njega rastajala dok god pred večer ne bi smalaksala od igre i nestrašnosti. Kao što ju je Fatima vodila u pustinje i gajeve tako ju je Husein naučio da s njim ide u vojarnu.

Husein je bio vrlo vješt da izmišlja razne igre. Neke su od njih bile vrlo opasne, ali je Ferida ove opasnije još više voljela. Često bi Husein uzeo malu pa je bacio uvis kao loptu i opet dočekivao na ruke. Gdje kada je ne bi mogao uhvatiti, pa bi Ferida pala na zemlju. I kad bi se ozlijedila, ne bi nikada plakala. Među njima je bilo ugovorenog, ako joj se u igri štograd dogodi, da kod kuće ne kazuje. Ferida, da ne bi nažao učinila svome vojniku, znala je čuvati tajnu kao odrastao čovjek.

Husein bi katkada svirao uz tamburu svojim drugovima u vojarni. Tada bi Feridu uprtio na pleća kao košaru i tako bi s njom plesao. Kada bi u tom čudnovatom plesu kleknuo ili jače poskočio, Ferida bi mu se, ustreptala srca od straha; uhvatila za kosu ili za uši, vrišteći i smijući se.

Jedno vrijeme bijaše naučio Feridu da jašu na konju. Kada major ne bi bio kod kuće, Husein bi kradomice izveo konja iz konjušnice, uzeo dijete u naramak i sate i sate jahao i trčao po zabitnim mjestima. Ali ta im zabava nije dugo trajala. Jednog dana ih uhvati major, i Husein je dobio dva žestoka šamara.

Svaki dan bi se po četiri-pet puta svadili i okrenuli jedno drugom leđa. Ali nisu mogli izdržati ni po pet minuta a da se ne pomire.

Eto tako je prošao Feridin život do šeste godine. Majčina joj se bolest pogoršavala. Major je zatražio dopust da odvede ženu u Carigrad, ali odgovora nikako. Ni njegovi brzozavi na vojno ministarstvo i na dvorsku kancelariju, ni zagovori rodbine u Carigradu ne pomogoše ništa.

Major ode u Bejrut da sačeka rješenje za dopust. Kada je bolesna Đuzida došla na more, za kojim je toliko godina čeznula, prizdravi malo, dođe joj novi život, opet oživješe utrnule nade. Sada više nije ležala tužna i nemoćna, nestalo je u licu onog stalnog bljedila, oči joj se malo zasvijetlile, čak se i smješkala. Jedan dan se posve pridiže. Htjela je da pregleda stvari za put. Za majora je bila velika sreća kad je video da mu žena hoda. Ali do po sata nađoše Đuzidu kako je kraj nekog otvorenog sanduka s rubljem pala mrtva, s malom mrljom krvi na usnama.

Sutradan je major dobio porazan odgovor iz Carigrada. Ne dopušta mu se da dođe u prijestolnicu, ali ga zato s promaknućem šalju u Tripolis.

Time je Nizamudin-beg bio donekle i zadovoljan. Žena mu se bila svakako zainatila da neće bez njega u Carigrad govoreći vazda: "Zajedno smo pošli, zajedno ćemo se i vratiti". Možda je i to donekle pridonjelo njenoj ranoj smrti. Sada, kad ju je zakopao u tuđoj zemlji, bilo mu je preteško da se sam vrati.

A onda, s kakvim bi obrazom izišao pred svoju punicu, tu samohranu staricu, koja sigurno njega drži odgovornim za tu nesreću? Stoga je za njega bila prava utjeha što su ga premjestili čak u Tripolis.

Ali smrću ženinom valjalo je pretrpjeti još jedan rastanak. Trebalо je poslati

Feridu nani u Carigrad. To mu je bila dužnost, da, koliko-toliko, utješi staru punicu. A bilo je sigurno da će dijete biti utjeha staroj gospođi. Ali je bilo i drugih razloga. Ferida je bila već u šestoj godini. Nije je dovijeka mogao ostaviti u rukama sluga i vojnika. Žensko se dijete ne odgaja u vojarni. Onaj dan kada je Nizamudin trebao krenuti u Tripolis, ujutro je poslao po Huseinu malu Feridu u Carigrad.

janja / balkandownload

III

Sputa, na koji je starica prije sedam godina poslala svoju kćer, dolazilo joj je sada u naručju Arapa, vojnika, debeljuškasto i rumeno žensko dijete. Da dočekaju malu putnicu, bijahu se u vili sakupile tetke i druga rodbina. Dok su one plakale, Ferida odjednom skoči i kao mače se objesi Huseinu o vrat. Trebalо je nekoliko sati dok su je izvukli iz Huseinova naručja. Zavukla lice u Huseinova njedra i, kad god bi pokušali da joj podignu glavu, ona bi podigla dreku.

Najzad, da je kako pridobiju, doneše papigu u krletki. Ferida se odmah nasmija. Žmirkajući kroz duge trepavice pogledala je preko oka u pticu, a onda šapnu Huseinu:

— Hoće li mi dati ovu pticu?

Nana ču što ona šapće pa joj odvrati blago i umiljato da je ne bi opet odbila od sebe:

— Ferida, ako ćeš mi doći malo u krilo, dat će ti je.

Mala se osmjehnu i odgovori nešto arapski. Husein im prevede kroza smijeh:

— Ferida ne zna dobro turski. Veli: Ako odem hanumi u krilo, hoće li me istuci?

Žene koje su maloprije plakale za Đuzidom prasnuše u smijeh zbog Feridina nerazumijevanja turskog jezika.

Stara je hanuma imala više dana posla da ovo divlje dijete privuče sebi. Uzela bi je na koljena pa je kao mačku gladila po kosi, dugo joj se zagledavajući u lice. Na tom malom rumenom licu otkrivala je malo-pomalo crte svoje kćeri i, kad bi koju našla, došlo joj da plače. Ali da malu ne preplaši, uvijek bi suzdržala suze.

Ferida se teško privikavala na život u vili. Nije joj bilo dragو veliko društvo. Robbinsku djecu nije trpjela; sve je od njih bježakala.

Do nekoliko dana po dolasku Ferida jedne noći zadade silnu brigu svojoj nani. Stara hanuma joj bijaše namjestila u svojoj sobi mali krevet. Svaku noć bi po nekoliko puta ustajala da popravi pokrivač na Feridi, koja bijaše naučena da napola gola spava pod vedrim nebom.

Te noći, kad je pred zoru opet ustala, nađe Feridin krevet posve prazan. Starici je bilo da poludi. Za nekoliko časaka svi su ukućani bili na nogama. Sluge su sa

svijećama išle iz sobe u sobu tražeći je; čitavu vilu pretražiše. Čak su se i na tavan peli, otvorili su i čatrnju i spuštali fenjer unutra, ali Feride nigdje.

Odjednom starici pade na um Husein. On će jedini znati njezinu narav. Husein je spavao na kraju bašće u zapuštenoj vrtlarskoj sobi pa nije ni čuo uzbune u vili. Stara hanuma pohiti onamo sa svijećom u ruci i, upravo kad je stigla pred vrata, utrnu joj se svijeća. Ona polagahno pokuca na vrata. Nitko ne odgovori. Osluhnu malo, ali se iznutra nije ništa čulo osim Huseinova hrkanja. Hanuma polahko otvori vrata i uniđe. U pomrčini opazi uz Huseina nešto bijelo. Zapali žigicu, kad li Ferida zagrlila Huseina i zavukla mu se u njedra pa slatko spava.

Do nekoliko dana morao se Husein vratiti. Stara je hanuma odmah znala da će teško biti rastaviti Feridu od njega. Strepila je šta će biti. Htjela je da Husein isposluje nekoliko mjeseci dopusta, ali nije išlo. Kada se primakao Huseinov odlazak, i njega obuze neka čudnovata tuga. Nije se više grlio i igrao s Feridom. Čučeći na zemlji, uzeo bi je među koljena i, pokrivši dječijom haljinicom obraze plakao je nekada kao dijete.

Dan rastanka bijaše vrlo tužan. Ferida je samo trčala s jednog mjesta na drugo. Dizala je ruke na molitvu, kako je naučila od arapskih prosjaka, i jednako molila nanu da i ona ide.

Po Huseinovu odlasku Ferida prestade nekoliko dana i jesti i piti. Da bi se zabavila, zovnuše nekoliko djece iz susjedstva i rodbine, ali ih Ferida nije nikako trpjela. Gonila ih je od sebe kamenjem i štapom. Samo joj bijaše mila papiga. Brzo ju je naučila nekoliko arapskih riječi, pa joj je to silno godilo.

Do petnaest dana iza Huseinova odlaska stiže Feridi od njega dar — škatulja datula. Da joj je tko dao čitav svijet, ne bi se toliko obradovala. Od radosti ih je sve za jedan dan pojela. Ali se košpicama zabavljala nekoliko tjedana. Jedan je dio pomiješala s plavim staklenim zrncima pa ih nakitala na konac i načinila sebi ogrlicu koju je veoma cijenila. Ostatak je posijala u vrtu, pa bi mjesece i mjesece išla svako jutro s malim vrčem da zalije i da čeka kad će niknuti.

Ova mala divlja, nestašna curica izišla je svojoj nani navrh glave. Nitko od ukućana nije mogao s njome izići nakraj. Od rana jutra do mrkle noći nije bilo časa kad se nije čula njezina galama, smijeh, trka. Ako se kadgod ne bi čula, svi su ukućani bili odmah u brizi, jer ako ne galami, onda ili reže štogod, ili pila nogu od stolice, ili se gdjegod skrhala, ili je pobegla od kuće.

Jednoga dana se popela navrh čempresa da od daščica i krpa načini pticama gnijezdo. Drugi put se popela na dimnjak pa kroz njega bacala kamenje da prestraši kuharicu. Jednom opet kad su prazna kola čekala goste pred vratima, ona ugrabila zgodu pa se popela na kola i potjerala konje. Umalo da se nije satrla. Jednom je pograbila korito da nosi na more, pa da se u njemu voza kao u čamcu.

Jedan rođak govorio je za Feridine ruke: "Nisu to prsti, nego rešetke na prozoru svetaca." Naime, ovi mali prsti nisu nikad bili bez rane ili traga od uboda;

uvijek su bili zamotani komadima zavoja, kao da je uvijek na njima stajala kna.^[2]

Od rodbinske djece je trpjela samo Kjamurana, sina tetke Besime. Kjamuran je bio od nje stariji pet-šest godina, vrlo blage čudi. S plavom kuštravom kosom i bijelim nježnim licem više je bio nalik na kakvu djevojčicu, pa je umio ugoditi Feridinim hirima. Stoga Ferida nije njega gonila od sebe kao ostalu djecu; čak ga je malo i voljela. Uza sve to se jednom rasrdila i na Kjamurana, pa ga kamenom snažno udarila u nogu i ozlijedila mu prst. Na Kjamuranovu vrisku ona je kao majmun pobjegla navrh nekog drveta. Ni karanje, ni rug, ni obećanje da će joj biti oprošteno nije pomoglo da sađe. Narediše vrtlaru da se za njom popne i da je svede. Ali što se vrtlar više primicao njoj, ona je dalje bježala uvrh drveta. Vrtlar je video, ako bude dalje išao, onda će doći na posve tanke grane, odakle će lahko pasti. Morao se vratiti. Dok se nije sasvim smrklo, nije htjela da sađe.

Ferida je ostala kod nane do devete godine. Ona je bila starici u posljednjim danima života ugodna zabava i utjeha. Kad je stara hanuma umrla, Nizamudin-beg se slučajno našao u Carigradu. Bijaše premješten iz Tripolisa u Makedoniju da goni komite. Tu je priliku uhvatio da se svrati u Carograd i da vodi svoju kćer. On je zbog puničine smrti bio u velikoj neprilici. Nije Feridu mogao uzeti sa sobom da je voda po planinama. Tetka ju je doduše htjela uzeti sebi, ali je to oficiru bilo nekako teško. Ali je bilo i drugih razloga da na to ne pristane. Kada mu je punica ostala udovica, nije se mogla izdržavati. Imetak koji joj je ostao iza paše propadao je u rukama nevaljalih upravitelja i nepouzdanih mjenjača. Vila se morala predati za dugove. Feridi nije ništa ostalo iza nane. Tako bi dijete u tetkinoj kući bilo na teret. Nizamudin-beg je dugo razmišljao. Dogovarao se s poznanicima u Carigradu. Najzad odluči predati dijete u internat Notre Dame de Cieux na Pangaltiji. Treba strpljenja kaluđerica da bi se podnijela nestašnost ove divlje curice.

Ali ni "sestre" ne mogoše Feridi ništa. Kada ju je neka učiteljica jednom vidjela kako u školskom vrtu preskakuje s drveta na drvo, pripomenu: "Ovo nije dijete; ovo je ptica grmuša!" Otada prozvaše Feridu Grmušom ne samo u školi već i kod kuće. Njoj je ovo ime bilo i drago, a išlo joj je i u račun. Kada bi je za kakvu pogrešku pozvali na odgovornost, ona bi slegla ramenima i odgovorila: "Pa šta čete? Šta se drugo može očekivati od Grmuše?"

Ferida je ljetni raspust provodila kod tetke koja je osim Kjamurana imala i jednu kćer, godinu dana mlađu od njega. I Nedžmija je bila kao i brat joj mirna i blage čudi. Uz ferije, kad bi došla Ferida, u vili bi nastala oluja, koja je trajala do kraja ljeta.

Kada bi sva zažarena od sunca, poderane suknje, zaprašena unišla u vilu, tetka bi je Uvijek svjetovala. Pokazala bi joj Kjamurana koji je mirno čitao u fotelji: "Gledaj," rekla bi, "Kjamurana kako mirno sjedi i čita, a on je još muško." I u svojoj dvadesetoj godini Kjamuran je bio više nalik na djevojku nego na mladića. Kada bi

² Crvena boja kojom se boje nokti.

Ferida čula kako vele za dvadesetogodišnjeg Kjamurana — koji je bio mekahan, mršava tijela, bijele boje koja se vidjela kroz otvorenu jaku od košulje, nježna tijela i svjetlozelenih očiju, kao u kakve male gospođe — da je muško, prasnula bi u smijeh. "Kjamuran-beg muško!? Bolje bi bilo da ga zovemo Kjamuran-hanuma. A, ja sam morala biti muško!"

Jednoga dana raspravljaše Kjamuran s nekim rođakinjama o ženskoj toaleti. Opazi kako se Ferida iz jednoga ugla podsmjehiva.

— Zašto se smiješ, Ferida? — pitao ju je.

— Nešto mi smiješno na um pade.

— Šta?

— Neću ti kazati.

— Hajde, ne skanjuj se! Zar može u tebi nešto ostati? Kako god bude kazat ćeš.

— Malo je smiješno, ali svejedno. Kad si ti govorio o tkaninama, o krojačicama, pomislih: Bog se zabunio kad je tebe stvarao. Ti si morao biti žensko. Ali morao bi biti mlađi, recimo ovako kao ja, trinaest-četrnaest godina. A ja sam trebala biti muško, ovako u tvojim godinama.

Svi se zagledaše u nju.

— E, a onda?

Ferida se malo zastidje, ali odgovori:

— Pa šta bi bilo onda? Ja bih te za se uzela.

Svi se značajno osmjejahuše. Tetka joj se našali:

— Pa svejedno, Ferida. Neka on ostane muško, a ti djevojka. I tako se možete uzeti.

Ferida se odjednom uozbilji.

— Jest — odvrati uzdignuvši obrve — i to je moguće, ali eto ja o tome nisam mislila. Ah, ah, baš sam se osramotila što sam ovo rekla. To nije šala, tetka. Za mjesec, dva bit će mi četrnaest godina. Kako može djevojka mojih godina ovako što govoriti?

Ferida je u ono vrijeme bila u četrnaestoj godini. Živa, zdrava, vesela, stupila je istom u proljeće života. Bila je omalehna, debeluškasta, ali ipak lijepa tijela. Kose joj kao gavran crne, oči svijetlosive. Za boju koja je svijetlila na njezinu licu kao svježina proljeća govorili su: "Perkal-čit"³... Niti će isplaviti niti ostarjeti."

Ali se Ferida nije sama sebi sviđala. "Što će ovakva kao lopta? Kad me je Bog stvorio ženskom, što me je ovako unesrećio? Da sam barem povisoka, tankovijasta, da su mi plave kose, oči zelene... ?" Kad bi se pogledala u ogledalu, uskliknula bi: "Ah, kako sam ružna, kao da mi je lice četkom nabojeno. Kakva je ovo boja? Pričinjam se kao kakva lutka. Pogledaj mi ove obrve, usta.... — prava nakaza." Onda bi se onako očajna sama sebi narugala isplazivši jezik.

³ Čit — obično platno za ženske haljine, štampano, koje se drugdje zove i basma ili cic.

IV

Ferida je najviše voljela proljetne ferije o Uskrsu. Kada bi u to vrijeme došla tetki da provede raspust od dva tjedna, bilo bi vrijeme trešanja. U velikom vrtu za vilom bijaše nekoliko stabala koja bi se u to vrijeme rumenjela od ploda. Feridi su trešnje bile vrlo drage. To petnaest dana ona bi kao vrabac proživjela gotovo o samim trešnjama. Dok ne, bi obrala i posljedne plodove s najviših grana, ne bi se povratila u školu. Jedan dan poslije podne bijaše se popela uvrh stabla i jela je trešnje. Zabavljala se time što bi vlažne košpice stiskala među prste pa ih tako bacala. Jedna takva košpica pogodi u fes nekog starijeg gospodina koji je tuda prolazio.

Ferida pokuša da se sakrije među lišće, ali, vidjevši starog gospodina kako poplašeno razgleda okolo, ne moguće se suzdržati a da se ne nasmije. Kad stari gospodin opazi već odraslu djevojčicu kako je uzjahala na jednu granu kao na konja, rasrdi se:

— Sramota je to, gospođice. To ne pristoji jednoj gospođici u vašim godinama...

Ferida kao dijete od pet godina stavi ruku na prsa pa će posve slobodno:

— Oprostite mi, gospodine. Bogami, to je bila samo mala nezgoda ili, ako ćete pravije, nepažnja.

Starac se odmah umekša i osmjejhnu se.

— A zar ne znate da takva nepažnja može odrasloj gospođici da bude na štetu?

— Zašto, gospodine? — upita Ferida pogledavši ga nevino. Što ju je više beg gledao, sve se više smijao:

— Pa ja bih se sada, iza ovoga, ustručavao da vas zaprosim za svoga sina.

Grmuša iskrivi usnice:

— E, toga se ja nimalo ne bojam, jer da i nije bilo ovoga, ne biste vi to nikada učinili.

— A otkuda vi to znate?

— Jer ja imam i većih pogrešaka nego što su penjanje na stablo i bacanje košpica. Prvo, nisam bogata. Kako sam čula, nitko neće ni glave okrenuti za

djevojkom koja nije bogata. Onda, nisam ni lijepa. Po mom mišljenju, to je još veća mahana nego siromaštvo...

— Ove su riječi veoma razveselile starog bega.

— Ah gospodice, zar ste vi ružni?

Ferida reče tiho:

— Molim vas, gospodine, ne šalite se sa mnom! Zar ja sebe ne znam? Zar je lijepa djevojka ovakva kakva sam ja? Gdje mi je visok stas, vitak struk, plava kosa, plave oči?...

Dok se Ferida, naslonjena na jedan stup, ovako tužila na svoj udes da nije lijepa, starac se zacehnuo od smijeha. Kao stari vragolan, onako od svega srca, upita je umiljato:

— A kako vam je ime, gospodice?

— Grmuša, gospodine.

— Kakvo je to ime?

— Da, zbilja... oprostite. Tako me zovu u školi, a pravo mi je ime Ferida. I ime mi je kao i ja jednostavno, nezgrapno, hladno. Nije li?

— Ah gospodice Ferida, i ime vam je lijepo, i narav vaša, pa, ako Bog da, i sreća će vam biti takva. Da ja mogu svome sinu naći takvu djevojku kao što ste vi...

— Onda ćete mi dopustiti da i vašem sinu naberem trešanja.

— Svakako, svakako. Ja pristajem, ako hoćete, da lupežu i oči izvadite.

— Ali dopustite da najprije vama dadnem trešanja. Čas-dva ću vas zadržati na suncu, ali nema štete.

Kao vjeverica dohvati se grana.

— Ako boga... — usklikne starac — pucaju grane. Past ćete, gospodice Ferida. Dosta je, dosta... — vikao je zabrinuto.

Ferida je i grane teglila, i lišće trgala i trešnje brala, a u isto se vrijeme i sa starcem razgovarala.

— Svejedno, gospodine, ne smeta to ništa. Koliko sam puta dosada pala! Na podvoljku imam i sada trag od rane, i upravo to mi nadopunjuje ljepotu! Naravno, odatle ne možete vidjeti... A sad je dosta. Metnut ću ih u maramicu, pa ću vam baciti dolje.

Izvadi iz kecelje maramicu i u nju zaveza trešnje pa ih baci starcu.

— Za maramicu se ne brinite. Posve je čista.

— Hvala, gospodice. Lahko je bilo odozgo baciti maramicu, a kako ću vam je ja odozdo vratiti gore.

— Ako vam se sviđa, eto vam je na poklon.

— Kako to?

— Posve lahko... Ali je još i nešto drugo posrijedi. Ja se do tri dana opet, vraćam u licej. U nas u školi ima jedan običaj kad se vratimo s raspusta. Drugarice se razdijele u male grupe po tri-četiri. U vrtu se sakriju u kakve zakutke, a u

razredu u zadnje klupe, pa pričaju o svojim ljubavnim doživljajima za vrijeme ferija. Tu vam se odmah iznose razne stvari kao uspomene: pramovi kose, komadići pisama, rupci, slike, uvehlo i osušeno cvijeće i šta vam ja znam kakvi sve razni predmeti bez vrijednosti. Koliko se tu ljudi ljubi, ne bi im čovjek ni imena mogao zapamtiti. Svaka ima po tri-četiri zaljubljenika među susjedima, rodbinom i znancima... To su vam uzdisaji, pa bogme i suze. A kakvih ima priča i zgoda... Bogami, gospodine, sve su vam ovakve, i one za koje ne biste nikada ni pomislili, koje držite najnevinijima. Ima neka Klementina, za koju vam se čini da će se onesvijestiti kada se uvečer moli svetoj Mariji...

— Mi je zovemo Hazreti Merjema.

— Marija, Merjema... da, tako je... Dakle, pritisne na lice Merjeminu sliku. Ja ne znam šta Hazreti Merjema tada misli, ali to vam je prava zmija. Mene vi pitajte! Ljubi se s ljudima velikih brkova. Svaki bi joj mogao biti otac. Zašto čovjek ljubi? Da zabavi srce. Zar ne? Ona, naprotiv, ljubi da plače, da se pati. Ja to sve onako potajno doznam. Inače, gospodine, moje drugarice ne bi meni nikakve tajne otkrile. Imam vam ja jednu pogrešku: u meni ne može ništa ostati. Jeste li mi povjerili kakvu tajnu, ja sve to moram kazati. Koliko god se trudim da šutim, ne mogu izdržati. Rekla sam vam, beže, što god je Bog dao ljepota, sve su se u mene sabrale. Ukratko, i najsironašnija moja drugarica ima makar po dva zaljubljenika, a ja nemam nijednoga. Neka to ostane među nama, ali ja se počinjem toga stidjeti. Vi ćete mi dakle učiniti veliku dobrotu.

— Kakvu dobrotu, gospođice Ferida?

— Da vam rastumačim, gospodine. Kada se ja ovaj put vratim u licej, i ja ću kao i one početi uzdisati, zamišljeno gledati preda se, povlačiti se u zakutna mjesta. Drugarice će me početi odmah oblijetati: "Grmuša, tebi je nešto. Da se nisi i ti zaljubila?" Ja ću odlučno nijekati. One mi neće vjerovati pa će mi i dalje govoriti: "Ne može biti. Tebi nešto jest." Ja ću im onda reći: "Nije mi ništa, već sam sa zida jednom plavom gospodinu... Naravno, neću reći: bijele kose... Vi ste svakako, kad ste bili mladi, imali plavu kosu. Eto vidite, sve je na ovome svijetu tako: Bog stvara muškarce plave, a djevojke ovako crnokose kao ja. Dakle, šta ono rekoh. Da, jednom plavom, povisokom gospodinu, u maramici..."

Ferida se odjednom zamisli.

— Da reknem: dala sam trešanja, ne valja, jer se onome u koga je netko zaljubljen ne daje jelo. Nije li tako? Morala bih reći: dala sam mu ruža. Ali ni to ne ide, jer nije običaj da se ruže daju u maramici. Kako bilo, ja ću već nešto udesiti. Drugarice će me odmah pitati: "Je li vam onaj gospodin štogod rekao?" Ja ću im oholo odgovoriti: "Rekao mi je da sam vrlo lijepa." Vidite, vi ćete izbaviti jednu glupu i ružnu curu za koju nitko i ne haje. A sada, sretan put, da vas više ne zadržavam na suncu.

Starac se smijaše pa joj na rastanku reče u šali:

— Gospođice Ferida, dajte i mome sinu trešanja dok ih nije nestalo. I mome sinu, živa bila! Bit će mi vrlo draga.

Ferida reče sasvim ozbiljno:

— Zasada vam, gospodine, ne mogu ništa reći. Sada imam nešto drugo na umu, pa ako se ne ostvari, onda o idućoj sezoni trešanja...

Od Feridinih zabava bijaše također jedna da na svakoj daski, drvetu koje nađe izrezbari malim sadefli-nožićem figure lišća, cvijeća. Ta je njezina zabava prešla već u neku maniju, umjetnost. Izrezbarene su slike svaki dan bile ljepše, savršenije.

Čim se završio razgovor sa starcem, Ferida sjede na jednu granu, izvadi nožić i poče svoju rezbarsku zabavu. Odjednom začu malim uzanim putem korake među drvećem. Razmahnu granu i pogleda pozorno. Između drveća su išli njezin tetić Kjamuran i gospođa Nerimana. Nerimana bijaše udovica iza nekog njihova daljeg rođaka koji je lanjske godine umro. Otkako je obudovjela, često je dolazila u ovu vilu. Gospođi Nerimani je bilo oko dvadeset i pet godina, a bijaše razgovorna i prikladna žena. Svatko ju je u vili volio osim Feride. Grmuša nije nikako trpjela ove žene. "Ah, Bože," rekla bi, kako je samo brbljava! Nikad joj jezik ne miruje. Ne može se snositi." Ferida je odskora opazila kako se Kjamuran sve više približava mladoj udovici i kako zabada oko u nju.

Čim je Ferida spazila da dolaze, sakri se među granje i kao iz kakve zasjede uze prežati na njih. Oni nisu nikako mogli vidjeti Grmuše. Nerimana je išla teško, oborene glave, s jedva primjetnim osmijehom na usnama. U ruci je nosila tanak štapić kojim je pomalo udarala po grmlju. Jedan korak za njom išao je Kjamuran kao da miriše njenu kosu. Primakao joj se do lica i nešto šapće. Kada bi se Kjamuranove usnice suviše blizu primakle Nerimaninu zatioku, ona bi se lagahno stresla i, smješkajući se, odmakla glavu. Tako su išli do jedne omorike koja je prema trešnji stajala posve nasamo. Pod omorikom bijaše jedna trošna drvena klupa. Mlada žena skupi ogrtač i spusti se na kraj klupe. Kjamuranu pokaza mjesto pokraj sebe, ali ovom zaluđeniku svoje vrste nije se nikako dalo sjesti. Odupro se na naslon klupe i nagnuo se nad mladu gospođu, pa joj, sve više zagrijan, nešto govori.

Ferida nije mogla razabrati njegovih riječi. Samo je čula kako njezin tetić posve intimno doziva: "Nerimana.. dušice... anđele moj" dok se u vili ustručava da joj i ime spomene, već je zove samo "gospođo".

Nerimana ga je još jednako onako zaneseno slušala, neprekidno se smješkajući. Svojim štapićem je nešto crtala po pijesku. Ferida se malo sagnu da vidi te crtarije. Nerimana je napisala čitav red francuski: "Ne, ne, ne."

Kjamuran zašutje. Uzrujano je gledao oko sebe da vidi nema li koga u vrtu. Zatim podiže ruke i htjede ih spustiti na Nerimanina ramena, ali se ne usudi. Činio se kao plivač na morskoj plaži koji se ne usuđuje s trambulina skočiti u vodu.

Nerimana nije dizala očiju sa zemlje, ali je ipak mogla vidjeti šta radi Kjamuran, i kao da je očekivala njegov poljubac. Kada je uza svoje kose osjetila

njegov vrući dah, okrenu glavu i upita ga nešto beznačajno. Pitanje je doduše bilo beznačajno, ali je pogled mnogo značio. Kjamuran je odjednom zagrli, ona učini pokret kao da će se izmaknuti, ali joj glava najednom pade na Kjamuranove grudi.

Kjamuran je poče ljubiti u kosu, gladeći je po licu. Najednom se prosu s drveta na njih čitava kiša trešanja. Dok ih je Ferida gledala, sabrala je nečujno i polahko šaku trešanja i spremala se za ovaj čas koji je očekivala.

Kad Nerimana spazi Grmušu na drvetu, kriknu prigušeno, pokri lice rukama i brže bolje pobježe prema vili.

Kjamuran se posve smete. U prvi čas pomisli da i on pobjegne za Nerimanom. Ali neće proći ni pet časaka, Ferida će sve razglasiti i osramotiti i njega i Nerimanu. Trebalо je šta bilo učiniti da se Grmuša ušutka. Bojazan je u Kjamuranu zatomila stid. Primače se drvetu kušajući da bude miran:

— Ferida, dijete moje, sađi dolje! Imam nešto da govorim s tobom.

Ferida se grohotom nasmija.

— Idi i kaži gospođi Nerimani što imaš, a onda dodi meni...

— Ferida, pa ono što si vidjela obična je šala. Nisi valjda mislila da je to što ozbiljno?

— Svakako, svakako — odvrati Ferida pakosno. — Lijepe li mi šale!

— Ali svatko ne zna da je to šala. Ako saznaju, mogli bi zlo misliti o meni, a osobito o gospođi Nerimani koja kao ozbiljna žena zasluzuјe svako poštovanje. Zar ne? Nisi ti više dijete. Možeš to shvatiti!

— Bojiš se valjda da će ja kazati.

— Ne vjerujem nikako da bi ti nešto tako loše učinila. Ali eto opet...

Ferida će opet isto onako pakosno:

— Nastojat će da ne kažem nikome. Ali — nastavi pokazujući svoj mali crveni jezik — ovome izdajici nije vjerovati. Ja mogu čvrsto odlučiti da neću kazati, ali on neće da šuti. Na primjer, kad budemo večeras svi za večerom, ako mi se izmakne iz usta, uh, kako bi to bilo ružno...

Kjamurana je dolje pod drvetom probio trostruki znoj.

— Draga moja Feridice, sađi dolje, da se s tobom ovdje razgovorim. Vidjet ćeš što će ti kazati.

— Ne, Kjamuran-beže. Vaša službenica ima ovdje još malo posla.

Kjamuran pokuša da svoju uzbudjenost prikrije šalom pa joj reče:

— Tako mi Boga, eto mene gore za tobom na drvo, pa će te silom svesti dolje.

Ferida se grohotom nasmija:

— E, to ti baš sad ne dolikuje. Kako bi bilo smiješno da se kao mačka penje na drvo ljubavnik koji je maloprije udvarao i pjesme pjevao svome idealu. Pa da se još, povrhu, skotrljaš dolje.

Kjamuran je pogleda zapanjeno. Grmuša se s njim počela zabavljati, ali ne onako beznačajno kao brbljava učenica, već upravo kao odrasla djevojka, onako

podrugljivo.

— Ah, ti vragolanko — nasmija se Kjamuran — sad ćeš vidjeti.

I poče se peti uz drvo. Kad Ferida vidje kako nevjesto puže, nasmija se:

— Uh, uh... suviše se trudite... Ne mučite se, gospodine!...

— Samo da dođem do tebe, pa ćeš vidjeti, Ferida.

— Vi znate — nastavljaše ona rugajući mu se — ja vas poštujem. Neću da patim vašu nježnu dušu... Vi znate kako sam vas jednom prije deset, koliko li godina nehotice udarila kamenom u nogu. Vaš plač mi i sad zvoni u ušima. Da vas, ne daj Bože, i danas štogod tako zadesi, šta bismo radili. Bilo bi čudnovato kad biste vi, s dugom kosom i već oblikovanih brkova, počeli plakati. Kako bi bilo smiješno kad bi počeo plakati ljubavnik koji je maloprije pjeval pjesme jednoj gospodi. Kad na to pomisli, čovjek već počinje da se smije.

Dok je Ferida govorila, grohotom se smijala. Lice joj je sve pocrvenjelo. Kjamuran se, kao i svi drugi, bio navikao na njezin djetinjasti smijeh koji bi je od vremena do vremena hvatao. Ali ovo sadašnje smijanje nije bilo kao ono svagdašnje, djetinjasto. Kjamuran još jednom zastade i pogleda Feridu. Ona je bila već mlada djevojka. Kada je u nje nastala ta promjena, to mladić nije mogao da razumije. Gledao ju je zapanjeno, čak s nekim malim uzbuđenjem kao kakvo lijepo lice s kojim se prvi put sreoo.

Ferida je još više spustila glas, ali je u njemu bilo još više sarkazma:

— Zar se vama pristoji da gonite sirote grmuše po najgornjim granama kad, eto, možete da uhvatite tako lijepih ptica dolje među cvijećem, ispod omorika? A napokon, ni ova sirota Grmuša nije tako strašno zgrijesila...

Ferida je i govorila, a u isto vrijeme, kako joj se Kjamuran odozdo primicao, penjala se polagahno naviše berući usput pokoju trešnju.

Kjamuran je, penjući se, prošao malu opasnost. Malo mu se okliznu nogu i, da se nije uhvatio za grane, mogao je pasti. Ferida opet prasnu u smijeh:

— Dosta je, Kjamuran-beže! Vidite li da to nije posao za vas?

Kjamuran ne odgovori ništa, već se i dalje penjao. Suviše osjetljivim ljudima samosvijest gdjekada bude izvor neizmjerne snage. Sada je i Feridin položaj postajao sve opasniji. Pokuša da vješto manevrira, pa skoči na jednu granu da se niz nju spusti na tle. Ali je grana bila i suviše tanka, pa se nije usudila.

Sada je došao red na Kjamurana da se on smije:

— Vidiš, Ferida, najzad si mi dospjela u šake.

Grmuša pogleda dolje, ali se nije usuđivala skočiti. Onda smisli da svoj poraz na drugi način prikrije. Sleže ramenima i skupi usnice:

— Velika li uspjeha! Ne muči se dalje! Ja ću se za jednu granu spustiti naniže. Eto me k vama. Šta ću ja? Ne mogu dopustiti da vi padnete, pa da me gospođa Nerimana kune.

Tako sjedoše na jednu granu jedno do drugoga.

Kjamuran se nije usuđivao da joj izravno pogleda u oči, već joj odvrati gledajući pred se:

— Vidiš, Ferida, da si onome što se dogodilo gospođi Nerimani poklonila i suviše vjere; a ja sam ti maloprije rekao da je to bila obična šala...

Kjamuran ne mogne dovršiti, već zamуча, a Ferida neočekivano mirno i ozbiljno produži:

— Kjamurane, našalila sam se malo da te razdražim, ali vidim da ti je srce nemirno. Budi uvjeren, sakrit ću tvoju tajnu!

— Kako ćeš me o tome uvjeriti?

— Svojim godinama. Unišla sam u petnaestu. Iako je netko grmuša, ipak kaješta razumije kada zađe u petnaestu godinu života. Zar ne, Kjamurane? Kako bih ja o onome mogla govoriti pred drugima?

— Ne... ali to je bila šala...

— Eh, da je bila šala, i tako i tako... Ali upravo jer sam uvjerenja da nije šala, već da je vrlo ozbiljno, eto stoga ću sve sakriti...

— Ali, uvjeravam te, mala moja Feridice, to je bez važnosti, jedna...

— Ne dulji! — presječe ga Ferida. — Rekoh ti maloprije, meni je petnaesta... Zar se može djevojci u tim godinama podvaliti da je ono bila šala?

Kjamuran nije vjerovao svojim ušima već je zapanjeno gledao Feridu.

Po svojim malim rukama koje su se igrale s kožnim pojasom na crnoj školskoj suknnji, po zakovrčanim pramovima kose što su joj pali do očiju, Ferida je bila još dijete. Ali kad je govorila, na licu, u očima joj se odražavala zagonetna mlada djevojačka duša.

Kjamuranu se činilo kao da je danas prvi put vidi.

— Ferida — reče s nekim uzbudjenjem, ali smješkajući se — zar to nije začudno, ja sam dosada držao da su tvoje oči žućkastosive. A sad vidim da u njima ima nešto i zeleno...

Čim je ovo izgovorio, odmah se i pokajao. Grmuša će sada prasnuti u smijeh da će se grane tresti i danomice će mu ove riječi naticati na nos. Ali se Ferida nije smijala. Kao da očima prati u visini kakvu pticu gledala je gore.

— Možda — reče — nisi toliko pazio. To je stoga...

Mladić pomisli u sebi: "Šta li je Ferida ovime htjela reći?" pa je uzbudjeno upita:

— Ferida, zašto si tako govorila?

Grmuša ustade s grane i, kušajući da sađe dolje, odvrati ravnodušno:

— Ništa ... prazne riječi.

Opazivši kako je Kjamuran pozorno promatra, sleže ramenima i po svome običaju skupi usnice.

— E — reče u šali — kad bi u svakoj Grmušinoj riječi bilo značenja...

— Ferida, da još malo posjedimo...

— Zašto? Tko zna na kakvim je patnjama gospođa Nerimana? Zašto ne ideš da je umiriš? Idi, dragi! Reci joj da se ne treba nimalo bojati Grmuše. Neka joj se srce smiri!...

Ferida opet uze svoj obješenjački, nestašni stav. Kjamuran se nije usuđivao ostati dalje pri svome zahtjevu.

Idući s Feridom prema vili, Kjamuran je s nekom bezrazložnom zabrinutošću ponavljaо njezine riječi: "Možda nisi toliko pazio? To je stoga." Je li Grmuša izgovorila te riječi s nekom osobitom namjerom? Ali kad je bio vidio kako Ferida odskakuta malom štenetu koje se igralo u nekom presušenom bazenu, uzdahnu i reče sam sebi: "Da, ima pravo... Prazna riječ." Grmuša je ostala s malim štenetom igrajući se i grleći ga. Prosuvši svoje crne kose po očima životinje, ona je obasula poljupcima njezino pepeljasto lice.

V

Gospođa Besima reče jedno jutro:

— Dan prije nego što je Nerimana otišla kući izgubila je ovdje narukvicu. Sajesta ju je jutros, pospremajući sobu, našla u jednom fotelju. Neka vam je na umu, djeco, ako tko podje na Bešiktaš, da joj je spremimo.

U Kjamurana koji je u jednom kutu salona lijeno prevrtao jutarnje listove odjednom zalupa srce. Kušajući da prikrije uzbuđenje, reče majci:

— Ja se spremam da danas siđem u Stambol. Imam nešto posla. Ako mi ostane vremena, mogu se svratiti na Bešiktaš i predati narukvicu.

— Ah Kjamurane — dočeka gospođa Besima — poznata je tvoja lijenost; zaboravit ćeš ti to...

— Neću, jer mi valja u Orta-Köju pohoditi jednog bolesnog prijatelja. Nisam ga odavno obišao. Kada budem prolazio kroz Bešiktaš, navratit ću se gospodi Nerimani.

Gospođa Nerimana iza onoga događaja nije mogla dulje ostati u vili, već je sutradan prvim vlakom otišla u Stambol. Kjamuran je čitavih dvanaest dana tražio kakvu izliku da je pohodi. Bojao se da ne udari u oči ako joj ode bez ikakva povoda. Nije mu se opet činilo otmjeno da je pozove na rendez-vous. Nije mu preostalo drugo već da čeka zgodnu priliku za to.

Kada je pokucao na vrata gospođe Nerimane, osjeti u srcu uzbuđenje. Možda će mladu gospodu zateći samu, pa će jedno uz drugo provesti sat-dva zajedno... Tko zna, za taj sat...?

Vrata otvori neka starica.

— Ako tražite gospodu Nerimanu, pozvana je u Adu i otišla je im dva dana. Ostat će tamo po svoj prilici čitav tjedan.

Kjamuran se okameni. Spočetka je mislio da ne daje narukvice, već da dođe opet do osam-deset dana, ali će ga kod kuće pitati zašto nije ostavio pa mogu štograd posumnjati. Preko volje pruži narukvicu starici:

— Gospođa Nerimana je u Eren-Köju izgubila narukvicu. Jutros je nađosmo...

— Jest, gospodine, kazivala mi je.

— Da je ostavim vama? Molim vas, recite joj: donio je Kjamuran.

To je za Kjamurana bio potežak udarac. Ali kad se vraćao s Bešiktaša, čudio se sam sebi da ipak nije toliko potišten. Kad je stigao na most, bilo je još dosta do večeri. Odjednom mu pade na um da ode u Peru i da se svrati u Feridinu školu.

Ima već toliko godina kako on Feridu jedanput ili dvaput pohodi u njezinoj školi. Najviše bi joj išao u pohode s materom i sestrom.

“Da vidimo” mišljaše u sebi “šta li radi ova luda djevojčica”. Tom prilikom ču razumjeti je li se ono kod kuće šalila ili nije.

Ferida se iza onog slučaja do dva dana vratila u školu. Kjamuran je pokušao da se prije toga nekoliko puta porazgovori s njom, da vidi nije li joj štograd izletjelo iz usta. Ali se njezina nestašnost i šala opet toliko razvila, da se mladić nije ni usudio dati o tome bilo kakva znaka.

Svrati se u slastičarnicu te Feridi kupi raznih bombona i kolača. Nije moglo biti ljepšega dara od toga da bi se Ferida obradovala. Ali se ovoga dana sudbina upravo titrala s Kjamuranom. Ni Feride ne bijaše u školi. Sestre su ugrabile ovaj lijepi svibanjski dan te izvele učenice u šetnju na Kjathanu.

Kjamuran se vrati u Stambol vrlo neraspoložen. Ali do dva dana osjeti potrebu da opet ode u grad. Da bi sam sebi to objasnio, razmišljao je:

— Čini mi se da ovo s gospodom Nerimanom uzima sve više maha.

Najprije se svrati u jednu knjižaru u Peri i tu kupi raznih knjiga. Onda mu pade na um da Feridi opet kupi bombona. I to je htio sebi objasniti pa je razmišljao:

— Šta da se radi? Kad smo ulovljeni, treba Grmušin kljun začepiti. Da spriječim njezino bockanje, treba ovako plaćati porez.

Kada je unišao u licej, obuzela ga je neka čudnovata slutnja da ni danas neće vidjeti Feride. I kad su ga uveli u sobu za razgovor i rekli mu da malo pričeka, prošla ga je ta slutnja. Do nekoliko časaka doskakuta Ferida s rukama u džepovima svoje crne kecelje, a usnice joj zabrljane ljubičastom olovkom. Najprije baci pogled na pakete što su stajali na stolu. S poštovanjem se pokloni prema njima i rukama im dobaci nekoliko poljubaca. Tek tada pride Kjamuranu smijući se.

— Ah Kjamuran-beže, kolike li pažnje... Premda je ovo neko moje pravo, da šutim, ipak se stidim. Prošli put je u kutiji bila jedna vrsta bombona. Ah Kjamuran-beže, to se ne da opisati. Kako ih čovjek u ustima stapa, tako se i njegovo srce topi...

Ovom Feridinu pretjeranom opisivanju bombona Kjamuran se slatko smijao.

— Ovaj put donio sam ti još vredniji dar, Ferida. Otvori pa vidi!

Da se malo zabavi njezinim uzbuđenjem pokaza joj paket s knjigama. Grmuša odmah pogradi paket pa ga uze otvarati oprezno kao da je unutra ptica koju čuva da joj ne bi pobjegla. Kad spazi knjige, potmulo vrissnu i po svom običaju skupi usnice.

— Zaludu, Kjamurane, ti nemaš srca. Najprije dadeš čovjeku priliku da se nada, a onda ga ovako ostaviš na cjedilu.

Kjamuranov smijeh odjednom zamrije. Ferida nije ovo govorila kao prevareno dijete koje je mjesto bombona dobilo knjige, već kao mlada djevojka koja se razočarala u svojim nadama. Odmah se sjetio i onoga slučaja na trešnji i pitao sama sebe, nema li ovo dijete kakve naklonosti prema njemu?

Kjamuran pažljivo pogleda Grmuši u oči i nekim osobito značajnim naglaskom joj reče:

— Ferida, s moje strane nema krivnje što si se ti razočarala.

Samo kakav mali nehotični pokret mogao bi Grmuši odati tajnu. Ali ona je vidjela i drugi paket pa je odmah shvatila varku.

Nestrpljivo razdera papir, a onda zapljeska rukama:

— Ah ljepote!... Ta nije ovo obična kutija! Ovo je s umjetničke izložbe.

— A tek kad vidiš bombone, Ferida! Vidiš da ja znam bolje od tebe šta će te obradovati.

Kada bi se Ferida čemu obradovala, nije mogla svladati sebe, već bi onoga s kim je bila oglila oko vrata i obasula ga poljupcima. Čak se događalo da bi to činila i svojim učiteljicama na sasvim ozbilnjom predavanju. Čim je ugledala bombone, odmah se u njoj probudilo ovo nenadano veselje. Sva zajapurena baci se Kjamuranu u naručaj. Ruke joj ogrliše njegov vrat, a razasuti pramovi kose zalepršaše. Ovako, oči u oči, pođe da ga poljubi zabrljanim usnama. Ali odjednom zastade i trže glavu nazad. Sva se zarumeni od stida.

— Oprosti, Kjamurane — reče smješkajući se — odjednom me uhvatila moja budalaština. Držim, nije ispravno da odsada jedno drugo ljubimo.

Kjamuranu se smrče pred očima. U ušima mu poče zujiti. Ne progovorivši ni riječi, obori glavu. Grmuša nastavi:

— Danas si mi, Kjamurane, pritekao u pomoć kao Hazreti Hidr. Bijaše upravo na me došao red da govorim napamet. Nisam znala ni riječi. Srce mi je već drhtalo. Dok se ja vratim u razred, proći će, ako Bog da, moj red. Dali su mi pet časaka da se s tobom vidim. Ali ja ću od sebe dodati još četiri-pet časaka. Samo te molim da mi ti još ne bježiš. Imam jedan važan posao! To jest, valja mi početi jesti bombone. Zar bi moja duša mogla izdržati do kraja sata da na to čekam? Ti samo govorи, a ja ću i jesti i tebe slušati.

Kao da gleda u kakav dragocjen nakit; tako su joj sijale oči dok je gledala u paket s bombonima. S velikom pažnjom je izabirala jedan po jedan i redala ih po nekom ilustriranom listu.

— I to je, Kjamurane, jedna umjetnost jesti ove bombone. Ja sam otkrila tu umjetnost. Pazi! Tebi je, na primjer, svejedno hoćeš li ovaj žuti izjesti prije ovoga crvenoga. Zar ne? Ali koja bi to šteta bila, jer je crveni sladi, a drukčije i miriše. Ako njega prije izjedeš, onda je šteta za onu lahkú slast, za onaj pjesnički miris žutoga... Ah šećerići, dušo moja...

Uze jedan komad pa ga prinese ustima, milujući ga kao kakvu živu ptičicu.

Upravo se s njim razgovarala.

— Daj ga meni, Ferida...

— Zašto?

— Pa zar nećeš mene počastiti?

Malo začuđena, smiješeći se, pruži bombon Kjamuranu.

— Pogriješila sam — reče smiješeći se — što sam paket otvorila u tvojoj prisutnosti. Ako ćeš ti pojesti što si meni donio, onda ćemo imati posla.

Najprije uze jedan bombon, zavrati glavu, isplazi jezik i stavi na nj bombon. Kose joj se prosuše, a podvoljak i obraz porumeniše. Ako bi se nasmijala ili progovorila, mogao bi joj ispasti bombon, pa je zato i očima i rukama kušala da Kjamuranu rastumači kako je sladak.

Kjamuran je bio još pod utjecajem osjećaja što su ga snašli kada ga je Grmuša zagrlila i bila pošla da ga poljubi svojim zabrlnanim usnicama. Činilo se kao da je to Grmuša zaboravila. Kao dijete kad se igra s lutkama, i ona se razgovarala i šalila s bombonima. Bijaše to vrlo zabavan prizor. Kjamuranu se nije nikada u svojoj nestošnosti pričinjala ovako lijepa i raspoložena, ali mu je to njezino veselo raspoloženje budilo neku nerazumljivu tugu, i taj mu je osjećaj od časa do časa rastao. On je s nekim tužnim uvjerenjem mislio: "Grmuša je i sada dijete... Ako tko misli da u njezinu srcu ima kakva skrivena zagonetka, taj se vara." Ferida nađe žut bombon u obliku zvijezde.

— Hodi ti — reče — sada, mala gospođice! Ti nisi ništa drugo već mala plava gospođica koja zapaljuje srce. Čini se kao da ne daješ nikakve važnosti velikoj i crnoj čokoladi što te je maloprije s čežnjom gledala uza se. Koliko si jadnici, onako ispod ruke, učinila nasilja. Ah nestošnice! Pripremila sam ti tešku kaznu. Ti već razumiješ, pojest ću te: neka ti nije krivo... Ostavi svoje srce! Meni se kokete ne sviđaju. Zar nije tako, Kjamurane? Zar valja uz nemirivati onoga koga voliš?

Kjamuran joj zaprijeti prstom:

— Ferida, ti me prekoravaš.

Pošto je Ferida pojela žuti bombon, uze čokoladu:

— A što se tebe tiče, crnomanjasti ljubavniče, tebi će biti teško živjeti rastavljeni od ljubavnice. Radi toga ću te spasiti od te žalosti. Poslat ću te tvojoj žutoj ljubavnici. Sastanite se bar na smrti!

Pred vratima se šetala jedna sestra. Kad je spazi Ferida, isplazi jezik i poče skupljati svoje pakete.

— Kjamurane, one ne daju nikome mira. Moram ići. Velika ti hvala!

Kjamuran je prihvati za ruku.

— Gledaj me, Ferida — prošapta — htio sam te pitati... — Spusti još niže glas:

— Nisi valjda nikome ništa govorila o onom događaju?

Ove riječi su malo omele Feridino veselje, ali je ona ipak osjećala da će odatle otići zadovoljna. Stavi prst na sljepoočicu, pa će s nekim prividnim čuđenjem:

— Koji događaj? Ja se toga nikako i ne sjećam.

— To mi je drago, Ferida.

— Kad čovjek zna kakvu tajnu, vrlo je slatko da je oda, ali nije toliko kao ovi darovi. Ovome kažu nagrada za šutnju. Zar ne, Kjamurane? Ah, kako ti to sve umiješ... Zbogom, moj dragi... Pozdravi kod kuće...

Baci svoje pakete uvis pa ih opet uhvati, a onda skoči i ode niz hodnik. Kjamuran je očekivao da se obazre, ali se Grmuša izgubi u mraku a da se nije ni okrenula.

VI

Te je godine ljetovanje u vili na Kozjataku prolazilo mirno i bez buke. Feridu je na dva mjeseca pozvala sebi tetka Ajša, žena okružnog načelnika u Tekfur-Dagu. Besima-hanuma je često spominjala Grmušu:

— Kuća nam se prevrnula kao mlin kojemu je voda presušila. Ona je bila kao luda, ali nas je sve zabavljala. Bogami sam je poželjela — rekla bi sa žaljenjem.

Od Feride bi pogdjekada došlo i pismo. Hvalila je "Tekfur-Dag bez kraja i konca. Pri kraju ferija pisala je u jednom pismu: "Gledajući kako dani izmiču, srce mi krvari."

Kolovoz je bio pri kraju. Kjamuran, i ne znajući odakle, osjećao je neki umor, slabost, koja se s dana na dan povećavala. To je, po svoj prilici, bila posljedica velike vrućine koja je vladala toga ljeta.

Jedne noći ode s prijateljima na izlet. Mladići su čitavu noć, sve dok nije svanulo, pili, svirali, ložili vatre i zabavljali se. Nježno tijelo Kjamuranovo nije moglo podnijeti ovakvu noćnu zabavu na polju. Dok je zabava bila u najvećem jeku, on se izvuče i legne u jedna seoska kola koja su bila ostavljena u nekoj šikari. Gledajući u mjesecinu i vedro zvjezdano nebo i slušajući lagahni šum čempresa, brzo zapade u dubok san. Već se primicala zora, u daljinu se opažala rijetka magla. Kjamuranu se učini da su ga dvije ruke uhvatile za ramena, da mu se po licu prosula mehka kosa, video je neko lijepo lice sa zabrđanim usnicama. Mladić se prenu i odmah vidje da već sviće. Mjesec je već bio pri zalazu. Na jednoj grani cvrkutala je grmuša skakućući bez prestanka. Nije li ovaj san bio njegovo nadahnuće?

Mladić je osjetio da mu je od večeri umorno i prazno srce odjednom ispunjeno Feridom. On se tome nije nikako čudio. S potpunim uvjerenjem prošapta: "Jest, ja ovo dijete volim."

Drugovi su mu još spivali, zamotani u kapute. Ne govoreći nikom ništa, Kjamuran osedla jednog konja i po jutarnjem sumraku zaputi se kući.

VII

Bilo je predvečerje. U vrtu se počeo hvatati sumrak. Večernji povjetarac počeo je pomalo uzburkivati mirno Mramorno more.

Aziz-beg koji je već četiri sata bez kraja i konca pričao Kjamuranu o vinogradima i vrtovima najzad se smilova:

— Ako hoćeš, Kjamurane, prošetaj malo morskom obalom. Malo je zahladnjelo. Na žalost, ja ti ne mogu praviti društvo.

Kad je Kjamuran već izlazio iz vrta, doviknu mu Aziz-beg:

— Bolje će biti ako okreneš desnim putem. Možda ćeš i njih susresti. Kad te tetka ugleda, bogzna šta će raditi.

Kada se ono Kjamuran vratio s izleta, rekao je materi kako mu je u Carigradu dosadilo, pa mu se činilo da bi mu se razvedrilo ako bi na koju sedmicu otišao kamo, kao u Jalovu ili Brusu. Ali u Jalovi nije bila tada sezona, a u Brusi je u to vrijeme nesnosna vrućina. Osim toga on je želio ići u koje mjesto gdje dosad nije bio. Najzad mu nešto palo na pamet pa će reći materi:

— Kako bi bilo, majko, da idem u Tekfur-Dag? Ti znaš koliko me ruži tetka Ajiša što joj nikad ne dođem. Tako ću nekamo i malo otići i tetku barem zadovoljiti.

Kjamuran je sutradan s malom putničkom torbom sjeo u parobrod i već oko podne bio u Tekfur-Dagu.

Tetka mu je taj dan bila pozvana s djecom na neko obližnje imanje, pa je Kjamuran sve do pred večer sjedio sa svojim tétkom Aziz-begom u vrtu. Kako je Aziz-beg kao okružni načelnik imao malo posla, dao se na gospodarstvo pa je čitavo popodne o tome pripovijedao Kjamuranu.

Aziz-begova je kuća bila usred prostrana vrta kraj koga je vodio širok put, pun prašine. Kjamuran je išao polahko, sve obalom. Prolazio je kraj oborenih zidova, razvaljenih plotova, zapuštenih bašča. Ovdje je već bila prije vremena započela jesen. Zelen što je visila preko zidova i plotova već se počela sušiti. Cvijeće je svehnulo, tek se pokoji neven žutio u prašim. Po prašljivom putu se već počelo prosipati žuto lišće.

Kjamuran je po svojoj tužnoj naravi volio ovako zapuštene, žalosne prizore.

Ali večeras, gledajući kako se o pješčanu morsku obalu odbijaju sitni valovi, činilo mu se to nešto svježe, veselo. Put se sve više sužavao i već je posve zašao među bašće. Kad bi možda sada iz ovog sutona odakle ispala Grmuša, koliko bi se mladić uzbudio! Kjamuran se upravo stadio ovog petnaestogodišnjeg đačeta u koje se, činilo mu se, zaljubio. Mislio je:

— Ah Grmuša... Tko bi mogao i pomisliti da će ja, koji sam toliko muke video zbog tvoje nestrašnosti, ovako željno iščekivati hoćeš li se odakle pojavit... Čini mi se da sam bolestan.

U tim mislima otišao je podaleko naprijed. Put je vodio sve dalje, vijugajući se kroz vrtove, ali nije bilo one koju je očekivao da sretne. Najzad sjede nakraj nekog kamenog mosta što je vodio preko presahla potoka. Izgubio je posve nadu. Već se bilo prilično smrklo. U daljini su se počele paliti ribarske vatre.

Kjamuranu odjednom pade na um da bi se one mogle vratiti i drugim putem. Tako kasno nisu mogle ostati u gostima. Možda ga već čekaju u vrtu. Mogao bi po mraku još i s puta saći.

Brzo odluči da se vrati. Ne razgledajući oko sebe, jurio je brzim koracima natrag. Najednom se iz jednog kuta između vrtova, odakle ih nije nikako očekivao, pojavio. Nasta trka i povika. Tetkina djeca mu se motaju oko koljena poskakujući oko njega.

— Otkuda ti, Kjamurane? Šta je to s tobom? — u čudu ga pitala tetka grleći ga.

Naprijed je išla kći gospođe Ajiše, Mužgana, s Feridom. Za njima potekoše djeca. Tetka Ajiša im je vikala:

— Ne kazujte im, neka se iznenade!

Ali tko je mogao dokazati djeci da ne govore.

Kad je Ferida prišla Kjamuranu, reče mu posve ravnodušno:

— Bon jour, Kjamurane. Šta ćeš ti ovdje? Ja sam mislila da se ti ne možeš rastati sa svojim lijepim Carigradom.

Te su riječi oneraspoložile Kjamurana. Očekivao je da će ga Grmuša drukčije dočekati.

Krenuše skupa. Naprijed su išle Ferida i Mužgana, a ostali za njima.

Grmuša i Mužgana su bile jednih godina. Ali se Mužgana, s gustom koprenom na licu, pričinjala kao kakva gospođa, dok je Ferida bila prema njoj kao dijete.

Grmuša je taj dan obukla neko mornarsko odijelo kakvo su nosila mnoga mlađa djeca od nje. Široka jaka, obrubljena srebrnim gajtanom, ostavljala joj je vrat posve otvoren, a veliki šešir joj je zasjenjivao lice. U dječjim cipelama s niskim petama lahko je skakutala s kamena na kamen, a njezin se smijeh razlijegao po čitavoj okolini. Kjamuran je ispresijecano i kratko odgovarao tetki koja ga je zapitivala za novosti iz Carigrada, jer je bio zanesen slušajući Feridin smijeh.

— Ja ovu djevojčicu volim, ali me ona ne razumije — mislio je u sebi. —

Priredit će mi mnogo tužnih časova...

Kada su bili na ulazu u vrt, Ferida priđe Kjamuranu pa ga poteže za ruku kao da mu ima nešto nasamo reći.

— Kjamurane, ostani malo! — Primaknuvši mu se posve blizu, nastavi. — Sigurno, Kjamurane, nisi iz Carigrada došao praznih ruku. Svakako si se sjetio da štogod doneseš djeci. Molim te, ne pokazuj sve odjednom. Znaš, ja hoću za se lavlji dio...

Da bi ispod šešira bolje vidjela Kjamurana, podiže glavu, a oči joj zasjaše kao zvijezde. Kjamuran je pomilova po podbratku i, da bi sakrio svoje uzbuđenje, uze se šaliti:

— Pa ti si, Ferida, već odrasla djevojka. Kako ću ja od dječijeg odvajati tebi onaj lavlji dio?

Rukom koja je pomalo drhtala još je jednako milovao Feridu po podvoljku. Ferida se počela smijati. Iz njezina pogleda s drhtavih usnica vidjelo se da sprema neku pakost.

— Zašto se tako smiješ? Zar ne govorim pravo?

Ferida mu se još više prikuči, isplazi jezik kroz bijele zube kao i uvijek kad je htjela zbijati šalu.

— Šta to znači?

— Ja to ne tražim, Kjamurane. To hoće ovaj moj jezik. Kad se jednom na nešto nauči, da ne bi nešto progovorio, zapada u velike muke...

— Zar opet tako, Ferida? Što god ja učinim, nema mi izbavljenja od tvoga jezika. Kunem ti se, od onog dana ni jednom...

Ferida mu začepi usta rukom.

— Ne laži, Kjamurane! Kakva ti je potreba da me varaš? Eno nas zovu unutra. Ti hajde, a ja ću još hvatati svijetnjake. Preksinoć sam ih nahvatala desetak pa ih nakitila maloj Nermini po licu. Da si je video, Kjamurane. Da si je nakitio dragim kamenjem, ne bi joj onako stajalo...

Smijući se i pjevuckajući, zamače između drveća.

VIII

Danas smo pozvani, Kjamurane, u vinograd Hadži-Omer-efendiji Ušćupliji. Priredit će nam veliku gozbu...

— Ja sam, tétek, jutros ustao nešto slab. Možda mi je naudilo ovo neprestano zabavljanje ovdje. Ako dopustite, ja bih danas ostao kod kuće.

— Ne tako, dragi! Čovjeku se kod kuće dosadi. Bit će i glazbe. Tamo će ti se razgaliti.

— Naprotiv, tétku — izgovarao se Kjamuran velikom umornošću — ako se danas ne odmorim, mogao bih se razboljeti.

— Kakva je to mladost, to ne razumijem! Žao mi je, a lijepo bismo se zabavili. Čovjek je na to prilično mnogo potrošio.

— Pa idite vi sami!

— Ne može to biti! Hadži-Omer daje tu gozbu u tvoju čast. Da mu poručim da odgodi do sutra, ako može?

— Kako vi hoćete, tétku.

Čitavu sedmicu otkako je Kjamuran u Tekfur-Dagu, nije ga Aziz-beg ni jednog dana pustio na miru. Nastojeći da mladiću ukaže što više pažnje, od jutra do kasno doba noći vodao ga je od sela do sela, od kuće do kuće. Viši činovnici i ugledniji građani, da se udvore okružnom načelniku, svaki dan su priređivali gozbe i izlete. Kjamuran se nekoliko puta kušao izmaknuti da ne ide na te gozbe, ali se Aziz-beg nije dao odvratiti da ga ne povede.

— Ne vodim ja tebe — rekao bi mu — samo da se zabavljaš. To će ti u isto doba i koristiti. Ja neću da budeš ono stambolsko dijete koje ne zna šta je svijet. Kulturno i socijalno stanje zemlje ne može se naučiti samo iz knjiga. Treba vidjeti žive primjere.

Okružnom načelniku nije bilo dosta što je Kjamurana vodio po gozbama i izletima. Pod izgovorom da nešto nauči i od državnih poslova, vukao ga je gdjekada i u kancelariju, pa čak i na službena putovanja.

Najzad se Kjamuran ovaj dan izbavio iz tétevih ruku pod izlikom da je bolestan. Gospođa Ajiša je shvatila tu Kjamuranovu varku pa mu dobaci u šali:

— Tebi neće biti dobro dok ne odeš odavde.

Te večeri je padala kiša, pa je jesenski zrak bio svjež i hladan. Na zapadu se video neki svijetao oblak koji je po moru razasipao više svjetlosti nego bi je tada trebalo. U daljini se vidjelo nekoliko ribarskih lađa koje su nepomično stajale sa savijenim jedrima.

Kjamuran je na svoju ruku izašao u šetnju. Iznenada se sretne s Mužganom.

— Odakle vi, gospodice Mužgana?

— Bolesna mi jedna prijateljica, pa sam išla da je obiđem.

— Danas je nešto hladno.

— Pa jesen je.

Mužgana zastane na kraju jedne stijene pa, igrajući se bijelim suncobranom, poče se tužiti.

— Kjamuran-beže. Ljeti je ovdje i tako i tako, ali se zima ne može podnosići. Niti se ima kamo prošetati, niti gdje zabaviti, a otac se ovdje obikao, ne da se nikamo premjestiti.

— Pa to je za vas privremeno. Vi ste ovdje gost najviše još jednu, dvije zime.

Kjamuran je htio time da joj kaže kako će se brzo udati. Mlada djevojka stidljivo obori glavu i osmjejhnu se.

— Ali ni to se ne zna. Možda ćete ovdje posve ostati. Ovdje ima vrlo uglednih posjednika vinograda. Možda podlete za kojega od njih. Bit ćete Tekfur-Daglijka.

Mužgana mahnu glavom, smijući se:

— Da Bog sačuva!

Tako razgovarajući stigoše na žal. Jedan stari ribar naložio među dvije stijene vatru, pa na njoj topi katran da premaže stari čamac. Izdaleka se javi Mužgani:

— Šta ima novo, mlada gospojice? Gdje je Marica? Ima dva dana nisam je vidoio.

— Marica je otišla danas u crkvu.

— Gospojice, daj da ovu djevojku pridobijemo da prijeđe na islam. Učinili bismo veliko dobro. I onda bi imala dobrih prosaca. Neki dan mi se Isa-kapetanov sin kleo da će je prevesti na islam i vjenčati za se.

— Tko je ta Marica, gospodice Mužgano? — pitao je Kjamuran.

Mužgana je stisnula usnice da se ne nasmije, pa će šapatom Kjamuranu:

— Naša Ferida! Lađari nikako ne vjeruju da je Ferida muslimanka, jer još ide otkrivena. Stoga smo im rekli da je to neka kršćanka koja nam je došla u goste. Da čujete Feridu kada se pričinja i naopako govori kao Grkinja, pukli biste od smijeha.

Kjamuran i Mužgana su se smijali.

— Dakle, Ferida ima prosaca i među kapetanskim sinovima. Bravo, Ferida!

— Ferida ima boljih prosaca i od kapetanskih sinova. Eno gledajte onog oficira! Ujutro pobjegne s vježbe samo da vidi Feridu. Spočetka je i on mislio da je to neka mademoiselle, ali je brzo razabrao tko je i šta je. Kako kazuje naša

mljekarica Meliknina, ovaj oficir poludje za Feridom. Čak veli da će poslati svoju majku da je prosi.

— A zna li to Ferida?

— Naravno.

Zabavljujući se s jednim zelenim kamenom nađenim u pijesku, Kjamuran naglasi:

— Lijepa partija! Oficir kao lav.

Mužgana ne odgovori ništa. Mladić se pričinjao kao da tome ne pridaje nikakve važnosti pa je upita:

— Pa šta veli Ferida na to? Sviđa li joj se oficir?

Mužgana skupi usnice, pa kao onaj što neće da kaže što zna odvrati:

— To se ne zna...

Da se Kjamuran nije stadio, on bi je molio da kaže što zna, ali joj ovako samo odgovori:

— Gospođice Mužgana, vi svakako nešto znate o tome.

Mužgana, ne odgovorivši ništa, pođe naprijed. Kjamuran se nije usuđivao da dalje raspituje, pa pođe za njom šuteći.

Mala, da bi lakše preskočila preko jedne jame, pokupi skute, ali se odjednom okrenu Kjamuranu pa će stidljivo i nekako bojeći se:

— Kjamuran-beže, nešto bih vam kazala. Možda ne činim dobro što ču vam odati tajnu koja mi je povjerena, ali ja osjećam da je to potrebno.

— Izvolite, gospođice Mužgana.

Mužgana mu odvrati tako bezazleno kao da govori o nečem najobičnijem.

— Ferida vas voli, Kjamuran-beže.

Kjamuran u prvi čas nije vjerovao. Mislio je da je to obična šala nestrašne djevojčice, pa, prebjlijedivši u licu i malo podrhtavajući usnicama, reče s gorkim osmijehom:

— Kako to može biti, gospođice Mužgano? To nije moguće.

— Bogami — ozbiljno će ona mahnuvši glavom — tako vam je, Kjamuran-beže. Ona mi je sama to rekla. Ali vi volite drugu. Kolika šteta...

— Ona vam je to sama rekla! Je li, gospođice Mužgano?

Mužgana je oborila glavu pred se, stiskajući usnice kao dijete koje se čuva da ne zaplače.

U taj mah nešto lupnu za njima kao kad se baci kanta. Iza leđa čuše kako ribar nešto psuje. Obazriješe se, kad li mu neko žuto pseto prevrnulo kantu s katranom. Stari ribar baci dva-tri kamena za psom, a onda pogradi veslo pa ga poče gonjati između prevrnutih čamaca jednako psujući.

Pseto, onako u strahu, zavuče se u pećinu. Starac pobjedosno zaklikta:

— Sad si na svojim nogama došao gdje treba, đavole jedan. Prebit ču ti noge pa ču te naučiti pameti.

Kjamuran i Mužgana presretoše starca. Mladić se umiješa:

— Ostavi, djede. Grehota je. Šteta je životinje.

Starac ga začuđeno pogleda.

— A zar meni nije šteta, sinko? Ja sam novac za ovaj katran otkinuo od dječijeg zalogaja.

— Koliko ti ima štete, djede?

— Bogami sam jutros dao trideset groša... A kanta je oštećena... Dva dana se sakriva...

— Dobro, a pošto se može kupiti nov čamac?

Starac se nasloni na veslo, pa se zamisli upravivši u daljinu pogled tamnomodrih očiju.

— Najniže — reče — sedam osam lira. Ima jedan što prodaje svoj čamac, ali ga ne da jeftinije od deset lira. Ima ih i po dvadeset lira. Ali gdje su meni toliki novci?

Kjamuran izvadi iz lisnice deset lira, pa ih pruži ribaru. Starac ga pogleda zapanjeno:

— Šta je to, sinko?

— To ti je dar od Marice.

— Dar od Marice? Kako to može biti?

— Ja sam Maričin rođak, pa veli da kupimo starom ribaru nov čamac.

— A kako je tebi ime?

Mužgana namignu pa odvrati:

— Đorđo — a onda se okrenu Kjamuranu i šapnu mu — Maričin rođak mora biti Đorđo.

Starac je još jednak začuđeno gledao u lire koje je držao u ruci:

— Bogami, kao da su muslimani — promrmlja više za se.

— Ali Marica — nastavi Kjamuran — traži od tebe nešto za to. Ona hoće da čamcu nadiješ ime Grmuša.

— Drage volje — nasmija se starac veselo. — Napisat će ga zlatnim slovima. Bog dao, i tebi i njoj, da na kraju života u pravoj vjeri ispustite svoje plemenite duše!...

*

Kada su Kjamuran i Mužgana ulazili na vrtna vrata, s kraja bašće se čuo grohotan smijeh ispresijecan dječijim povicima. Iz jednog kuta bježalo je na dugačkim nogama, gotovo leteći, nekoliko preplašenih tuka, od straha izvraćenih očiju. Mužgana se okrenu Kjamuranu:

— Mora da je Ferida opet nešto novo izumjela. Da idemo vidjeti.

Ferida bijaše na jednom gustom visokom drvetu zavrzla ljuljačku, pa u bijelom

mornarskom odijelu s kratkom suknjom sjela u nju i ljuljala se. Oko nje se skupila čitava družina susjedske djece pa sva u jedan glas viču:

— Sekice Ferida, uzmi i nas sa sobom, poljuljaj i nas!

Ali Ferida i ne sluša, nego se sve više zaljuljava, zalijećući se među gusto lišće. Među djecom je bilo tako zagrijanih da su se, pored sve opasnosti, zatrivali čak pod ljuljačku. Vrtlar i sluga su ih silom morali zadržavati.

Ajiša-hanuma, koja je sve to gledala s prozora, jednako je vikala: "Ako Boga znaš, Ferida, prouzročit ćeš kakvu nesreću!" Ali se Grmuša na to nije ni osvrtala već se, onako prosutih kosa i zarumenjela lica, svom snagom ljuljala da je gdjekada u svom bijelem odijelu i posve zamicala u granje.

Dječija se dreka digla do nesnošljivosti. Ferida, bojeći se da koje ne ozlijedi, sadje smrknuta s ljuljačke.

— Badava — reče — morala bih se ljuljati iza ponoći, drukčije na svijetu nema mira od ove dječurlike.

Djeca se sada naklopiše oko nje, ljubeći je u skute i moleći: "I nas, Ferida, sekice, i nas!" Ferida je kušala da se izbavi odbijajući ih: "Nemam ja vremena. Zar da kakvu nesreću natovarim sebi na glavu?"

Na to se umiješa gospođa Ajiša s prozora:

— Ferida, daj i njih malo zadovolji! Šta će ti biti ako ih malo poljuljaš?

Grmuša podiže ruku nad oči pa pogleda prema prozoru:

— A ako koje padne, ako se gdjegod ozlijedi, hoćete li se ljutiti na me?

— Ah kćeri — nasmija se gospođa Ajiša — ne moraju se djeca bacati da padnu. Polagahno ih poljuljaj, neka se i ona zadovolje.

Ferida podiže obrve kao da se tuži na nepravdu koja joj je učinjena. Kao majka koja se jada na nestošno dijete, odvrati gospodi Ajiši:

— Draga moja tetkice, zar ti nisi još proučila tko je i što je Grmuša? Zar se njoj mogu povjeriti djeca? Ona metne djecu na ljuljačku s čvrstom odlukom da ih polagahno ljulja. Tako i započne: sve polahko, polahko ih ljulja... Ali kako ljuljačka uzima više maha, ni njoj đavo ne da mira... — Pa kao da započinje razgovor s đavolom: — "Hajde, hajde... još malo", sve poviše zaljuljava. "Ne, molim te... dosta je..." mole djeca, ali zar đavo dade Feridi mira? "Hajde, Ferida... hajde, Ferida," jednako je podstiče. I konopac od ljuljačke i grane na drvetu ponavljaju za njom: "Hajde, Ferida,... još malo... Hajde, Ferida... još malo!"

Ajiša hanuma, Kjamuran, Mužgana i sluge prasnuše u smijeh.

Ferida, kao dijete od osam godina, mašući glavom, dodade:

— Kako se, draga tetice, može sirota Grmuša oteti tome podsticanju.

Ferida prihvati jednog mališana plave kovrdžaste kose, pa ga izdiže:

— Šta ču ja, mali? Ja bih te morala napatiti...

Zatim onako u šali i porugljivo pokaza na Kjamurana i dodade:

— Nego, idi ti Kjamuran-begu. On je nježan kao kakva gospođa. On se naučio

ljuljati sjedeći u Kozjataku na njihaljci i čitajući knjige ili razmišljati dignuvši oči u visine. Upravo kao kakva dojilja umije polahko ljuljati. Samo se čuvaj, mali, da ne zaspiš, jer bi onda mogao pasti. A tada se ni on ne bi mogao održati, već bi s tobom pao. Zar je lahko održati tako veliku bebu od pet oka kao tebe?

Bacivši potajice pogled na Kjamurana da vidi je li ga rasrdila, završi:

— A onda ćete obadvojica zajedno početi plakati...

Kjamuran ju je gledao smješkajući se. "Sada razumijem," pomisli u sebi, "zašto me ovako zadirkuje."

Zatim brzo skide kaput i baci ga na tle, podboči se rukama pa će odvažno:

— Ja se znam i te kako ljuljati na velikoj ljuljački mala moja djevojčice..: Ako smiješ, evo mene na mejdanu.

Ferida isplazi jezik i poče da zbija šalu praveći se kao da se boji. Ali je u Kjamuranovim očima bilo tako nešto izazivačko, toliko porugljivosti, da je ona malo problijedjela.

— I ja smijem — reče napućivši usnice. — Ako si naumio da sebi naudiš, izvoli — i odjednom skoči na ljuljačku.

— Zaboga, Kjamurane — povika gospođa Ajiša s prozora — ne budi dijete...

— Vidjet ćeš, tetka — odvrati joj Kjamuran zagrćući rukave od košulje — ja ću ovu malu djevojčicu ukrotiti kao kad se jarebica lovi na snijegu.

Sluge povukoše djecu na stranu. I ona su osjećala da će nešto zabavno gledati, pa su šutjela.

Ljuljačka se poče ljuljati polagahno. Ferida se držala vješto. Da ne bi trošila previše snage, pa da suparnika prije izmori, tek je pomalo micala koljenima. Ljuljačka je sve pomalo uzimala maha i konopci počeše škriputati.

Obadvoje je šutjelo kao da će na snazi nešto izgubiti ako riječ progovore. Najednom se Kjamuran dotače glavom lišća i duge mu se plave kose prosuše po licu, pokrivši mu oči.

— Kako ste, gospodice Kjamuran? Zar još nećete zapomagati?

— Ja ću, Ferida, tebe natjerati da zapomažeš.

— To nije moguće... Da umrem, da se sva rasprsnem u komade, ja neću zapomagati.

Ove zelene oči, što su sada svijetlile između zamršenih plavih kosa, prvi put su u Feride probudile neku tajnu zavist. Ona svom snagom uprije u ljuljačku koja ih odjednom baci u granje. Zapomaganje Ajiša-hanume: "Dosta je, dosta!" čuli su samo kao kroza san. Sada su obadvoje letjeli jedno uz drugo, lice uz lice, duša uz dušu, a kose im se, od vremena do vremena, mijesale...

— Kjamurane, ti si snažniji nego što sam ja i mislila...

— Pa rekao sam ti, pobijedit ću te.

— Ne misli da to govorim kao da bih se prepala ... Već tvoje će se lice razbiti o kamenje.

— Dakle, žališ moje lice?

— Ono za me nema vrijednosti... Ali zbog gospođe Nerimane. Tko zna koliko bi se ožalostila!

Ferida, kojoj su počeli obrazi pomalo blijedjeti a oči se mutiti, izgovorila je ove riječi više nehotice, u nekoj opojenosti. Od onog slučaja na trešnji ona nije dosad nikad izgovorila Nerimanino ime.

Kjamuran, posve zadihan od umora, odvrati joj isprekidano:

— Da moje lice... ode sve u komadiće... meni bi zbog gospođe Nerimane bilo svejedno... Na to ti se kunem... Ali bi ga ja žalio zbog jedne druge... jedne male djevojčice... koja to lice ljubi...

— Od koga si to čuo?

— Od tvoje tetične Mužgane...

Ferida klonu kao dijete u kolijevci, zatrepta očima, pa se svom snagom uhvati za konopac kao da se boji da će pasti. Ne progovorivši ni riječi, kušala je da lice izbavi iz Kjamuranovih kosa, savijajući glavu preda se.

Mladić opet nastavi onim istim prigušenim, isprekidanim glasom:

— Ja sam ovamo... u Tekfur-Dag... došao radi tebe, Ferida.

Grmuša spusti još više glavu, gotovo da joj nije pala na Kjamuranova prsa. Ljuljačka nije još popustila u svojoj žestini, jednakom se svom silom ljuljala. Ferida odjednom podiže glavu, nekako se zaplašeno smješkajući. Oči su joj bile pune suza. Prvi put u životu pobijeđena, molila je:

— Dosta je, Kjamurane. Da sađemo... Umorna sam...

Posljednjom snagom mladić još jednom oduprije ljuljačku.

— Ne, Ferida — reče — ja te ne puštam dok iz tvojih usta ne čujem da ćeš se sa mnom zaručiti. Drukčije ćemo zajedno pasti i umrijeti...

Ferida zaklopi oči i glavom dade znak da pristaje, a onda kao ranjena ptica spusti glavu na Kjamuranova prsa.

Kad su im glave ponovo zamakle među lišće, Kjamuran se polahko sagnu i između prosutih kosa dotakne se usnicama Feridinih očiju. Ona odjednom pusti konopce. Sreća je bila pa je taj čas ljuljačka letjela na Kjamuranovu stranu, te je uhvati oko pasa. Ali ljuljačka u tome izgubi svoju ravnotežu, pa Kjamuran ne može uhvatiti konopce koji su se počeli zamršavati. U vrisci koja je taj čas nastala u vrtu padoše oboje na zemlju. Prisutnost duha i odvažnost vrtlareva spasila ih je da taj pad bude bez ikakvih opasnih posljedica.

Kada je Ferida iza lahke nesvjestice došla sebi i progledala, našla se u tetkinu naručju. Starica joj je otirala mali mlaz krvi s brade kušajući da to Ferida ne opazi:

— Boli li te gdjegod, kćeri?

— Ne boli, tetka.

— Pa zašto plačeš?

— Ne plačem, tetka.

— A otkuda ti te suze u očima?
Ferida se potra rukom po očima pa odvrati tih:
— Ja nisam plakala kad sam pala, već još prije.

*

Do dva dana iza toga otputovao je Kjamuran u Carigrad. Gospođi Besimi je bilo veoma drago što su joj se djeca zaručila sama po sebi, više u igri, bez buke. Uza sve to je nekako strepila pred tim. I nije mogla a da to ne kaže i Kjamuranu.

— Mlad si, lijep si — reče mu — dosta si bogat, pa si, Kjamurane, mogao naći djevojku i iz bolje kuće. Ipak mi je draže što si odabrao Feridu. Ona mi je dragocjena uspomena na svoju majku, sirotu Đuzidu. Samo ne znam hoće li te ovo dijete razumjeti, hoće li te umjeti cijeniti. Ja se bojim njezine nestašnosti...

Gospođa Besima je htjela još nešto reći, ali joj Kjamuran začepi usta i poljubi je u naborano lice.

— Majko, ne kvari mi raspoloženja! Kako bilo da bilo, ja hoću samo nju.

Gospođa Besima je tek tada vidjela koliko Kjamuran, voli Feridu pa ga pogladi po kosi.

— Bogami, Kjamurane, ne govorim ti s kakvom ružnom pomisli... Ne dolazi ti nešto na pamet... Ja o Feridi vodim više računa nego ti. Samo eto, ona njezina nestašnost. No, ipak je još dijete. Do vjenčanja ćeš morati čekati tri-četiri godine. Dotle će ona svršiti školu, pa će se, ako Bog da, dotle i opametiti i postati prava gospođa.

IX

Bijaše kraj jeseni. Lišće je padalo s drveća, a u bašči je cvao još pokojji jesenji cvijetak. Jedne večeri vratio se Kjamuran sa šetnje, pa onako umoran sjeo u vrtu nakraj klupe. Oko njega se igralo malo kućno pseto, a on ga pomalo nogom draškao i milovao. Najednom pseto otvori žute oči, nadiže uši kao da je nešto zapazilo. Kjamuran ga pritiše jače da ga povali, ali se pseto ne dade, već opet skoči i poče lajati.

Kjamuran se obazrije i opazi Feridu nakraj puta što je vodio s ulice. Nije nikako mogao ni pomisliti da bi Grmuša u ovo doba mogla sama doći iz škole.

Kjamuran je odmah zaboravio svoj humor, pa skoči i podje Feridi u susret. Kada je stigao do nje, Ferida je već bila kleknula i uhvatila malo pseto, milovala ga i stiskala za njušku. I ne gledajući u Kjamurana, reče mu:

— Kjamurane, vidi ovog smijeha. Kolika su mu samo usta. Zar ne naliči, na krokodila?

Kjamuran ne odgovori ništa, već se gorko osmijehnu gledajući je. Ferida ostavi pseto, otrese suknju od praha i otra ruke maramicom, a onda ih pruži Kjamurantu:

— Bon jour, Kjamurane. Kako je tetka? Ako Bog da nije kakva teška bolest?

— Zar majka? — upita Kjamuran u čudu. Nije majci ništa. Valjda si čula da je bolesna?

— Da. Zato sam i došla. Čuh da ju je nešto zaboljelo.

— Tko ti je to rekao?

— Znaš, ovdje blizu stanuje onaj apotekar Ermenin. Njegova je kći u našoj školi. Imala je nekoliko dana dopust. Jutros dođe u školu, pa je upitah šta ima novo ovdje u vilu i ona mi reče da je tetka bolesna.

— To nije istina. Čudnovato...

— Eh, baš mi je drago, Kjamurane! Toliko sam se bila zabrinula za tetku. Zamolih direktoricu za dopust, ali mi reče da me ne može samu pustiti. Srećom sestra Aleksija bijaše pošla na Kartal, te smo do stanice u Eren-Köju došle zajedno. Jesu li tetka i Nedžmija unutra?

Odmah iza tih riječi podje u vilu, ali je Kjamuran uhvati za ruku:

— Ferida, ima deset dana kako se nismo vidjeli. Zar se može tako brzo rastati

sa zaručnikom? Čini mi se kao da bježiš od mene.

— Nije zbog toga... — Ferida stidljivo sagnu glavu — već mi je kaput težak... a i cipele mi tijesne.

Na tu djetinjastu ispriku Kjamuran joj nerado pusti ruku.

— Dobro, Ferida, idi...

Grmuša oklijevajući zastade.

— Pa mogu i ovdje skinuti kaput, a noge su mi se već nekako privikle i na ove tijesne cipele.

— Imam nešto važno da ti kažem, Ferida. Htio sam radi toga da ti dođem sutra u školu. Dobro si učinila što si došla danas. Hoćemo li malo prošetati? — i pokaza na drugu, dalju stranu vrta.

— Ne tamo daleko! Da idemo pred vrata! Sad dolazi vlak. Zabavit ćemo se gledajući kako vlak dolazi.

Kjamuran ne odgovori ništa, već pođe za njom. I sada mu je na usnicama stajao onaj gorki osmijeh.

On je zaručnički život sebi drukčije zamišljao. Držao je da će to biti uživanje, ugodno zabavljanje, da će mu dati sasvim novih osjećaja. Ali od onoga dana se Grmuša od njega tuđi, bježaka. Mladić je dolazio do uvjerenja: ovo Grmušino držanje dolazi od toga što je ona zapravo još dijete. Ferida je išla pred njim s rukama u džepovima tamnomodrog kaputa, a Kjamuran je išao za njom misleći u sebi: "Ja sam i suviše zapao u fantaziju. Ja sam u duši ovog jednostavnog djeteta zamišljao nešto dublje, nježno."

Kada su izašli pred vrata, Ferida reče pokazujući jedan kamen:

— Da ovdje sjednemo, Kjamurane?

— Kako ti hoćeš, Ferida.

Pođoše da sjednu, ali Ferida potegnu Kjamurana za skut:

— Ti si nježan. Ne sjedaj na zemlju!

Skide kaput i prostrije ga po kamenu, pa se nasmija:

— Sada je moja dužnost da te čuvam. Zar ne, Kjamurane?

To držanje i te riječi bile su za Kjamurana neka utjeha. Kada su sjeli jedno do drugoga, Ferida malo stidljivo upita Kjamurana:

— Šta si mi imao reći?

— Ferida, ne mogu se odvažiti da ti reknem... Evo nekoliko dana mislim o tome i to na me djeluje. Ako je tačno ono što si rekla Mužgani u Tekfur-Dagu, djelovat će i na te. Naš amidža Nurudin-beg...

— Čekaj, Kjamurane! — presiječe ga najednom Ferida. — Šta ti se čini, dolaze li ovi dječji glasovi iz Behaudin-begova vrta? Jest, odonud su. Mora da im je svast došla u goste. Ima šest mjeseci da nisam vidjela Nazmije.

I ne čekajući da Kjamuran još štogod progovori, Grmuša skoči i, vičući "Nazmija, Nazmija!" priđe do vrata susjedne bašće, na kojima se ukaza mlada

djevojka Feridinih godina s još dvoje djece.

Ferida mahnu rukom:

— Nazmija, dođi malo s braćom ovamo!

Zatim se okrenu Kjamuranu pa mu dobaci:

— Ti ne znaš ove djevojke kako je dobra. Ako dopustiš, malo bih se s njom porazgovorila.

Nasred ulice prihvati obadvoje djece, pa ih uze ljubiti. Zatim poče razgovarati s Nazmijom. Kjamuran je sav prebljedio. Jedva se suzdržao da ne zaplače od ljtine i uzrujanja. Mislio je: "Ona je zaista prava Grmuša... Očekivati od nje obazrivost bila bi pusta fantazija..."

Ferida se međutim jednako razgovarala s Nazmijom i djecom; nikada da prestane. Najzad obeća djeci da će se sutra poigrati lopte, a onda se vrati Kjamuranu.

— Sada te opet slušam, Kjamurane.

— ...

— ... Zašto šutiš? Jesam li ti šta učinila nažao?

— ...

— Šta sam ti uradila?

Sve je to ona pitala kao dijete kada se tuži, podižući obrve i skupljajući usnice. Kjamuran nije više mogao trpjeti, već joj odvrati:

— Strašno sam se rasrdio na te, Ferida. Kazah ti da sam se zbog nečega jako ožalostio. Rekao sam da bi to moglo biti i tebi žao. Ostavila si me na pola riječi. Nije te nimalo zanimalo šta to mene toliko tišti, već si odjednom pozvala susjedsku djecu. Kao da nema ništa posrijedi, zabavljala si se s njima veselo više od deset minuta.

Ferida je slušala te riječi kao dijete koje u školi dobiva ukor: oborila glavu i prstima prebire po haljini. Ova slabost djevojčina djelovala je na Kjamurana, pa se odmah postudio svojih riječi. Kad je zašutio, Ferida podiže glavu pa mu odvrati nekom tužnom otvorenosću:

— Znala sam šta ćeš mi kazati, pa sam stoga to i učinila. Naš amidža, koji je premješten iz Perzije u Madrid, isposlovao je da ti budeš postavljen tajnikom u poslanstvu. Je li tako? Za sedam dana odlaziš iz Carigrada. To sam jutros čula...

Kjamuran nije vjerovao svojim ušima.

— Istina, Ferida?... Govoriš li istinu?

Ferida, kao da priznaje neku veliku pogrešku, dodade stidljivo i posve tihim glasom:

— Rekla sam ti, Kjamurane, kako sam čula da je tetka bolesna, pa da sam zbog toga došla. Zašto bih krila od tebe? Ja sam ti lagala... Da ti pravo kažem, došla sam danas da saznam je li istina da odlaziš? Mislila sam, ako je istina, ti bi to kazao. Čim si maloprije rekao da mi imaš nešto loše kazati, znala sam da je tačno šta sam čula.

Odjednom mi se smutilo. Da mi nije Nazmija pritekla u pomoć, osramotila bih se: plakala bih...

Glas joj je podrhtavao, a oči se punile suzama. Kjamuran je prihvati za ruke:

— Hvala ti, Ferida!

— Zar hvala? Zašto?

Mladić je nježno pogladi po kosi:

— Za ovo nekoliko časaka si me toliko usrećila! Ako mi i na smrtnom času na um padne, zaplakat ću... Uzalud, Ferida! Ne gledaj mi tako u lice. Ti si još mala. Ti to ne možeš shvatiti. Pa ti ćeš žaliti ako ja na neko vrijeme odem iz Carigrada?

— ...

— Dakle, voliš me upravo onako kako si kazala Mužgani? Pa šta bi bilo da to i meni jednom rekneš...

Grmuša skupi usnice suzdržavajući se da se ne nasmije.

— Mužgana je moja drugarica, njoj mogu svašta reći. Ti si muško, makar da više sličиш kakvoj gospodjici. Kako mogu tako nešto tebi reći? Ti znaš da se meni ne sviđaju ljudi ovako plavih kosa, zelenih, vragolastih očiju. Ne misli, Kjamurane, da se šalim. Ne sviđaju mi se, pa eto ti.

Dok je to govorila unijela mu se u lice, pa mu onako izbliza piljila u oči.

— Jest, meni se takve oči, takvo nježno žensko lice ne sviđa... Ali ne znam kako ovo bi.

Ova nevina zapanjenost bila je jače priznanje nego najveća zakletva. Mladić je onako zanesen htio da je zagrli. Grmuša se odjednom trgnu od njega.

— Kjamurane, ako te opet udarim kamenom u nogu vidjet ćeš.

Obadvoje se nasmijaše.

— Možeš li naći kakav izgovor i uzeti mi dozvolu da ostanem kod kuće dok ti podješ?

— Svakako. I ja sam to mislio, samo nisam znao da ćeš ti na to pristati.

— Zašto?

— Ti znaš, otkako smo se zaručili, uvijek od mene bježiš.

— Zar ja, Kjamurane? Ah, kolike li klevete...

— Kad sam ti rekao da idemo zajedno iz Tekfur-Daga i da majci oboje kažemo kako smo se zaručili, ti si mi odgovorila: "Ne! Ja ostajem ovdje do kraja raspusta." Ja te nisam silio, ali da znaš kako mi je bilo žao! Kada si iza toga došla u Carograd, ja te zamolih: "Ferida, ostani nekoliko dana, ne idi odmah u školu!" A ti mi kažeš: "Ne mogu. Zaostat ću u nauci." Ti, kojoj je do nauke kao do lanjskog snijeg! U vili si ostala samo jednu noć. Bijaše nam došlo mnogo gostiju. "Ferida", rekoh ti, "da malo prošetamo po vrtu! Vidi kako je lijepa mjesecina!" Ti mi odvrati: "Kakva smisla ima šetati po mraku kao noćne ptice? Gledaj kako se ovdje lijepo zabavljamo." Hoćeš li da još nabrajam? Neki dan podjoh u školu da te vidim. Nisi htjela izaći, već si mi poručila da imaš posla. Hoćeš li mi opet reći da te klevećem?

Ferida kao kakvo prkosno dijete skupi obrve i lupi nogom o zemlju:

— Sigurno će reći. Kada si mi predložio da se zajedno vratimo iz Tekfur-Daga, meni je srce strepilo pri pomisli šta će tvoja majka reći na naše zaruke. Zar nije mogla baciti krivnju na me i reći mi: "Ti si sigurno Kjamurana na to nagovorila!?" Kada sam došla ovamo, kako sam mogla ostati u vili. Od kuvarice do posljednjeg sluge sve je na mene nekako čudnovato gledalo. Sa mnom su se zabavljali, nazivajući me "mlâdom". Kada si me one večeri pozvao da prošetamo na mjesecini, odjednom mi je na um pala tvoja šetnja s gospodom Nerimanom u vrtu. Misliš li da sam ja to zaboravila za tvoje darovane bombone? Što se tiče one posjete u školi, kada ti nisam izašla da se vidimo, to ti nikako ne mogu kazati... — I tu zapade u grohotan smijeh plješćući rukama.

— Tako ti Boga, kaži mi, Ferida!

— Onoga jutra sam počinila pakost: kolač što je bio u Klementininoj ladici, otvorila sam ga pa ga iznutra napunila plavom tintom. Čim je ona zagrizla kolač, usta joj se napuniše tintom. Ah, da si video, Kjamurane! Toliko sam se smijala da sam pala na klupu. Klementina se odmah sjetila da sam ja to učinila. Potrča put mene. Htjedoh da joj pobjegnem, ali joj ne mogoh umaknuti. Lukava djevojka pritisnu me unutra u klupu, pa me poče trljati kolačem po licu. Kada sam ustala, sve mi je lice bilo od crnila. Svi su mi se smijali. Upravo mi taj čas javiše da si ti došao. Da znaš kako mi je bilo! Da je bilo kao do sada, svejedno bi mi bilo. Ali kako bih poslije zaruka mogla onako zamazanog lica izaći preda te?

Kjamuran je bio i zadovoljan i tužan.

— Šteta, Ferida, upravo kada sam počeo da te razumijevam, bit će mi teško rastati se s tobom.

Ferida, pod izgovorom da mu poravna kosu koja je pala nad oči, pogladi ga po čelu. Ljubavlju koju dosada nije pokazivala ni prema komu, osim prema svojim pticama i mačkama, reče mu:

— Ne žalosti se, Kjamurane! Nisam s eja s tobom zaručila da te rastužujem...

X

Kjamuran je naoko bio sumoran, blag mladić. Otac mu, djed i neki drugi stariji rođaci koji se nisu zasitili mladosti, kojima još nije bilo dosta bučnoga života, nisu ga nikako razumjeli. Njegovo izbjegavanje velikog društva i buke, njegovu naviku da se po čitave dane zatvori u kući, sumorno i zamišljeno buljeći u knjigu, pripisivahu njegovoj bezosjećajnosti i začmalosti duše. Svrha, zašto ga je amidža htio povesti u Madrid, bijaše mu da ovu "malu gospođicu", kako bi ga on nazivao, probudi, nauči zabavljati se, da ga načini "čovjekom života". U pismu koje je o tome pisao Besime-hanumi rekao je među ostalim: "Naše dijete ima toliko imetka da bi moglo udobno živjeti a da ništa ne radi. Ali ovaj je svijet takav da čovjek ne može znati šta ga čeka u budućnosti. Tko zna šta može biti? Neka se za vremena posveti nekom poslu. Mjesto da krade Bogu dane, hvatajući u Kozjataku muhe ili, što je još gore, fantaziju, bolje je da malo vidi svijeta. Ako mu se ne svidi, može se uvijek opet vratiti u Carigrad. Kada s time ništa više ne bi stekao, bit će za njega veliki dobitak što će na svojim posjetnicama moći ispod imena staviti "bivši činovnik poslanstva". Svakako će biti ugledniji jedan Kjamuran Dževdet-beg, bivši činovnik ministarstva vanjskih poslova, negoli Kjamuran-beg, koji nema drugog društvenog položaja već što se moli Bogu jedući novac koji mu je otac ostavio." Ovakvo je rezoniranje umekšalo gospođu Besimu koja je voljela sjaj i razmetanje.

A i Kjamuranu se ovaj put svidio, samo s drugom svrhom i drugim nadama. Njegova ga je okolica vrlo loše shvaćala. U ovoga mladića, za koga se činilo da uživa u samoći i, miru, bijaše zagonetna, neurastenična duša. Ljudima koji imaju ovako prikrivenu bolest duše čini se malehno, ništavno sve što oko sebe vide. Uvijek čeznu za nečim što ne znaju, što nisu vidjeli, goje nade koje se ne mogu ostvariti. Ako mu se koja takva nada i ostvari, odmah to i izgubi vrijednost u njegovim očima, nestane za njega one privlačivosti. Ovaj mladić koji je izbjegavao da se miješa u život svoje okoline, da s njom uživa, živio je u svojoj duševnoj samoći posebnim svojim životom.

Čak su i njegove ljubavi bile bez glasa, neiskazane. On je ljubio žene, a da to one nisu ni osjetile. Dok se, smješkajući se, s njima tiho razgovarao, pozorno bi ih

gledao kroz svoje duge trepavice da s njihovih lica sabere ljepotu koja će mu samoći biti hranom za njegovu fantaziju.

Naklonost što ju je osjećao prema Feridi nije bila ovakva. Koliko god osjećaji bili jaki, i oni mogu kao i ljudi ostarjeti, i kao i lišće požutjeti. Ali je Kjamuran bio uvjeren da će kratak rastanak lijepo gojiti ove njegove nove i svježe osjećaje.

Kjamuran je namjeravao ostati u Španiji najdulje sedam-osam mjeseci, dakle da se već idućeg ljeta vrati u Carigrad. Ali njegov amidža koji ni na kojem položaju nije ostao više od godine dana vodao je Kjamurana sa sobom čitave četiri godine. Život u Evropi je dosta zanimao ovog mladog čovjeka, pa je brzo utrnuo njegovu nestrpljivost za brzim povratkom u Carigrad. Ali je ipak, za te četiri godine dolazio tri puta kući s dopustom od mjesec-dva.

Njegov amidža, stari bohem, premda mu je već davno prošlo šezdeset, bijaše još odan raskošnu životu. Kad bi mu tkogod preporučivao da se toga prođe, da počne živjeti urednim životom, on bi mu odgovorio smijući se: "Najbolja je smrt koja iznenada snađe čovjeka sa čašom u ruci i poljupcem na usnama."

Mladić kao Kjamuran nije uz ovakva čovjeka mogao provoditi uredan život. U ove četiri godine imao je ljubavnih avantura. Ali to su bih odnošaji bez značenja koji su za mjesec-dva prolazili. Samo je zgoda s jednom gospođom iz Carigrada, s kojom se sreo u Švicarskoj, potrajala malo dulje i, prema posljedicama, Kjamuranu zadala dosta muke.

Od ovih sitnih doživljaja, koji bijahu samo zabavljanje osjećaja i mašte, nije bilo Feridi mnogo štete. Kad bi lahki uspjesi učinili Kjamurana sretnim, onda bi mu se gubile misli o maloj zaručnici u Carigradu, kao slike povješane u mračnoj sobi. Ali čim bi se razbile sanjarije o kojoj novoj ljubavi, opet bi se u njegovoj mašti počelo smješkati Feridino lice kao kakva daleka utjeha.

Kada jeiza četiri godine posve ostavio službu i vratio se sa amidžom u Carigrad, srce mu bijaše tužno. Jedan mali doživljaj u Evropi ostavio je na njemu još svježega traga. Ali kad je među onima što ga dočekaše na kolodvoru Sirkedžiji opazio pod koprenom pokrivenе smeđe oči Feridine, odjednom je sve zaboravio. Koliko god mu se život mijenjao, duša se mijenjala, opet je u njemu živjelo osjećanje za onim usnama što su mu se na ljljački prije četiri godine kroz guste pramove kose spustile na čelo.

*

Do svadbe su ostala samo dva dana. U vili je već tjedan vrilo kao u košnici. I rodbina koja je došla čak izdaleka zasukala je rukave i radila do kasno doba noći. Neki su pisali pozive na svadbu, neki su pošli u čarsiju da upotpune što je nedostajalo, dok su se drugi brinuli za jelo. Samo je Grmuša bila iznimka. Ona je

kao nestošno dijete trčala besposlena unaokolo i zabavljala se s djecom koju su u goste doveli. Ne samo što od nje nije bilo koristi, već je bivalo i štete. Na primjer, jednoga dana raskopala je sav buffet da rodbinskoj djeci nađe užinu.

Predvečer se gospođa Besima s nekoliko glavnih iz porodice dogovaraše o svadbi. Odjednom se otvoriše vrata a unutra stupi stara krojačica, bijelih kosa, u crnoj haljini.

— Gospođo — reče — evo ima po sata kako tražim mlâdu. Haljine su joj gotove. Htjela bih je obući da vidim je li sve u redu. Ali nje nigdje kao da je u zemlju propala.

— Kuda bi mogla otići, mademoiselle? Svakako je negdje u vili.

— Svugdje sam je tražila, gospođo... Nitko ne zna.

Gospođa Besima usta na noge smijući se:

— Uzalud je sve, ona se neće opametiti. Da nije otišla kamo u susjedstvo?

Priđe prozoru. Blizu uličnih vrata, pod jednim drvetom, skupilo se nekoliko djece, igraju se, vičući i smijući se. Gospođa Besima dozva jedno dijete:

— Jeste li vidjeli Feridu?

Jedno dijete odgovori:

— Evo Feride ovdje, igra se s nama.

Sav se salon zaori od smijeha. Svi potrkaše na prozore. Ferida, u školskoj suknnji koja joj je otprije ostala, dotrča između drveća goneći zvrk pred sobom.

— Bogami, od ove djevojke neće ništa biti — pripomenu gospođa Besima, napola postiđena, a napola srdita.

— Ferida, kćeri — povika zatim — šta to radiš? Ima po sata kako te traže. Dođi brzo ovamo!

Ferida je vidjela kako je drugi gledaju s prozora i kako joj se smiju. Kušala je da se sakrije iza drveća pa odvrati:

— Molim te, tetka, dopusti mi jedan časak da se preobučem.

— Ne. Tako dođi! Čekam te, odmah!

Zatim se okrenu onima u salonu pa nastavi:

— Molim vas, za ime Božje, dajte i vi malo savjetujte ovu ludu djevojku neka se jednom prođe ove besposlice. Dok ovako radi danas, šta će biti od nje? Kad smo mi bile mlâde, nevjeste, nije nam nitko ni nožem mogao otvoriti vilice.

Uto bojažljivo i postiđeno uniđe Ferida s osmijehom na licu.

— Ferida, kćeri — dočeka je gospođa Besima — gledaj, svi su ti to zamjerili, da je to sramota što radiš. Ako Boga znaš, prođi se te djetinjarije! Ti već postaješ domaćica. Šta hoćeš još?

— Ah tetka — odvrati Ferida kao dijete koje traže po školi, — imaju još čitava dva dana dok ja postanem domaćica. Kad pomislim koliko će mi se stisnuti pri duši dok budem prekosutra morala ozbiljno stajati među uzvanicima, odjednom mi se sve uzvari. Stoga sam zaželjela da se još jednom ovako u školskoj kecelji poigram.

Eto stoga... Razumite me... Posljednji put.

Svi prasnuše u smijeh.

— Ferida pravo govori — uze da je brani tetka Ajiša iz Tekfur-Daga. — Zašto ne bi iskoristila posljednji dan svoga djetinjstva? Kada je pritisnu porodične brige, gdje će naći više ovakvo raspoloženje? Dopustite joj neka danas radi šta hoće!

Gospođa Besima namršti obrve:

— Bravo, Ajiša! Ja sam vas sve molila da je malo savjetujete, a ti si baš izvršila svoju zadaću kako treba!

Opet se okrenu Feridi pa nastavi:

— Ferida, ti njih ne slušaj! Ja sam sada tvoja svekrva...

Feridine su se oči vragoljasto smijale. Prihvati skute od suknje prstima, napravi reverans onako kako se može vidjeti na slikama u starim evropskim dvorcima.

— Pardon, tetka, ima još čitava dva dana dok mi budeš svekrva. A tada ću slušati tvoje savjete koliko god hoćeš. Ja sam danas još Grmuša, a ti si joj tetka koja odobrava njezine pogreške i nestošnosti.

Odjednom uhvati gospođu Besimu, pa je podiže u naručaj, a kada je spusti, poljubi je u obadva obraza. Sirota žena nije se ni snašla šta bi, a Grmuša se još jednom nakloni, a onda kliznu iz salona grohotom se smijući.

*

Kada je došlo vrijeme da obuče mladinske haljine, Ferida je sva pocrvenjela. Svoje drugarice koje su napunile sobu poče da jednu po jedno miluje po licu moleći ih:

— Izidite napolje... Ja se ne mogu obući dok ste vi ovdje... Zamislite svoju Grmušu u dugoj mlâdinskoj opravi... Ah, kako je to smiješno.... I ja ću se sebi smijati... Ja sam toliko molila da budem mlâda bez ove haljine, ali zaludu, ne htjedoše me poslušati.

Kada bi joj se krojačica prikučila s haljinom, ona bi mijenjala boje dršćući kao nevina djevojka koja bježi od muškarca što ide prema njoj raširenilih ruku da je zagrli.

Mužgana, koja je već dvije godine bila udata za jednog bogatog advokata u Bebeku, poče se srditi:

— Ferida, možda na haljini ima kakva pogreška? Kako bi to bilo da mi ne vidimo?

Ferida, sva nemoćna, zažarena lica, sakri glavu u Mužganina prsa, a rukama je uhvati oko pasa pa počeše tiho razgovarati.

— Nije moguće, Mužgana. Ja znam, ovo ne valja šta radim, smiješno je, ali šta

ću ja, to nije u mojoj ruci. Molim te, izvedi ih napolje!

— Dobro, ali da bar ja ostanem sama?

— Ne možeš ni ti.

— Ali, Ferida, kako si ti čudnovata djevojka! Ne zaboravi da je do ove ženidbe došlo upravo mojom zaslugom.

— Kao da si šta dobra učinila...

— Kako Ferida? Zar se tužiš? Jesam li štogod loše učinila? Zar ne voliš Kjamurana?

— Ne znam...

Iza malog oklijevanja još više sakri lice u Mužganina njedra, pa joj posve tiho šapnu:

— Hvala ti!

Mlada žena osjeti kako su joj u njedra pale dvije vruće suze.

Za četiri godine Ferida nije nikome ništa rekla o svome zaručniku. Kada bi je koja drugarica upitala "Voliš li ga?", ona bi kroz smijeh odgovorila: "Šta ja znam..." "

Ono "Hvala ti", što je sa suzama rekla Mužgani, to su bile prve Feridine riječi o ovoj ženidbi.

— Ferida, voliš li ga mnogo, odavna?

— Šta ja znam?

— Prekosutra uvečer to isto će te i on pitati. Hoćeš li njemu reći: "Šta ja znam?"

Ferida se odjednom trže.

— Mužgana, molim te, izvedi ih sve! Ja hoću da se najprije sama vidim u ogledalu. Hoću da se sama sebi smijem. Možda će mi se poslije oko naviknuti pa će se odvažiti da i vas zovnem. Da, tko zna koliko ću se smijati...

Kada se Ferida nekoliko minuta iza toga sama vidjela u ogledalu, nije se smijala. Ta mlada djevojka, što ju je sada gledala, bila joj je kao tuđa. Zar je njezin stas tako visok, zar je ona u struku tako tankovijasta? Svoje lice što je u toj dugoj bijeloj haljini upravo sijalo Ferida je prvi put u životu zavoljela, prvi put ga je pogledala a da mu nije isplazila jezik.

Oni što su napolju čekali sve su više dizali galamu; htjeli su na svaki način ući unutra.

— Ferida, već je vrijeme da uđemo — javi se jedna drugarica.

— Pričekajte malo... Lijepo vas molim, samo još časak. Dok bude sve gotovo pa ćete vidjeti. Zovnut ću vas sve odjednom.

Kad god je Ferida molila štogod ovako ljupko, morala se zatim kriti kakva pakost.

— Bogami nas vara — povika netko spolja. — Kada se svuče, onda će nas zovnuti.

Najednom navale svi na vrata. Nasta prava gužva. Oni spolja, i odrasli i djeca,

počeše navaljivati vičući i smijući se. Ferida je svom snagom iznutra branila da ne otvore vrata. Na prostranom hodniku su djeca skakala vičući: "Navali, navali! Rat je, rat." Na tu se galamu iskupiše svi ukućani.

Iznutra je vikala krojačka:

— Ako Boga znate, prođite se! Poderat ćete haljinu.

Ali se u onoj vrevi njezin glas nije ni čuo. Uto dođe i Kjamuran koji je spolja čuo galamu:

— Šta je to? Šta je bilo?

— Šta će biti? Evo tvoja mlâda obukla haljinu, pa hoćemo da je vidimo, a ona ne da. Reci joj ti! Tvoja riječ će uspjeti...

Kjamuran, smijući se, pristupi vratima:

— Ferida, otvori!... Ja sam... Nije nitko tuđi...

Čuvši njegov glas, Ferida još jače uprije u vrata. Kjamuran je ponovio:

— Ferida, otvori... Znaš da ja imam najpreće pravo, pred svima ostalima, da te vidim. Da ja uniđem, pa ćemo se, ako hoćeš, zajedno boriti da ne damo drugima unići.

Ferida uze moliti smijući se:

— Kjamurane, neka svi uniđu, ne smeta... Ali ti ne možeš. Tako ti Boga, ti idi! Bogami ću plakati....

Odjednom svi zajedno s Kjamuranom potisnuše vrata. Ferida nije više mogla izdržati, zapomaga i pobježe u jedan kut sobe, pogradi nekakav pokrivač, pa se zamota u njeg i pokvari haljinu:

Krojačica zapljeska rukama, diže oči gore pa zapomaga:

— Gotovo je... s haljinom je svršeno.

Kjamuran, smijući se pobjedosno, povuče za kraj pokrivača.

— Nema ti koristi da se dalje braniš. Baci to, ili ću ja silom potegnuti. Evo brojim do pet. Jedan... dva... tri, čet... Ah, Ferida, šta ti je?

Ferida je plakala jecajući.

Kjamuran, napol molbom, napol silom, isprazni sobu. Krojačica nije nikako shvatila ovu čudnovatu mladu. Kjamuran joj reče da to nije ništa, ali je Feridino nerazumljivo jecanje ipak na njega djelovalo. Znao je da je u njegovim rukama i da je nasmije i da je rasplače. Sagnu joj se pa će vrlo nježno:

— Ferida, nisam znao da ću te toliko rastužiti. Oprosti mi!

— Dobro — reče Ferida pokrivajući još jednak lice — ali ti moraš odmah otići a da me ne vidiš.

— Samo pod jednim uvjetom... Čekat ću te u kraju vrta pod čempresom... Obećaj mi da ćeš doći.

— Dobro, Bogami ću doći, samo ti odmah idi!

Čim se Ferida skinula, obuče ružičastu kratku haljinu, a po njoj crnu kecelju. Da je ne bi tko opazio, izade na kuhinjska vrata pa podje sve krajem bašče

Kjamuranu. Bojala se, ako je tkogod vidi, da će joj se smijati. Zato krenu putem što vodi na ulicu. Najednom se srete s nekom nepoznatom visokom gospođom u crnu žaru. Lice joj je bilo sasvim zastrto da se nije mogla raspoznati.

Kako je tih dana dolazilo u vilu dosta nepoznata svijeta, nije Ferida ni toj ženi pridavala kakve pažnje, pa pođe da je mimoide, ali je ova nepoznata žena presrete:

— Gospođice, nešto bih vas molila.

— Izvolite.

— Je li ovo vila rahmetli Sadudin-paše?

— Jest, gospođo.

— Jeste li vi iz ove vile?

— Jesam.

Nepoznata žena je malo okljevala, pa zastade, ali onda opet nastavi:

— Ja bih željela da se vidim s gospođom Feridom. Grmuša sagnu glavu da se ne nasmije. Njoj je bilo prvi put da čuje iz tuđih usta kako je zovu gospođom, a to joj se činilo tako smiješno da se nije usudila reći: "Ja sam Ferida." Ona je držala pod sigurno da bi se ova tuđa žena tome smijala. Ferida stiše usnice pa odvrati:

— Gospođo, izvolite upitati u vili.

S tim je mislila brzo otići na druga vrata i preobući se. Ali ova nepoznata žena kao da se nije usuđivala ići unutra, pa je i dalje stajala.

— Slušajte me, gospođice — nastavi ona — ja bih se htjela vidjeti s gospođom Feridom a da to nitko ne opazi. Imam joj nešto važno reći. Ja bih vam bila vrlo zahvalna, ako biste bili tako dobri, da zovnete gospođu Feridu ovamo, a da to nikome ne kazujete.

Ferida začuđeno pogleda ženi u lice. Počelo se već smrkavati, pa pod onom gustom koprenom nije bilo moguće raspoznati joj lice. Iza kratkog okljevanja reče Ferida:

— Gospođo, ja sam Ferida.

— Ja tražim gospođu Feridu, zaručnicu Kjamuran-begovu.

Ferida stidljivo obori glavu.

— Ja sam to, gospođo. Slučajno sam malo čudnovato obučena, pa se stoga sprva ne usudih da vam se kažem.

Među njima nasta kratka šutnja. Ferida je opazila da je ova tuđa žena vrlo uzbuđena.

— Gospođo, izvolite reći.

Žena je i dalje šutjela. Ferida joj pokaza jednu klupu u blizini:

— Gospođo, da ondje sjednemo? Zašto ste me tražili?

— ...

— S kim imam čast govoriti?

Nepoznata se žena najzad odluči i trže s lica koprenu. Bila je to žena od svojih dvadeset i osam, trideset godina, plava i dosta lijepa.

— Gospođo Ferida — reče — ja ovdje vršim samo poslaničku dužnost. Dolazim u ime jedne svoje stare školske drugarice... Nije lijepo, ali me je toliko molila...

Ferida se poče pribjavati.

— Poznajem li ja vašu školsku drugaricu?

— Ne poznajete...

— A zna li ona mene?

— Ne, ili pravije, ne zna vas osobno, samo zna da ste Kjamuran-begova zaručnica...

— Onda?!

Ferida nije mogla naći riječ kojom bi produžila razgovor. Sva je drhtala a nije ni sama znala zašto. Opet su obadvije neko vrijeme šutjele. Najzad nepoznata žena poče posve odvažno:

— Slušajte me, gospođo Ferida. Ja sam zamišljala u sebi da ću se ovdje sastati s kakvom ženom koja je moja vršnjakinja. U tom slučaju moja zadaća ne bi bila toliko teška... Ali preda me izađe lijepa učenica-djevojčica. Kad sam saznala da ste vi gospođa Ferida, htjela sam se odmah vratiti. Ali je zadaća koju sam sebi naprtila tako zamašna da to ne mogu učiniti. Sve ću vam reći.

— Pa zašto ne govorite? — upita je Ferida kušajući da sakrije uzbudjenost.

Nepoznata je žena uhvati nježno za ruke pa nastavi:

— Nisam se nimalo bojala da učinim nažao kakvoj oholoj, sretnoj, raskošnoj gospođici... Ali mi teško dolazi da iz slatkog sna probudim mladu djevojčicu, za koju bi se moglo reći da je još dijete. Nego, rekla sam vam... to mora biti... Volite li mnogo Kjamuran-bega?

— Što se to vas tiče, gospođo?

— Ima jedna druga koja ljubi Kjamuran-bega... Eto stoga...

— To može biti, gospođo. Meni se čini da Kjamuran-beg nije ružan čovjek. Svojim sam očima vidjela kako pred njim padaju nekoje žene... On je imao i nekih doživljaja.

Ferida obori oči pa nastavi:

— Ali kako bilo, Kjamuran-beg je želio mene... Srce je takvo... Stoga je, draga gospođo, Kjamuran-beg, kako ono trgovci vele, čovjek koji je već četiri godine zaključio svoje račune. Ne znam kakva je onda potreba da se o tome dalje govori...

Dok je ovo govorila, Ferida je počela opet dobivati odvažnost i ono svoje raspoloženje, pa je posljednju rečenicu izgovorila malo i u šali.

— Eto, to je upravo ono u čemu se svi varate, Ferida-hanuma. Kjamuran-beg, pošto se zaručio s tako lijepom djevojčicom, nije, kako vi mislite, zaključio svoje račune... Opet vam velim, meni je žao što ću vas rastužiti... Kjamuran-beg se prije dvije godine upoznao u Švicarskoj s onom mojom drugaricom koju sam vam spomenula... On je nju i volio...

— Nije moguće, gospođo! Zar zaručen čovjek može nešto tako učiniti?

— Kako vidim, vi ste, gospodice Ferida, još više dijete nego što sam i mislila. Vi niste još shvatili ove tirane, muškarce... Oni su u Švicarskoj živjeli zajedno čitava dva mjeseca... On je čak brzozavno dobio ukor što je prekoračio dopust.

— Gospođo, vi lažete... Vi ste jako zla duša...

— Ne brinite, kćeri... Vi ste još toliko dijete da vam mogu reći: kćeri... Moja se prijateljica, pošto joj je muž umro, razboljela, pa je po savjetu liječnika otišla u Švicarsku. Kada je ona... kada je njezino srce trebalo najviše počinka, izašao je pred nju Kjamuran-beg... Munevera je svakako bolesnih živaca. Nije mogla odoljeti navaljivanjima ovog đavolskog mladića. Ne mislite da je moja prijateljica slaba, prosta, jer je lahko podlegla!... Nije tako, gospodice Ferida... Kjamuran-beg je njoj posve zatajio da je zaručen... Čak je Muneveri ulio nadu da će je oženiti... Moja prijateljica, i onako ranjena srca, mislila je da će joj nova ljubav, nova udaja zacijeliti stare rane... Zar ne biste i vi na njezinu mjestu tako uradili?

Ferida duboko uzdahne pa će posve lagahno:

— Ne bih gospođo.

Nepoznata žena nastavi tužno:

— Vi ste još dijete. Vidi se da niste dosta iskusili šta je to tuga, žalost. Meni je vrlo žao što sam vam srce ranila... Ali šta će ja? Na drugoj mi strani ovamo beznadna prijateljica. Ne mislite gospođo Ferida, da sam ja tako zla duša!

— Ne gospođo! — odvrati Ferida oholo — vi mene niste nimalo rastužili. Samo se čudim da je Kjamuran-beg ovako zao čovjek... Ne mogu shvatiti ovoliku prostotu... Molim vas; nastavite!

Nepoznata žena izvadi iz torbice nekakav papir i, stiskajući ga u rukama, nastavi:

— Možda sumnjate u moje riječi? Ja sam donijela i jedno Kjamuran-begovo pismo. Hoće li na vas suviše djelovati ako ga pročitate?

— Neće, gospođo. Molim vas, dajte mi ga!

Ferida usta na noge pa, da bi u onom večernjem sutonu mogla razabrati šta je napisano, prikući pismo posve pred oči.

Pismo je počinjalo: "Moj žuti cvijete!" Kjamuran je tu pisao kao kakav uvod u roman: Vraćao se jedne večeri s jezera, gdje se zabavljaо u čamcu. Predosjećao je neku veliku ljubav. Kao što se ranom zorom, prije nego izađe sunce, razasipa svjetlo po okolici, tako i zaljubljenicima prije nego se vide ljubavni žar pada na srce. Kada se vraćao s jezera, govorio je sam sebi: "Večeras mi je na srcu neko neobjašnjivo veselje... Mora da će me kakva ljubav obradovati." Čim je unišao u hotelski vrt, zapazio je pri jakoj električnoj svjetlosti za jednim stolom neku plavokosu glavicu. Pitao je tko je to. Rekli su mu da je to neka Carigradanka koja je došla da se liječi. Dakle, to je bila ona tajanstvena ljubav koja ga je unaprijed obuzela.

Pošto je Kjamuran pjesnički iskitio sve one fraze, nastavio je ovako: "Srce mi je bilo posve prazno. Nije znalo šta je ljubav. Vi ste moje srce zgrijali kao u onog putnika što ide pustarom, pa nađe u pijesku žutu ružicu. Ja sam se u vas zaljubio prije nego sam vas poznao, prije nego sam video ljubice vaših očiju i zlato vaše kose, prije nego sam se opojio vašim vitkim stasom." Ferida, da bi bolje vidjela ove riječi, prinijela je pismo posve pred oči i ponavljalala: "Srce mi je bilo posve prazno... Zlato vaših kosa, ljubica vaših očiju, vaš vitki stas."

— Čini se da dobro ne razabirete?

Ferida nije ni osjećala potrebe da čita do kraja.

— Da, ne vidim. Ali nima ni potrebe.

Ona je pismo smotavala u ruci, a oči su joj buljile u mrak. Nepoznata žena nastavi stidljivo:

— Gospodice Ferida, kćeri, ja sam vas jako uz nemirila...

Ali je Grmuša odjednom presječe:

— Gospođo, ja vam zabranjujem da me žalite... Mene je moj zaručnik prevario. To nije ništa osobito. Ne uz nemirujte se nimalo! Takvih priča čujemo svaki dan na tisuće.

Njezino držanje i glas postajahu sve strašniji:

— Šta hoće ta gospođa Munevera od mene?

— E, eto, to je teško reći. Naravno, neće vam reći: "Ostavite mi svoga zaručnika!" Ali... budite uvjereni, gospodice Ferida, ni ona sama ne zna šta radi. Čovjek u onako žalosnim prilikama i ne misli o svome postupku.

— Traje li taj, odnos među njima sve od onog vremena?

— Kada je Kjamuran-beg prošle godine dolazio u Carigrad, sastali su se jednom, dvaput. Ali je i to bilo na uporno traženje Muneverino. U Kjamuran-bega je nestalo one prijašnje zagrijanosti. A Munevera je njega ljubila do ludila. Na duga pisma koja mu je slala, na njezine molbe što mu ih je u suzama pri sastancima upravljala da je ne ostavlja, on je imao samo jednu ispriku: "Zaručen sam sa svojom tetičnom. Grehota je da je ostavim na cjedilu." Kada se nedavno Kjamuran-beg zauvijek vratio u Carigrad, pisala mu je dugo pismo i molila ga da se na svaki način sastanu. On joj nije ni odgovorio. Najzad je mene umolila pa sam mu ja otišla. I meni je isto rekao: "Drugo je pitanje volim li ja Muneveru ili ne volim. I meni je teško pri srcu što sam joj toliko nažao učinio. Ali je ovdje u mene posrijedi dužnost koju mi nalaže savjest. Kako možete od mene tražiti da ja reknem jednoj siroti djevojčici koja me voli i čeka evo četiri godine: "Ja te sada neću ... "? Ona je od onog vremena živjela u našoj kući kao zaručnica. Zar bi poslije svega toga mogla ona živjeti u našoj kući kao rodica? A kada to ne može biti, kamo bi ona otišla i šta bi od nje bilo?" Ja sam mu na to rekla...

Ferida osorno presječe riječ neznanoj ženi:

— Ne treba da mi kazujete šta ste vi na to rekli. Uopće nije nužno da o tome

više razgovaramo... Sretan put, gospođo!

— Gospodice Ferida, molim vas, u ime, svoje priateljice, samo još jednu minutu.

Ferida kao pravi prkosnik uzmahnu glavom:

— Ni to ne treba. Ja vašoj priateljici dajem od onog što može od mene zahtijevati najviše, dajem joj svog zaručnika... Ja svakako nisam ni htjela ovog čovjeka. Niti imam volje niti mi je potrebno tražiti u njihovoј kući utočišta, živjeti od njihove milosti. Ja mogu sebi zaraditi što mi treba za život bez čije pomoći... Ovako je bolje... Bilo sretno!... Samo od vas tražim za uzvrat da mi ostavite ovo pismo. Šta ja znam šta može biti? Ljudi su takvi... Mogla bih se jednoga dana pokajati što sam ovo učinila... Tada ču opet pročitati ovo pismo i tako sama sebe utješiti da sam imala pravo... Sretan put, gospođo! Idite da vas nitko ne vidi!

Nepoznata žena se nije usudila progovoriti više nijednu riječ, već se udalji. Ferida gurnu pismo u džep od kecelje i, krijući se kao kakav lopov, uvuče se u vilu.

Kjamuran je ukraj bašće čekao pod čempresom svoju Grmušu više od po sata. Kako nije došla, on je izgubio nadu da će uopće doći. Kod vodoskoka se zabavljavao djeca s nekoliko mlađih djevojaka. Kjamuran je mislio da se i Ferida zavezla u igru i tako njega zaboravila. Ode k njima, ali Grmuše ne bijaše tamo. Pretraži svu bašču. Koga je sretao pitao je za Feridu, ali ne bijaše nikoga tko ju je video. Najzad pođe u njezinu sobu da je tamo traži.

Na prozoru joj se vidjelo slabo svjetlo. Kjamuran se polahko provuče kroz mrak uza stepenice i dođe pred njezinu sobu. Lagahno pokuca na vrata, ali iznutra ne bi nikakva glasa...

Kjamuran se poče šaliti:

— Mala lažljivice... Uzalud ti je, ne skrivaj se ... Dosta je tvoga varanja...

Opet ne bi odgovora. Kjamuran je mislio da se zaključala unutra, pa se samo smješkao. Ali čim se dotaknuo vrata, ona se odmah odškrinuše. Soba je bila posve prazna, a stvari porazbacane. U otvorenom ormaru s ogledalom visile su haljine. Po podu, po stolicama razbacane čarape, košulje. Na mramornom stolu za toaletu gorjela je mala svjetiljka.

Kjamuran je u čudu gledao oko sebe. Priđe stolu. Nije nikako mogao shvatiti šta to znači. Najednom spazi pod svjetiljkom veliki omot, na kojem je u onom svjetlucanju mogao pročitati svoje ime: Kjamuran-begu.

Drhtavih ruku otvori pismo, napisano na istrgnutom listu iz školske bilježnice, a glasilo je ovako:

“Kjamuran-beže, sve su mi kazali. Svršeno je. Nećemo se nikada do smrti vidjeti. Ja te prezirem. Uzalud je svako traganje za mnom. Ferida.”

Čitava se vila uzbuni. Svatko se pitao kamo je mogla otići u ovo doba noći. Poručiše u sve poznate kuće u okolici. Ni one noći ni slijedećih dana, uza sve traženje, ne mogoše nigdje naći Grmuše.

DIO DRUGI

janja / balkandownload

I

B..., 5. listopada.

Kada su kola stala pred nekom bijelom kamenom kućom, onizak, debeo starčić s bijelom pregačom užigao je svjetiljku više vrata. Kočijaš mu doviknu:

— Hadži-Kalfa, hodi ovamo! Imaš gosta.

Starac je bio zaokupljen kako će svjetiljku privezati za čavao, učvršćen u zidu. I ne okrećući glavu koja se svjetlucala kao kugla na bilijaru, odvrati kočijašu:

— Pričekaj malo, eto me odmah!

Na drvenoj munari male džamije što je bila na uglu mujezin je najavljuvao molitvu o zalazu sunca. U onom večernjem sumraku bešumno je rominjala kao prašina sitna, tiha kiša.

Hadži-Kalfa pride k nama, pomalo nahramljujući. I ne gledajući mene, uze prtljagu koja je stajala kod kočijaša. On predamnom a ja za njim uđosmo uz kamenite stepenice u hotel. I ne okrećući se meni, otpoče razgovor:

— Dolazite li iz Carigrada, gospođo?

— Da.

— Poznao sam te po nošnji. Tako mi Boga, ja bih u čitavoj vojsci poznao Carigradanina. Imaš li koga muška sa sobom?

— Nemam. Sama sam.

— Da nisi ti učiteljica?

— Odakle to znaš? — upitah ja u čudu.

Prošavši kroz oveći prazan salon, dođosmo na stepenice. Hadži-Kalfa, ne osjećajući potrebe da me pogleda, razgovarao je sa mnom penjući se uza stepenice. Ja sam išla za njim oprezno, jer sam u onoj polutami, kroz gustu koprenu na licu, jedva nazirala stepenice.

— Pa tako je. Osim učiteljica ne idu druge žene na put bez muškaraca. Da po čem ne dolaziš u glavnu ruždiju na mjesto gospođe Nesibe? Ah, kako su toj ženici učinili krivo! Poslaše je u mirovinu, a zdrava je kao repa. Što ti je ta njezina mirovina čudnovata!... Sirota je bila na svom mjestu... Pa ti dolaziš na njezino mjesto, a?

— Ja dolazim na glavnu ruždiju, ali na čije mjesto, ne znam.

— Jest, jest... Nema drugog upražnjena mjesta osim mjesta gospođe Nesibe.

Da Bog da samo da te ona vještica pusti na miru!

— Šta je to? Tko je ta žena?

— To ti je upraviteljica, gospođa Faika. Ah da hoće nju umiroviti, pa da učiteljice jednom dahnu dušom... U muslimanskom svijetu... Oprosti mi Bože, i ja bih evo ovdje zapalio dva lampiona, ona okrugla kao lubenice, pa bih načinio iluminaciju.

Moje je iznenađenje sve više raslo. Kako je ovaj, hotelski poslužitelj, koji je lijepim armenskim naglaskom govorio turski, ovako u tančine poznavao školske prilike!

Dodosmo ne drugi kat. Hadži-Kalfa spusti prtljagu da se odmori, pa nastavi razgovor, a da me još nije ni pogledao:

— Izvest ću te na najgornji kat. Eto upravo danas je ondje, kao od Boga, ispražnjena jedna soba, a i imaju samo dvije. U drugoj je jedna porodica iz Bitole. Tužna ženica... Bit ćeš mirna kao u svojoj kući. Tamo ne dolazi nitko osim mene. A i ja sam ti od muškog pomišljanja davno umirovljen. Ha, ha, ha.

Da je to bilo u koje drugo vrijeme i na drugom mjestu, možda bi me ova brbljavost hotelskog poslužitelja i naljutila. Ali osamljenost u tuđini i gorčina, koju sam stoga osjetila prvi put u životu u ovoj kišnoj noći, ulijevali su mi snagu u srce. Dakle čovjek, kamo god ode, naći će ovako prijaznih ljudi, dobra srca. Mislim da nešto slično ovome osjećaju putnici koji po snijegu i buri putuju dugo u noći, pa se iza ovako teškog puta smire u toploj sobi, pri razgrijanoj peći.

Počelo me opet obuzimati ugodno raspoloženje koje me je već dulje vremena bilo ostavilo. Smijući se ispod koprene, rekoh:

— Hadži-Kalfa, odakle ti znaš sve ove školske prilike?

— Pa šta ti ja sve ne znam? Ovo ti je mjesto, eto u šaku bi stalo. Da je ovo Carigrad, eh onda je tko kuda... Ali ovo je drukčije. Ima nešto loše, "rekla-kazala". Eto, toga ti je na pretek. Tako mi Boga, ovo "rekla-kazala" ne može duša da izdrži... Ah kćeri, nisam ti još vidio lica, ali mi se činiš kršna djevojka. Samo se drži! Ovo nije Carigrad... Budi na svom mjestu, pametno se vladaj, ... pa (Gospode, kako li je čudno naglasio ovo "pa"), pa će ti, ako Bog da, ispasti kakva lijepa sreća. Ovdje je bila jedna učiteljica, gospođica Afifa, pa je vjenča predsjednik kaznenog suda. Sada joj je jedna ruka u maslu, a druga u medu. A da reknem je li bila lijepa? Ma kakvi! Eto, bila je valjana, lijepo se vladala.

Stigosmo u sobu. Bijaše to mala hotelska sobica, oblijepljena bijelim papirom sa slikama plavih ptica. Mali željezni krevet, okrugli sto od mramora, razbijeno ogledalo, s jedne strane požutjelo, pletena stolica, to je bio sav namještaj.

Hadži-Kalfa je bio vrlo zadovoljan što mi je mogao dati ovu sobu. On se upravo ponosio ovim plavim pticama po zidu, starim zastorom od atlasa što je bio

na prozoru i dvjema slikama obješenim o zid.

— Prava djevojačka soba. Krevet spremam ja, svojom rukom, svaki dan. Hadži-Kalfma je čistoća poznata svuda. Pitaj koga god hoćeš! Sve je na svome mjestu. Ako ti nešto nedostaje, eno navrh stepenica konop, pa potegni. Ja sam dolje na kraju privezao zvonce, odmah ću doći.

S male svjetiljke skide kao kristal čisto staklo, huknu ga jednom i potra svojom pregačom, a onda nastavi:

— Sigurno si gladna. Da ti u Hadži-Ali je naručim čevab? Čorav ostao, malo je Ciganin, ali mu čevaba nema nigdje!

— Neću, Hadži-Kalfa! Doduše, malo sam gladna, ali imam još nešto jela u kovčegu.

Odozdo se začu glas krupan kao truba:

— Hadži-Kalfa, gdje si? Jesi li propao u džehe nem?

To je morao biti kakav Hadži-Kalfin starješina, možda vlasnik hotela.

Starac kao da zapjeva nekim čudnim glasom:

— Umuknuo, umuknuo... !

Obadvoje se nasmijasmo. Ja skidoh koprenu s lica. Hadži-Kalfa me pogleda začuđeno smijući se:

— Ah kćeri, ti si još dijete... Ah, ah, i tako mlada pa učiteljica! Eto kakve poslove svršavaju i djeca koja su kolik prst... ! A kako ti je ime?

— Ferida.

— Da Bog da ti se sreća nasmijala!

Na to povika prema drugoj sobi.

— Nuri-hanuma, vidi, evo mi došla iz Carigrada jedna gospođica, učiteljica.

Onaj glas odozdo poče još jače vikati:

— Hadžija, o hadžija, sad ćeš mi već usta razvezati...

Hadži-Kalfa opet nešto pripomenu, onako pjevuckajući, kao "trbuh te zabolio!" pa pođe prema stepenicama.

— Evo ovdje konop od zvonceta. Čim potegneš, odmah ću ja doći.

Počeh se pomalo raspremati. Nije mi bilo moguće a da se u ovoj hotelskoj sobici sa željeznim krevetom i razbijenim ogledalom ne osjetim nekako stranom. Ali sam opet pomislila kako imam pravo da u znoju svoga lica kažem: "Ovo je moje," dok su me na onim velikim bogatim mjestima, gdje sam dosad bila, smatrali za nekakva gosta koji je tu našao utočišta. Dobro koje mi učiniše najzad su mi predbacili kao kakvu milostinju. Ja sam to čula od prve tuđe žene s kojom sam se sastala. Ta me je misao poticala da se dalje bunim. To mi je bila utjeha u mojoj samoći.

Dok sam bila zaokupljena ovim mislima, čuh kako škrinuše vrata. Okrenuh se. U sobu je ulazila žena u haljini od žutog cica, sa zelenim rupcem na glavi.

— Kako ste? Dobro došli, gospođice!

Ovoj ženi što se odmah s vrata javila moglo je biti oko četrdeset godina. Nabijeljeno joj se lice činilo kao kakav stari, obijeljeni zid, zubi posve pocrnjeli, obrve podvučene crnom bojom, pa ju je sve to činilo ružnjom. Malo zaplašena odgovorih joj:

- Bolje vas našla!
- Gdje vam je majka?
- Kakva majka?
- Učiteljica... Niste li vi učiteljičina kći?
- Počeh se smijati:
 - Ja sam učiteljica.

Žena se pljesnu rukama po koljenima:

— Ah, zar si ti učiteljica? Ah, kćeri, kako si mlada? Ja sam tebe zamišljala čitavom damom. Mi smo susjede; ja sam evo u ovoj sobi prema vama. Uspavah djecu, pa ti dođoh na dobrodošlicu. Ima tjedan kako sam ovdje odsjela. Danju se bavim oko djece, Bog im dao svako dobro! Ali kada dođe ovo doba i djeca pospe, onda me poklopi tuga. Samoća je samo Bogu prikladna. Misli, misli... puši cigaretu za cigaretom!... Eto tako dočekam i zoru. Bog je, eto, tebe poslao, kćeri... Progoverit ćemo koju riječ.

Pokazah joj jedinu stolicu što je bila u sobi:

- Izvoli!
- Ja sjedoh nakraj kreveta i objesih noge. Ona odbi da sjedne na stolicu.
- Kćeri, ja tako ne mogu sjesti.

Nekako čudnovato čučnu do mojih nogu i podvi noge poda se. Iz džepa izvadi duhansku kutiju od lima pa poče savijati cigaretu, debelu kao sarmu.

- Pušiš li ti, kćeri?
- Ne pušim, gospodo.
- Ni ja nisam pušila u djetinjstvu. Briga, muka me natjera... I ne osjećajući nikakve potrebe da štogod sazna o meni, poče mi kazivati svoje jade:

Ona je bila kći ugledna građanina u Bitoli. On je imao svoje vinograde, bašće, volove, krave. U njegovu se gostinjcu hranilo uvijek po četiri-pet bijednika. Njezinu je ruku prosilo mnogo bitolskih begova, ali, eto, neznanje, zapuštenost je bila po srijedi, pa je rekla: "Poći će za prvog oficira koji me zaprosi!" Da joj je, Bog dao, majka udarila i stotinu batina i dala je za kojeg bega! Ali mjesto da tako uradi, ona ju je udala za jednog poručnika. Do Hurijeta⁴ su se nekako prometali, Na 31. ožujka on ode s oslobođilačkom vojskom u Carigrad. Otad niti se vrati, niti posla pismo. Najzad su joj kazali da je ovdje u B..., da se oženio i nanovo skućio. Ona je uzela svoje troje dječice i došla ovamo. Ali, vidi ti nesreće, mužu joj to nije bilo drago. Ni nju ni djecu ne može očima da vidi, već ih goni da idu natrag. Ne koristi ništa ni što ga zaklinju, ni što mu ruke ljube. Kao pseto mu je padala po nogama, ali

⁴ Sloboda, tj. proglašenje ustava, godine 1908.

se nije smilovao.

Kada sam saslušala ovu dugu priču, ne mogoh se uzdržati a da joj ne reknem:

— Ah, moja ženice, pa kad te neće, zašto ti za ovim nevaljalcem toliko klapaš?

Ona me pogleda s gorkim osmijehom:

— Ah kćeri! Progledala sam... i njega vidjela. Prva moja sreća... Kako bih ga mogla iz srca iščupati?

— Kako bilo da bilo... Kako se može voljeti čovjek koji te je prevario?

— Ti si, kćeri, još neiskusno dijete... Ti ne razumiješ ove gorčine... Da te Bog sačuva toga!

— Ja znam djevojku koja je saznala za nevjeru svoga zaručnika one noći kad je imala biti svadba, pa mu je bacila prsten u lice, a onda pobegla u tuđinu da za nju nikada više ne čuje.

— Poslijе se sigurno pokajala, kćeri... Ja je žalim. Isparat će joj se srce od čežnje. Eh, kćeri, zar ti ne znaš kako je ranjenima? Dok je rana vruća, čovjek je ne osjeća, ali kada se jednom ohladi, onda da vidiš kako boli...

Obadvije smo neko vrijeme šutjele. Napolju je još jednako padala kiša, a s ulice se čulo muklo lajanje pasa.

Žena iz Bitole duboko uzdahnu, a onda nastavi:

— Ah, ova nasilnička žena... mom je mužiću stegla gušu... zavezala mu jezik...

Da sam ja u Bitoli, izbavila bih ja za dva dana svoga muža iz ruku ove ljubavnice...

Na to mi poče nadugo pripovijedati o bitolskim hodžama koji zapisuju i oglédajū. Ima neki Arnaut imenom Arif-hodža, koji od svinjskog uha načini kao nekakav dalekozor. Kojoj ženi dopadne do ruku takav dalekozor, pa kroz njega pogleda svoga muža, on se smiri i priljubi uz nju, makar bio ne znam kakav lola, jer mu se sve druge žene pričinjavaju kao svinje.

Ova ženica mi je pripovijedala više takvih priča i tumačila mi moć vráčanja.

Praznih li, besmislenih riječi... Osobito ona priča o ranama na srcu koje bole istom onda kad se ohlade. Može li tako nešto biti na svijetu? Eto, zar ja žalim za onim nasilnikom? Ne pada mi ni na um!

Pretjerano bjelilo na licu, ona crna nastrešnica na obrvama, surma po trepavicama, sve je to u meni pobuđivalo osjećaj da mi ova žena postaje odvratna. Ali kad sam saznala zašto to čini, počela sam je žaliti. Ova nesretna žena reče mi to, među ostalim:

— Da bih se svidjela svome mužiću, otkidam od zalogaja svoje djece pa se bijelim, rumenim i dogonim kao mlada. I opet nema koristi.

Kad sam ostala sama u sobi, bilo je blizu ponoći. Iza dugog putovanja bila sam umorna kao da sam bolesna. Dok sam još iz kola izlazila, krpile su mi se oči od sna. Mislila sam da će na ovom željeznom krevetu odmah zaspati upravo kao ono u školi kad bih iza duge šetnje legla umorna.

Ali sna u mojim očima nije bilo ni za lijek... Otvorih prozor. Na ulici potpuna

tmina. Ona sitna kišica još je i sada romorila.

Uzeh da izvadim iz kovčega nekoje stvari i četiri-pet knjiga pa da ih smjestim. Iz jednog rječnika mi ispadne školska bilježnica s plavim koricama. Ugodna li slučaja! To bijaše bilježnica u kojoj sam pisala posljednju zadaću iz jezika. Pod njom je moja stara učiteljica, sestra Aleksija, napisala ocjenu: jedva dovoljno. Iza toga je ponovila svoje svagdanje savjete koji su mi bili već dojadili: "Kako su ovo prazne riječi bez ikakve veze! Čovjek bi rekao da vam je u glavi kakva ptica. Ne vidim potrebe da vam reknem: — Budi ozbiljna! — jer sam uvjerena da te riječi neće imati učinka."

Nije tako, moja draga stara učiteljice! Tvoje riječi neće ostati bez učinka. Grmuša je bila vesela, vjetrenjasta, kao da nije imala druge zadaće na svijetu već da se smije i zabavlja.

Takva je bila jer je bila sretna. Nije imala ništa što bi je bacalo u misli, što bi je mučilo. Ali se udes okrenuo. Jednog joj dana udariše ovom srećom u lice, kao da je to njihova milostinja. Grmuša je mogla podnijeti svaku nevolju, ali da bude voljena ljubavlju koja se osniva na samilosti, da tako bude sretna, to nikako... Kada je ova mlada ptica jedne noći odletjela iz svoga gnijezda, sigurno oni koji su to vidjeli nisu razumjeli odakle joj je srce ranjeno. Oni možda misle da je ona počinila kakvu budalaštinu. Možda očekuju da se ona iza kratkog vremena vrati operušana, slomljenih krila... Uzalud... I vi koji ste je najviše voljeli, koji ste je najbolje razumjeli, smatrali ste da je Ferida lahka kao ptica, stvorenje bez mozga, da nije ni za kakva posla. Ali ćete vidjeti kako će Grmuša u svom novom životu, koji je od svega srca odabrala, biti radina i požrtvovana, koliko će raditi da svojim rukama zaradi svagdanji kruh, a da nikom ne padne na vrat...

Moja učiteljice! Kao da vas gledam kako se sumnjivo smješkate, ne vjerujući da to Ferida može učiniti. Hoćete li dokaza? Dobro. Ja ću svoj život od dana do dana bilježiti, i to početi upravo u ovoj napola ispisanoj bilježnici ispod vaše ocjene.

Meni je odjednom došla ova misao da bilježim svoje doživljaje. Kako će mi to biti lijepa zabava u mom slobodnom vremenu.

Eto tako sam počela za malim stolom pisati ove retke. Gdjekada podignem glavu, a tad mi pogled padne na ogledalo. U ovom požutjelom ogledalu lice mi se čini nekako zamoren, neveselo. Gledajući ovu ozbiljnost na svom licu, ne mogu da se snađem. Moja mašta postaje opet djetinjasta, kao i u mašti počinjem se smijati: "Sirota mala Grmuša," velim, "prošli su dani kad nismo drugo znali već se smijati... Sada valja biti ozbiljna. Ali, ipak se ne boj! Koliko god bude crnih dana, punih jada i muke, doći će i slatkih, sretnih časova, kada ćemo se smijati..."

Noćas je upravo dvadeset i deveti dan kako sam ostavila vilu u Kozjataku... Ali meni se čini kao da su otada godine prošle.

Kada sam čula onu vijest od nepoznate žene, potajno sam otišla u svoju sobu.
U dvorištu sretoh tetku. Htjedoh se sakriti u mraku, ali me tetka vidje.

— Tko je to? Jesi li ti to, Ferida? Zašto ideš ovuda po mraku?

Ne odgovorivši joj ništa, stadoh pred nju. U mraku nismo mogle razabratiti jedna drugoj lice.

— Zašto ne ideš u bašču?

— ...

— Sigurno opet spremas kakvu pakost?

Meni je bilo kao da mi kakva nevidljiva ruka pritiše grudi pa mi presijeca dah.

— Da mi je — rekoh sama u sebi — tetka u taj čas rekla koju prijaznu riječ, da me je pogladila po licu, ja bih joj plačući pala po nogama i sve joj rekla. Ali ona nije razabirala moje potištenosti. Kad god sam od nje štogod tražila, ona bi me pitala: "Kakav ti je opet jad?" Ali one večeri mi se činilo kao da mi je htjela reći: "Je li već dosta? Šta hoćeš da ti još dam?"

— Ništa, tetka — rekoh joj najzad. — Ako dopustiš da te poljubim.

Ona mi je ipak bila materi na mjesto. Nisam se htjela rastati s njom a da je posljednji put ne poljubim.

— Kako si ti zagonetno dijete, Ferida!...

Uhvatih je za ruke, pa je onako u mraku poljubih u obadva obraza, a onda u oči.

— Hvala ti na dobročinstvima koja si mi učinila...

Ona nije shvatila pravo značenje mojih riječi: mislila je da joj zahvalujem zbog Kjamurana, pa mi odvrati:

— Ja znam svoju dužnost, kćeri... Mnogo su koješta s nekih strana govorili... Rekoše mi da sam trebala Kjamuranu naći kakvu bogatu djevojku... ja im odgovorih: Ferida je za me najbolja od svih drugih, pa neka je siromašna... Ona je meni kao kći... Pa i ti uvaži to, kćeri, i budi pametna, valjana domaćica...

Ne odgovorivši ni riječi, pustih tetkine ruke.

Zašto si mi, tetka, rekla ove riječi upravo kad smo se zauvijek rastajale. Ja sam iz tvoje kuće htjela ponijeti dragocjenu uspomenu. Tvoja ljubav, tvoja vizija, sve tvoje se sada pretvorilo u pepeo i treba ga zakopati kao i svu moju sreću...

Kad sam unišla u svoju sobu, otvorih ormare. Svoju školsku svjedodžbu, nekoje stvari od uspomene i nešto nakita što mi je ostalo iza matere — potrpah u kovčeg. Zatim napisah Kjamuranu dva-tri retka i ostavih pod svjetiljkom.

Kada sam se sasvim sama po mraku našla na ulici, zaokupiše me misli. Kamo će u ovo doba noći? U susjednim vilama sam imala nekoliko drugarica. Ali, ako odem tamo, brzo će mi unići u trag. Mislit će da je ovaj moj postupak obična djetinjarija ili kakav prkos mlade djevojke, pa će i mene i sebe uzalud namučiti. Ja

sam imala pravo odsada živjeti kako ja hoću. Nije me mogao nitko prisiliti da se opet vratim u ovu kuću. Samo je trebalo da im to kažem, ali ne dolazeći u dodir s njima, da slušam gorke riječi i uzaludne savjete. Morala sam se nekoliko dana sakriti na sigurnu mjestu, a onda opširnim pismom razložiti tetki svoju čvrstu odluku da neću nikome više da budem na teret, da hoću da živim od truda svojih ruku.

Idući onako po mraku prema stanici, pade mi na um dobra misao. Ima jedna izbjeglica koja je nekada naše rodice bila dojilja. Stanovala je na Novom Polju. Kada smo se jednom prošle godine vraćali s duge večernje šetnje, svratili smo joj se i u njezinu se vrtu malo odmorili.

Ova je ženica često dolazila u vilu i mene je silno voljela. Prvu noć sam kod nje mogla provesti bez opasnosti. Ulicom su prolazila jedna izbjeglička kola. Htjedoh ih vratiti, ali to je bilo opasno. Možda će oni moj bijeg javiti policiji, pa bi me po ovome kočijašu mogli pronaći.

Ne preostade mi ništa drugo nego pješaćiti sve do Novog Polja. Čim bih izdaleka čula korake, zatrepila bih. Tko zna što bi pomislili o ženskoj koja u ovo doba noći ide sama po ovim zabitnim, prljavim ulicama? Sreća je bila pa nije nikoga bilo na ulici. Samo kad sam prolazila pokraj nekog vinograda, bijah došla u opasnost. Prema meni je dolazilo nekoliko pijanih ljudi pjevajući. Preko niskog plota skočih u vinograd i sakrih se dok prođoše. Da je u vinogradu bilo pseto ili kakav čuvar, zlo bih prošla. Osim toga nabasah na noćnog čuvara koji je sumorno udarao svojim teškim štapom po kaldrmi. Ali i tu dobro prođoh. Čovo okrenu u pokrajnu ulicu a da mene nije ni video.

Kad me dojilja i njezin stari muž spaziše, izgubiše se. Ja sam putem skovala vrlo zgodnu laž — vraćala sam se iz Uskudara sa starim amidžom i Kjamuran-begom. Tu navrh ulice pršte nam točak na kolima. U ovo doba ne mogosmo naći drugih kola. Stoga moradosmo poći pješice. Vidjesmo u vas svjetlo. Amidža mi reče: "Ferida, ti ne možeš ići s nama pješice. Idi i prenoći kod Fatma-hanume!" sutra rano će poslati po me kola.

Moj dolazak u ovo gluho doba noći toliko ih je obradovao da nisu ništa posumnjali. Dojilja mi namjesti u gostinjskoj sobi lijepu postelju, a po vješalicama iznad nje razape platno koje je ugodno mirisalo parfemom da me čuva od komaraca.

Ali, koliko li se ova sirota ženica sutradan ujutro iznenadila kada je, idući polagahno u čarapama da me ne uzinemiri, našla sobu posve praznu, postelju netaknutu.

Čitavu noć sam razmišljala nadugo i naširoko i skrojila sebi plan.

Ja nisam nikako mogla ostati u Carigradu. Govorili su mi da je svjedodžba koju sam dobila iz liceja Notre Dame de Devocion vrlo vrijedna i uvažena. S njom ću gdjegod u provinciji dobiti mjesto učiteljice i tako čitav život provoditi veselo i

sretno s djecom.

Našla sam i mjesto gdje će se sakriti dok budem u Carigradu. Na Sultan-Ejubu je stanovala dojilja moje rahmetli majke, Čerkeskinja, imenom Đulmisal-Kalfa. Majka je na njezine ruka pala kad se rodila, na njenim rukama je i odrasla. Kad se moja majka udala, i nju su dah za nekog financijskog nadstražara na Ejubu. Kalfa je silno voljela moju majku. Taje ljubav bila tolika da su moje tetke bile na to ljubomorene i čak Đulmisal-Kalfu zbog toga mrzile.

Ali ni Kalfa nije njih nikako voljela. Dok je moja majka bila živa, često je dolazila u vilu. Meni bi s Ejuba donosila svakojakih igračaka. Govorila bi mi da je svu ljubav koju je gojila prema mojoj materi prenijela na me. Posljednjih godina niti su oni u vili nju tražili, niti je Đulmisal-Kalfa za njih pitala. Stoga je kuća ove starice na Ejubu bila za me najsigurnije mjesto da me ne nađu.

Ono jutro zatekoh vrata Đulmisal-Kalfine kuće otvorena. Starica, povezane glave s nabojenom kosom, golih nogu u drvenoj obući prala je dvorište. U mene je lice bilo posve pokriveno. Ne govoreći ništa, stadoh pred vratima. Kalfa me nije poznala. Ona se u posljednje dvije godine mnogo promijenila i postarala. Pogleda me svojim tamnoplavim očima pa me upita:

— Jeste li štogod htjeli, gospođo?

— Zar me nisi poznala, Đulmisal-Kalfa?

Moj glas je na nju djelovao kako nisam mogla ni pomisliti. Kao opržena trgnu se natrag pa uskliknu:

— Subhanallah, Subhanallah⁵... Otkrij lice, gospođo, da te vidim.

Ja uniđoh na vrata i podigoh koprenu. Đulmisal-Kalfa zapomaga nekako prigušeno:

— Đuzido... Moja Đuzida došla... Ah, dijete moje...

Zagrlji me obadvjema rukama, a svoju staračku glavu spusti napo onesviještena na moja prsa. Ja sam ovo staričino uzbuđenje odmah shvatila. Govorili su da, kako rastem, sve više naličim na svoju mater. Jedna materina stara priateljica, kada me je vidjela, u čudu je rekla: "Ista Đuzida kad joj je bilo dvadeset godina!" I sirota Đulmisal-Kalfa je mene u ovome crnom zaru zamijenila s mojom rahmetli majkom.

Nikad dosada nisam u životu vidjela da tkogod uza me ovako plače kao ova stara Čerkeskinja. I ja se onako u mašti sjećam svoje majke. Ima onih starih zaprašenih slika kakve žene, osmjejhnutu lica. Eto, tako ja sebi zamislil svoju majku. Ovo isplavjelo sjećanje nije u meni dosada pobuđivalo nikakve tuge, nikakve osobite ljubavi. Ali kada je ovaj put Đulmisal-Kalfa zapomagala: "Đuzida...Đuzida," ukaza mi se kao u snu materino lice i odjednom u duši osjetih sve strahote smrti.

Kao da mi je u taj čas majka umrla na mojim rukama, počeh plakati dovikujući je: "Majko... Majčice!" Ah, kako je ovo ljudsko srce zapletena zagonetka!

⁵ Samo je Allah dostojan da se u molitvi spominje.

Sirota Đulmisal-Kalfa zaboravi pri tome svoj jad pa me uze tješti. Gušeći se u suzama, upitah je:

— Kalfa, je li majka bila vrlo slična meni?

— Vrlo mnogo, kćeri. Kada sam te ugledala, mislila sam da je ona. Da tebe Bog pozivi!...

Ja se još nisam mogla smiriti već sam jednako plakala u staričinom naručju.

Nikada neću zaboraviti slast onih prvih časova što sam ih spočetka preživjela u maloj Đulmisal-Kalfinoj sobici. Kad sam skinula zär, položi Kalfa moju glavu na svoja koljena pa, gladeći me po kosi i čelu, uze da mi priča o mojoj majci. Od dana rođenja, kada ju je prvi put uzela u naramak, pričala mi je sav njezin život, sve do kraja.

Tada je došao red na me. Počeh da joj pričam šta je mene zadesilo. Kalfa je, smješkajući se, slušala moje pripovijedanje kao kakvu dječiju priču. Pogdjekada bi uzdahnula: "Ah, dijete moje!" Ali kad sam joj rekla, kako sam prije na noć pobjegla iz vile i kako se neću više nikada vratiti, ona se zbuni.

— Ferida — reče — počinila si djetinjariju. Kjamuran-beg je pogriješio, ali bi se pokajao, pa ne bi to više nikada uradio.

Đulmisal-Kalfi nisam mogla nikako objasniti svoj revolt. Sirota žena u svojih sedamdeset godina zarobljeničkog života nije drugo ništa ni znala već trpjeti i podnosititi. Na kraju joj rekoh:

— Đulmisal-Kalfa, ostat ču kod tebe tri dana u gostima, a onda idem u provinciju kao učiteljica. Zakuni mi se da nećeš nikome kazati za moj boravak ovdje! Inače, odmah idem...

Ova me je ženica ponešto i suviše odvraćala od moje nakane, ali je najzad morala pristati da učini kako ja želim. Dohvati s klinčanice Kur'an u zelenoj kesi, pa mi se zakle. Tada mi se srce smiri. Taj dan sam sve do večeri s Đulmisal-Kalfom radila kućne poslove. Ja nisam nikada dotle bila u takvu poslu, a kako je lijep i zabavan rad domaćičin! Skinula sam čarape, pa iz bunara vadila vodu, na silu sam čistila i prala pod. Zatim sam opet sjela kraj bunara pa očistila povrće za ručak. Gdje ču ja odsad sebi tražiti kuharicu? Treba da sve kućne poslove sobom vršim. Ta me je misao veselila. Đulmisal-Kalfa mi je kazivala kako se koje jelo priređuje, a ja sam to sebi sve bilježila.

Kada smo postavili lonac na vatru, sjedosmo na čistu hasuru u kuhinji.

— Ah, moja kalfice — rekoh joj — tko zna kako su lijepa mjesta kamo ču ja ići. Ja maštam o Arabiji, a kažu da je Anadol još ljepši. Nisu tamo ljudi kao ovdje. Oni ne znaju šta je to koristoljublje. Siromašni su, ali im je srce tako bogato, puno... Nijedan neće nataknuti na nos dobra što ga je učinio ne jednom siromašnom djetetu već ni svome dušmaninu. Tamo ču imati svoju malu školu. Svu ču je nakiti cvijećem. A potom, moja djeca... Imat ču čitavu četu djece. Naučit ču ih da me zovu sestrom. Siromašnima ču svojom rukom šiti keceljice, a kad budem imala vremena,

plest ču im čarape... Zar me ti nisi naučila plesti čarape, slatka moja dadiljice?

Sve ove riječi nisu mogle raspoložiti Đulmisal-Kalfu.

— Ferida, kćeri — veli mi — ti si pošla krivim putem.

Moja Kalfa nije bila zla žena, ali šta će jadnica, samo dotle joj seže pamet.

Te večeri sam pisala tetki opširno pismo. Da sam ga danas pisala, ne bih se usudila upotrijebiti onako grube izraze. Napokon, ova mi je ženica bila materi na mjesto i pretrpjela dosta muke sa mnom. Sva je krivnja na onom njezinu sinu, nasilniku bez srca. Pismo sam ovako završila:

“Onaj prsten što ga je Kjamuran htio da nataknne na moj prst nije bio ništa drugo već milostinja što se spušta u ruku prosjaku. Jedno pismo od onih koja je pisao onoj gospodji nalazi se, evo, pred mojim očima. Da znaš šta joj sve govori, dala bi meni pravo... Ona je gospođa kao neka žuta ruža. Oči, usnice nalik su ne znam na kakvo cvijeće. Ah, da Bog sačuva, da sam ja za sve ovo saznala iza svadbe. Zar to, tetka, ne bi bila za me nesreća? Kako bih ja mogla s njim živjeti kad njegove misli lete za “Žutom ružom”? Ne misli, tetka, da ja ovo govorim stoga što bih njega voljela. Kjamuran je moj najveći neprijatelj. Ja ga prezirem. Ne ljuti se na me što sam pobjegla od kuće, a da tebi nisam kazala. Ja nisam mogla ostati u vašoj kući više ni časka. To je uostalom i Kjamuran rekao onoj gospodji: “Ona je naša mala rođakinja; ako je ostavim, morat će otići iz naše kuće.” Tetka, vi niste mene poznavali. Ja možda i ne vrijedim više nego obična grmuša. Ali ne mogu podnijeti da živim o tuđoj milosti. Možda ćete me žaliti, možda ćete nastojati da opet dođem u vaše ruke.

Vi radite šta hoćete, ja vam se kunem da se više nikad nećemo vidjeti! Nema te sile koja bi me opet mogla povratiti u vašu kuću. Moje je najprirodnije pravo da na drugom mjestu potražim sreću koju nisam mogla naći u vašoj kući. Što god budete poduzimali neće ništa drugo donijeti već da i meni i sebi zadate muke. Ne tražite me nikako! Zamislite da je Grmuša otišla u kakav daleki, zabitni kraj, kao što joj je i majka išla! Samo budite uvjereni da ja u životu neću nikada biti pobijeđena, već ću vazda sretno živjeti! A sada, zbogom, tetka! Oprostite mi!”

Sutradan, čim sam ovo pismo osobno predala na poštu, odoh pravo u ministarstvo prosvjete. Na meni je bio zatvoreni zär Đulmisal-Kalfin, a na licu gusta crna koprena. Čula sam da u ministarstvu prosvjete ne primaju rado učiteljice koje idu otvorene i otkrivene.

Dok nisam unišla na vrata ministarstva prosvjete, bila sam vrlo odvažna i raspoložena. Mislila sam da ću posao vrlo lahko svršiti. Podvornik će me uvesti ministru, a ovaj, čim vidi moju svjedodžbu, odmah će me imenovati na kakvo lijepo mjesto u Anadolu.

Ali, čim sam stupila unutra, okupi me uzbuđenje. Nije mi se ovdje ništa

pričinjalo onako kako sam ja sebi zamišljala. Nekakvi prostrani, zaprljani hodnici, po kojima kao i po stepenicama vrvi kao u pčelinjaku, a da nitko nikoga i ne gleda. Htjela-ne htjela, i ja se zamijesih u ovu vrevu. Nisam se usuđivala da koga šta upitam, već sam poplašeno gledala oko sebe. Desno iznad visokih vrata spazih natpis Ministar. Odmah pomislih, tamo mora da sjedi ministar. Pred vratima je na nekakvom starom provaljenom fotelju sjedio sluga sa zlatnim širitima. Bojažljivo mu pristupili i rekoh:

— Željela bih gospodinu ministru.

Podvornik opljunu prste, pa uze da zasukuje svoje velike brkove gledajući me oholo.

— Šta hoćeš od gospodina ministra?

— Hoću da molim za mjesto učiteljice.

On ispruži gornju usnu da vidi zakovrnute brkove, a očima zaškilji.

— Za takve se poslove ne obraća gospodinu ministru. Idi i postupaj po službenom redu!

Htjela sam saznati kakav je to postupak po službenom redu, ali mi on nije htio više odgovoriti, već onako oholo okrenu glavu na drugu stranu.

— Jao — pomislih u sebi — kad je ovaj ovakav, kakav li će mu tek biti starješina?

Kraj ograde više stepenica poredali nekoliko kanti za vodu, a po njoj pružili dugu dasku i tako načinili neku čudnovatu klupu. Tu je sjedjelo više njih, muških i ženskih.

Među njima ugledah neku sredovječnu ženu, u crnu zaru, podbrađenu, da su joj se vidjele samo plave oči. Priđoh joj te joj rekoh svoje jade. Ona me pogleda kao da me žali, pa mi odvrati:

— Vidi se da ste u svome pozivu početnica... Imate li koga poznata u ministarstvu?

Ja sam otprije čula za nekoje naše prijatelje i susjede da su činovnici u Ministarstvu prosvjete. Da im se obratim, možda mi ne bi uskratili svoje pomoći, ali ja nisam htjela da me tkogod pozna.

— Ne — rekoh — ne poznajem nikoga u ministarstvu. Pa i kakva je potreba za to?

Žena plavih očiju me pogleda samilosno.

— To ćete — reče mi — saznati poslije, kćeri. Dođite da vas odvedem u Odsjek za osnovnu nastavu. Otiđite tamo načelniku!

Načelnik bijaše krupan čovjek, crne brade, ospičav, velikih obrva, suviše crnjomanjast. Kada sam unišla unutra, razgovarao je s dvije žene koje su stajale pred njegovim stolom. Jedna je drhtavim rukama vadila iz svoje ručne torbice neke papire i jedan po jedan spuštala na sto.

Načelnik je letimice pogledao papire, a onda im reče:

— Otiđite tamo u odjek neka zabilježe vaše ime!

Obadvije žene se povukoše natrag i poplašeno ga pozdraviše.

— Šta vi želite, gospođo?

Ovo je pitanje bilo upravljenog meni. Malo smetena podoh zamuckujući da razlažem šta želim. Ali mi on odjednom oporo presječe riječ:

— Hoćete mjesto učiteljice, zar ne? Imate li molbu?

Ja se još više smetoh, pa priupitah:

— Hoćete da kažete školsku svjedožbu?

Načelnik prezirno skupi usnice, pa će nekom slabunjavom gostu koji je sjedio u kutu:

— Vidite li vi ovo? Kako da čovjek ne poludi? Ne znaju razlike između molbe i svjedodžbe, a traže mjesto učiteljice. Onda im je plaća mala, mjesto namještaja daleko...

Oko mene se vrtjela kancelarija kao da će strop na me pasti. Poplašeno sam gledala oko sebe ne znajući šta bih odgovorila.

Načelnik mi reče još oporije:

— Šta čekate? Ako ne znate, idite i pitajte onoga koji zna! Napišite molbu!

Kušajući da se u onoj smetenosti ne spotaknem, podoh da izađem, dok se u to umiješa u riječ onaj gospodin što je sjedio u kutu:

— Gospodine, ako dopustite... Gospodice, ja bih vam iskreno savjetovao... — otpoče tako, a onda, Bože moj, šta je sve govorio!

Ženske kao ja morale bi se više posvetiti zanatu nego učiteljskom pozivu. On sumnja da će imati uspjeha kao učiteljica. Na primjer, kad bih bila marljiva, pa izučila modistički zanat, osigurala bih sebi lijepo življenje...

Silazeći niza stepenice, bijaše mi se smrklo pred očima, dok me netko dohvati rukom za rame.

— Kako ste svršili posao, kćeri? — upita me ona ista žena plavih očiju.

Stišćući ruke da od ljutine i očajanja ne zaplačem, kazah joj kako sam prošla. Ona mi se blago osmehnu.

— Eto, stoga sam vas, kćeri, i pitala da li imate nekoga poznata u ministarstvu. Ali uza sve to ne očajavajte! Dodite da vas odvedem jednome, meni poznatu šefu odsjeka. Da mu Bog da svako dobro, vrlo je čestit čovjek.

Opet se popesmo uza stepenice. Stara me učiteljica povede kroz veliku kancelariju, pregrađenu staklenom ogradi, i dovede me u neku sobicu. Danas, čini mi se, nisam imala sreće, jer i tu doživjeh prizor koji me je odmah razočarao. Neki gospodin s bradom, s jedne strane crnom, a s druge gotovo bijelom, vikao je i grdio kao bjesomučan. Starog podvornika koji je pred njim uplašeno stajao umalo da nije istukao. Kahvu koja je pred njim stajala pljusnu kroz prozor, a starog podvornika otjera.

Povukoh za skut svoju novu poznanicu:

— Ako Boga... — rekoh joj — da idemo odavde!

Ali više nije bilo vremena. On nas je video.

— Koje dobro, gospođo Naima? — upita prijazno moju drugaricu.

U svome životu nisam nikada vidjela da se razjaren čovjek ovako brzo smiri. Čini se da je i to neka osobina činovničkog života. Stara učiteljica me predstavi i u nekoliko riječi objasni šefu šta ja želim.

On kimnu glavom. Slatko se smiješći, vrlo prijazno mi ponudi:

— Vrlo dobro, kćeri, vrlo dobro. Pođi ovamo pa sjedi!

Bože dragi, trebalo bi tisuću svjedoka pa da dokažu da je ovaj kao janje mirni čovjek onaj isti što je maloprije prolio kahvu kroz prozor i bio onako bijesan kao da će starog podvornika zadaviti.

— Otkrij se, kćeri... Ah, ti si gotovo dijete. Koliko ti je godina?

— Upravo dvadeset.

— Čudnovato! Ali svejedno... Nego, ti ne možeš ići napolje, kćeri. To je za te opasno.

— Zašto, gospodine?

— Zar zašto? Pa to je bar jasno..

Šef se smijao, ali ne reče ništa pobliže zbog čega je to jasno. Najzad značajno namignu gospodi Naimi:

— Ja ne mogu otvoreniye govoriti. Ti ćeš joj to bolje objasniti. — A onda dodade kao da sam sebi govorи: — Ah, kakvih ima lola u provinciji!

Ja ga na to upitah posve iskreno:

— Gospodine, kakvi su to ljudi što ih vi nazivate lolama? Ali vi biste meni mogli naći mjesto gdje njih nema.

Šef se pljesnu rukama po koljenima i prasnu u grohotan smijeh: “Ah... Ovo je zaista dobro...!”

Čim ja koga prvi put vidim, odmah ga ili zavolim ili ne zavolim. Ne sjećam se da mi se ikada ovaj prvi dojam promijenio. Tako mi je i ovaj šef odjednom prirastao srcu. Osobito mu je bila lijepa ona strana lica s bijelom bradom. Kada bi se okrenu nadesno, bio je gotovo kao mladić, a čim se obazre nalijevo, vidiš pred sobom nekakva starca.

— Jeste li ove godine svršili preparandiju?

— Nisam, gospodine, nikako ni učila u učiteljskoj školi. Ja sam svršila licej “Notre Dame Devocion”.

— Kakva je to škola?

Dadoh mu potrebna obaveštenja, a onda mu pružih svjedodžbu. Po svoj prilici nije znao francuski. Ali da bi se uvjerio, razgledao je ovdje-ondje po diplomi okrećući je u ruci:

— Lijepo... lijepo...

Gospođa Naima koja je sa šefom bila u prijateljstvu zamoli ga lijepo:

— Dragi moj beže, vama je drago učiniti nekome dobro. Ne dopustite da ovo dijete ode od vas praznih ruku!

Šef skupi obrve, prihvati se za bradu pa uze da razmišlja.

— Lijepo je to sve, ali po svoj prilici, naši ne priznaju svjedodžbu ove škole.

Kao da mu je nešto odjednom palo na um, udari rukom po stolu pa mi reče:

— Kćeri, kako bi bilo da ti na kojoj carigradskoj ruždiji^[6] preuzmeš predavanje francuskog jezika. Pazi da te naputim kako ćeš postupiti. Idi na prefekturu u prosvjetno odjeljenje...

Ja mu presjekoh riječ:

— Gospodine, ja ne mogu nikako ostati u Carigradu. Ja moram ići nekamo u provinciju.

— E, baš jesi i ti — odvrati mi sav iznenađen. — Evo, ovo je prva učiteljica koju sam u životu video da drage volje ide u provinciju. Ah, koliko mi muke vidimo dok koju učiteljicu otpremimo iz Carigrada. Šta ti veliš na to, gospođo Naima?

Šef je počeo sumnjati u mene. Raspitivao se o mojoj porodici, vješto mi stavljao unakrsna pitanja, ali ga najzad nekako umolih. On viknu iza stola:

— Gospodine Šehabu, gospodine Šehabu!

Iz one velike kancelarije sa staklenom pregradom uniđe slabunjav mladić.

— Gospodine Šehabu, uzmi ovu gospođicu sa sobom u kancelariju pa joj napiši molbu i meni donesi! Ona traži mjesto učiteljice u pokrajini.

Mladi pisar se nije usuđivao pogledati mi pravo u lice.

— Izvolite, gospođice — reče mi i odvede me do svog stola u kancelariji.

Ja sam držala da sam svoj posao svišila, pa sam se veselila kao dijete. Gospodin Šehab me ispita o podacima za molbu, pa to pobilježi na komadić papira. Ovaj siromašno odjeveni činovnik, nekako bojažljiva izražaja, bijaše vrlo stidan. Kad bi mi pri ispitivanju pogledao u lice, oči su mu titrale.

Kraj prozora su stajala dvojica pisara i podsmjehivala se. Nešto su se sašaptavali, a gdjekad bi onako ispod oka pogledali na nas. Jedan će od njih:

— Kolega Šehabu, ti si se danas suviše trudio. Daj da ja napišem tu molbu!

U mene jezik ne može mirovati. Osobito ako sam vesela i raspoložena, moram govoriti šta bilo. Bez ikakva povoda rekoh:

— Kako se ovdje kolege brinu jedan za drugoga!

Gospodin Šehab sav pocrvenje i obori glavu. Jesam li možda počinila kakvu glupost?

Mora da jesam jer se ona dvojica počeše bezobrazno podsmjehivati. Nisam mogla razabrati šta govore, samo mi do ušiju dopriješe riječi: "Baš je krasna!" Šta je imalo to značiti? Šta su htjeli time reći?

Koncept za molbu nošen je nekoliko puta šefu koji ga je ispravlja i dotjerivao crvenom tintom. Kad je prepisana u čisto i priljepljen biljeg, reče mi šef:

⁶ Ruždija je viša škola.

— Eto, kćeri, da Bog da uspjeha! Ja ču sa svoje strane učiniti koliko mi bude išlo od ruke.

Kako je bilo kod njega još nekih ljudi, nisam se usuđivala da mu još štogod govorim. Nisam znala kamo ču sad s molbom. Razgledala sam oko sebe ne bih li gdjegod opazila učiteljicu, gospođu Naimu, dok ugledah gospodina Šehaba. Stajao je navrh stepenica i gledao me. Čim nam se sukobiše pogledi, on stidljivo obori glavu: Vidjelo se da mi hoće nešto reći, ali se nije usuđivao. Kad sam prolazila mimo njega, zastadoh pa mu rekoh:

— Gospodine, mnogo sam vam danas zadala truda. Molim vas, hoćete li mi reći gdje ču predati molbu?

On još nije dizao očiju. Kao da nešto moli, kao da traži kakvu milost, odvrati mi tihim, drhtavim glasom:

— Draga sestro, ovdje je vrlo teško goniti rješenje. Ako dopustite da se ja pozabavim vašom molbom... Vi se ne uznemirujte, već se samo kad god navratite do mene.

— Hvala vam! A kada ču opet doći?

— Do dva, tri dana.

Meni se odmah smučilo čim sam čula da moram čekati još dva-tri dana. Ali, kamo sreće da se i na tom razminulo. Idi danas, idi sutra, ovo se otegnu gotovo čitav mjesec dana. Da nije bilo gospodina Šehaba, još bi dulje potrajalo. Svijet svašta govori, ali i među muškarcima ima dobrih duša. Nikada ne mogu zaboraviti koliko sam dobra doživjela od ovog mladića. Dočekivao me na vratima, čekao me na stepenicama, trčao sa mnom iz sobe u sobu, a meni je bilo da u zemlju propadnem od stida ne znajući kako bih mu se zahvalila.

Jednoga dana gospodin Šehab bijaše zamotao vrat velikim šalom, prigušeno je kašljao, a kad bi govorio, glas mu je zapinjao.

— Vi ste bolesni — rekoh mu. — Zašto u takvu stanju dolazite u ured?

— Znao sam da ćete danas doći po odgovor.

Ja se i nehotice nasmijah:

— Zar to može biti jedini razlog?

Šehab nastavi isprekidano:

— Naravno, nije samo zbog toga. Ima i drugih poslova. Kako znate, primakao se i početak školske godine.

— Imate li šta dobro da mi kažete?

— Ne znam... Vaši su spisi kod generalnog direktora. Rekao je da se njemu javite kada dođete.

Generalni direktor nataknuo crne naočale koje su njegovu mangupskom licu davale neki mrzak izraz. Pred njim čitava gomila spisa koje je jedan za drugim potpisivao i bacao ih na tle. Jedan bradat pisar stajao je do njega i sakupljaо potpisane spise, saginjući se svaki čas kao da klanja.

— Gospodine — rekoh preplašeno. — Naredili ste da dođem do vas.

— Strpi se, gospođo! Zar ne vidiš da sam u poslu — odvrati mi oporo i ne gledajući me.

Bradati pisar mi i obrvama i očima davaše znak da šutim i da čekam. Ja se povukoh nekoliko koraka i stadoh uz paravan.

Kad je direktor svršio potpisivanje, skide naočale i, čisteći ih rupcem, reče mi:

— Vaša je molba odbijena. Vaš muž nije bio u službi trideset godina.

— Kakav muž, gospodine? Ja nemam muža.

— Ah, da, da. Ima jedna druga što će doći za taj posao. Vi ste gospođica Ferida, zar ne?

— Da, Ferida, gospodine!

— Jest, Ferida... Nažalost i s vama je tako. Vašu školu nije potvrdio inspektorat stranih škola pa vam svjedodžbe ne priznajemo.

— Pa šta će biti sa mnom?

Ovo mi se neumjesno pitanje i nehotice otrže iz usta. Direktor natače opet svoje naočale pa mi odvrati kao da mi se ruga:

— E, što se tiče toga, izvolite vi sami o tome razmisiliti... Dopustit ćete, kod ovog posla ja nemam vremena da se još i takvim poslovima bavim.

U mom životu nije mi teži čas došao. Nikada neću zaboraviti kako mi je to bilo gorko. Pa zbilja, šta će biti sada sa mnom?

Kako bilo da bilo, trudila sam se godine i godine. I u ovim svojim mladim godinama nisam se bojala ići u najudaljenije krajeve, primiti i najsitniji posao. I uza sve to mi neće da izađu u susret. Šta će biti sa mnom? Bolje mi je i umrijeti nego se vratiti u tetkinu kuću.

Posljednja mi je nada bila da još jednom odem onom šefu odsjeka kojemu me je preporučila gospođa Naima. Zaputim se pravo u njegovu kancelariju. Stišćući zube da ne bih zaplakala, rekoh mu:

— Beže, vele mi da mi svjedodžba ne vrijedi. Šta ću ja sada?

Jesam li ove riječi izgovorila i suviše potresno, šta li je bilo, ne znam, ali je ovaj dobri čovjek bio zbog toga upravo očajan.

— Šta ja mogu, kćeri? Govorio sam, ali nema nikoga da me sluša.

Ovo me je izbacilo iz kolotečine:

— Beže, meni vrlo krivo činite. Vi ste bili kao izvan sebe kad sam vam rekla da ću ići kuda god hoćete. Zar to ne dokazuje kolika mi je nevolja? Nemam porodice, nemam nikoga svoga. Moram sobom zarađivati...

Kao da mu je odjednom nešto na um palo, presiječe mi riječ:

— Čekaj, kćeri, još ćemo nešto pokušati.

Kraj prozora je neki povisok gospodin čitao novine. Kako je nama bio leđima okrenut, vidjela sam da su mu kosa i dio brade, već prosijedi. Šef mu viknu posve glasno:

— Gospodine, hoćete li malo dopustiti?

Ne odgovorivši ništa, onaj se gospodin okrenu i priđe nama. Šef mu pokaza na me.

— Beže — reče mu — vama je drago činiti dobra djela. Ova je djevojka svršila neku francusku školu. Iz čitava se njezina držanja vidi da potječe iz otmjene, čestite porodice. Ali je samo Bog jedini koji niti pada niti se diže. I njoj je danas za nevolju da radi. Veli, ići ću kamo god hoćete. A vi znate ove naše. Ne treba da vam ih kazujem. Rekoše “Ne”, i gotovo. Kad biste vi progovorili koju lijepu riječ ministru, ovaj bi se posao svršio... Molim vas, beg-efendija...

Dok je šef ovo govorio, tapšao je ovog gospodina po ramenima, koja su se malo i prerano počela guriti. I po držanju i po nošnji sam vidjela da je vrlo otmjen čovjek. Slušajući šefa, malo se naginjao i prinosio ruku uhu da bolje čuje.

Malo krvavih ali blagih očiju okrenu se meni i poče sa mnom razgovarati francuski brzajući. Raspitivao se gdje sam svršila, kako sam učila, šta sada želim. Vidjelo se na njemu da je zadovoljan mojim odgovorima.

Dok smo mi razgovarali, šef se zadovoljno smješkao dodajući:

— Kao slavuj govori francuski. Mašallah, kao slavuj...

“Ako je polovica mjeseca pomrčina, u drugoj je svjetlo.” Kako je to lijepa riječ! Ovaj gospodin, za kojega sam kasnije saznala da je veliki naš pjesnik, toliko me utješi da mi se odmah povratilo moje staro raspoloženje koje sam u ovom mjesecu bila izgubila. Bog mu dao svako dobro, osobno me odvede ministru. Za pola sata bila sam već imenovana učiteljicom zemljopisa i crtanja u centralnoj ruždiji u B...

Kad sam se toga dana vraćala na Ejub, to veselje i raspoloženje neću nikad zaboraviti. Najzad sam postigla što sam htjela. Nitko se neće više usuditi da me smatra za običnu grmušu od koje nema nikomu koristi.

Kjamurane, vidiš, ne umire od gladi na ulici “siromašna tetična” koja je morala ostaviti tvoju kuću. To ćeš čuti prije ili kasnije. Hoćeš li se onda postidjeti svojih riječi što si ih rekao svojoj “tankovijastoj ljubaznici ljubičastih očiju”: “Kako ću je baciti na ulicu?”

Za tri dana je bilo rješenje gotovo pa sam i putni trošak primila. Rano ujutro me Đulmisal-Kalfa doprati na parobrod. Gospodin Šehab je još ranije došao na obalu gdje nas je očekivao. Ah, dobrotu ovoga mladića neću nikad zaboraviti. Sve poslove mi je posvršavao, primio za me putni trošak, nabavio mi kartu za parobrod. Čak nije propustio da sazna ime hotela u kome ću odsjesti. I sada je, još bolestan, zamotana vrata, došao ranim jutrom, po vjetru, da me isprati. Moj kovčeg i malu kutiju, u kojoj mi je donio nešto kao svoj dar za put, unio mi je sobom u kabinu. Išao je na parobrodu od jednog do drugog, zamarao se preporučujući im da me paze na putu.

Sjedosmo sve troje u jedan kraj dok pođe parobrod. U ovakvim časovima rastanka obično se govorи odjednom sve što se ima reći. Ali u nas nije bilo tako. Za čitav sat što smo ga ovdje proveli ne progovorismo možda ni deset riječi. Sirota Đulmisal-Kalfa uprla svoje plave oči u more, pa se samo igra mojim rukama.

Kad je parobrod trebao poći, ona poče plakati.

— I tvoju majku — reče mi ljubeći me u oči — ispratila sam odavde na parobrod, Ferida... Ali ona nije išla u svijet ovako sama, samcata kao ti. Kćeri, dijete, ako Bog da, opet ćemo se vidjeti, opet ću te ovako zagrliti.

Da nije bilo gospodina Šehaba, i ja bih plakala kao dijete.

— Požurite, gospođo — povikaše sirotoj Kalfi i uzeše je ispod pazuha pa je povedoše niza stepenice. Gospodin Šehab je još jednako stajao kraj mene. Blijed, očiju punih suza, pogleda me prvi put pozorno i prvi put me dozva imenom:

— Gospođice Ferida — reče mi — nešto bih vam rekao... Vi uistinu odlazite?

Makar da sam na rastanku bila tužna ne mogoh se suzdržati a da se ne osmjejhjem:

— Zar i sada sumnjate?

On mi na to ne odgovori ništa već krenu niz stepenice ne davši mi prilike da mu se još jednom zahvalim.

Ja sam još otprije voljela putovanja morem.

Ni sada još nisam zaboravila kad sam prije trinaest godina došla s Huseinom iz Bejruta u Carigrad. Ali danas, ne znam zašto, nisam imala volje sjedjeti na palubi i izdaleka promatrati Carigrad koji možda nikada više neću vidjeti. Ja sam se s Carigradom već posve zavadila.

Čim je parobrod prošao Saraj-Burun, ja sađoh u kabinu. Bila sam znatiželjna šta je u onoj kutiji što ju je donio gospodin Šehab na dar. Otvorih je, kad li puna bombona... onoga što ja najviše volim. Uzeh jedan komad i prinesoh usnama...

Ali mi u taj čas navrješe suze na oči. Zašto sam plakala, to ja ne znam. Kada sam pokušala da to sebi protumačim, suze potekoše još više a grudi mi se nadimahu. Kao da mi je ova tuga došla zbog bombona, i nehotice dohvatih kutiju, pa je bacih u more kroz mali okrugli prozorčić što je bio na kabini.

Na svijetu nema ništa beznačajnijeg od suza. Ja to potpuno shvaćam, ali, evo dok pišem i ove retke, suze mi kaplju s trepavica da su se od njih namreškali listovi ove školske bilježnice. Možda od današnjeg silnog umora... ili pod utjecajem ove tihe kišice što i sada pada napolju. Kako li je sada u Carigradu? Pada li i tamo kiša? Ili možda bašča uz vilu na Kozjataku blista na mjesecu?

Kjamurane! Ne mrzim ja samo tebe, već mi je odvratno i ono mjesto gdje si ti.

II

B..., 6. listopada.

Kad sam jutros ustala, sjalo je sunce, kiša je prestala, a oblaci se razišli. Samo je na visokim planinskim vrhovima što su se vidjeli s prozora moje sobe bilo pogdje-gdje magle. Kad sam sinoć legla, zaboravila sam zatvoriti prozor. Lahki povjetarac mi je razasipao spuštene kose, a prvi traci sunčani su se titrali po krevetu kao zlatna puceta.

Zar sam mogla i pomisliti da će jutros ustati ovako lahka i zadovoljna? Sve pjevuckajući polagahno sam se oblačila, upravo onako kao u školskoj spavaonici kad bih ujutro ustajala dok sam bila u liceju. Nisam se više ničega bojala; ja sam se sa životom pomirila.

Sašla sam dolje teško se suzdržavajući da ne poskočim i ne počinim kakvu budalaštinu. Kada sam sinoć ulazila uz ove stepenice, kako sam bila neraspoložena, upravo bolesna!

U hotelu nije bilo gotovo nikoga. Hadži-Kalfa je kraj malog zdenca čistio nargile. Pozdravi me kao kakav stari znanc i prijatelj:

— O, uranila, gospodice Ferida! Što si ti to tako rano ustala? Ja sam mislio da ćeš ti, umorna od puta, spavati do podne.

— Kako bi to bilo — odvratih mu smijući se. — Kako će učiteljica koja ima službu spavati do podne?

Mene je uhvatila moja djetinjarija, pa sam se igrala ručnom torbicom. Hadži-Kalfa se podboči rukama pa mi se poče smijati:

— Vidi ti nje!... Još je dijete.

Otkad sam postala učiteljica, ja sam se bila zaklela da će se proći djetinjarija. Ali zar đavo zna šta je to zakletva? Bacih torbicu uvis kao loptu da je opet uhvatim. Da je bio prisutan tko drugi osim Hadži-Kalfe, u zemlju bih propala. On ostavi nargile pa priđe meni nahramljujući:

— Ne možeš ići dok ne doručkuješ. Idi u sobu da ti štogod donesem. Uostalom, ovo je prvi dan. Kakva ti je hitnja?

— Ne, ne. Hoću da otpočnem rad što prije.

Hadži-Kalfi to nije bilo pravo.

— Ne boj se — reče mi — i tebi će to dosaditi. Idi, gledaj svog posla! A ne treba ti ni ići gore. Hodi, sjedi ovdje kraj zdenca! Nema sada nikoga da će ovuda prolaziti.

Silom mi skide s ruke torbicu i sjede me na stolicu. Zatim ode na vrata pa viknu prema jednom dućanu:

— Munlo, donesi našoj učiteljici mlijeka i stambolski kolač! Ali brzo... Samo da vidiš šta je Munlino mlijeko! Vaše je carigradsko mlijeko pri ovome, eto na, kao ovo (i pri tome mi pokaza onu prljavu žutu vodu koju je izlijevao iz nargile)... Munla ljeti, zimi hrani svoje krave kruškama, pa mu mlijeko miriše kruškama.

Hadži-Kalfa je znao govoriti i zavijati u frazama. Mućkajući vodu koju je nanovo nalio u nargilu, namignu mi okom pa dodade:

— Ali i Munla pomalo miriše "kruškama".

Dok sam ja kraj zdenca jela simit^[7] s mlijekom, Hadži-Kalfa mi poče pripovijedati svega i svačega iz B.... Bože, šta sve nije taj čovjek znao, osobito o učiteljicama. Ma u tančine mu je bilo poznato sve, čak i koliko koja ima haljina.

Kad sam ustala da pođem, on me zadrža:

— Čekaj malo da te ja odvedem. Škola je blizu, ali su ulice da te Bog sačuva. Možeš zaći s puta...

Nahramljujući pođe preda mnom. Pošavši sa mnom kroz nekakve uske ulice, dovede me pred školska vrata, zeleno obojena.

U vratarskoj kolibi nije bilo nikoga. Prolazeći školskim vrtom, sretoh neku ženu zamotanu u starinski zär s dvostrukom koprenom na licu. S kožnatom torbicom u ruci išla je prema vratima. Čim me spazi, zastade i poče me pozorno promatrati.

— Želite li nešto, gospođice?

— Tražim gospodu upraviteljicu. Imenovana sam na ovu školu.

Ona podiže široke obrve i pogleda me od glave do pete, a onda će nekako neodlučno:

— Učiteljica? Ali, kćeri, naše su učiteljice u potpunom broju. Ja sam upraviteljica. Bilo je prazno mjesto učiteljice za zemljopis i crtanje, ali su i na to prije dva dana premjestili jednu učiteljicu iz Galipolja.

Ja se sva izgubih:

— Kako to može biti, gospođo? Mene je imenovalo Ministarstvo prosvjete.

Ona podiže široke obrve pa me pogleda u čudu.

— Subhanallah, subhanallah! Da vam vidim naredbu!

Izvadih iz torbice dekret. Upraviteljica je mahala glavom:

— Ovakvih se grešaka desi pogdjekada. Ah sirota gospođa Huriјa! Baš nema

⁷ Simit — vrsta kruha.

sreće!

— A tko je ta gospođa Hurija?

— Učiteljica koja je došla iz Galipolja... Dobra ženica... Tamo joj nije prijala klima pa je molila premještaj ovamo. Ali, eto joj sad nesreća na glavu.

— Nije samo njoj. I ja sam sada u tešku položaju.

— Tako je! Ali dok se sve ne objasni, da joj ne kazujemo ništa i da ovu ženicu ne bacamo u brigu! Ja sam svakako pošla u prosvjetno odjeljenje. Da idemo zajedno! Možda će se naći nekakav izlaz.

Dok sam u mračnom predsoblju prosvjetne uprave čekala, bila sam tako potištена da, čini mi se, ne bi ni kap krvi kanula da me je tko porezao. Najzad se sve objasnilo. Pogrešno su na jedno te isto mjesto postavili nas obadvije.

Načelnik za prosvjetu je bio nekakav nezgrapan, težak čovjek, koji bi žmirkao kada bi nekoga slušao, a govorio bi ispresijecano kao da je u groznici. Ne usuđujući se otvoriti oči, govorio nam je teško.

— Šta ču ja?... Tako su načinili... Eto tako bi... Moramo pisati u Carigrad pa da vidimo kakav će odgovor doći.

Uto se umiješa u razgovor neki pisar, za kojega sam po crvenom pasu što mu je virio ispod kratka prsluka mislila da je kakav kočijaš:

— U ove je gospođice — reče za me — noviji datum na dekretu. Prema tome je ovaj na snazi.

Načelnik se duboko zamisli, a onda odluči:

— Ne... Premda je tako, ipak nema naređenja da se ona druga razriješi dužnosti. Već da tražimo objašnjenje od ministarstva... Za desetak dana dobit ćemo odgovor... A vi, gospođo upraviteljice, dotle providite nekako...

Povratih se s gospođom Faikôm opet u školu. Kamo puste sreće da sam pravo otišla u hotel! Ali, neiskusnost...

Gospođa Hurija bijaše žena od kojih četrdeset i pet godina, crnomanjasta, malehna i zdepasta, pa je bila nalik na bisage. Čim je saznala šta se dogodilo, promijeni se u licu, oči joj nabrekoše pa poče vrištati kao pištaljka:

— Ah, teško meni!... ah, prijatelji!... Zar da mi i to na glavu pane?

Pade i onesvijesti se. Učiteljice su ulazile jedna po jedna. Jedna postarija učiteljica je razgonila djecu ispred vrata.

Učiteljice su povalile na leđa gospođu Huriju, škropile je vodom i octom po licu. Razapeše joj košulju pa je uzeše trljati po suhim prsima. Ja se nisam usuđivala primaknuti se jer su me moje drugarice poprijeko gledale kao da sam ja svemu tome kriva.

Ona stara učiteljica što je maloprije razgonila djecu ispred vrata unese mi se u lice pa me prekori:

— Kćeri, kakva je to čovječnost?... I još se po vrhu smijete!

Imala je pravo. Nažalost, nisam se mogla uzdržati da se ne nasmijem. Odakle bi ova starica znala da se ja ne smijem njoj, već sebi, svom žalosnom položaju?

Ali se nisam ja sama smijala. Jedna visoka, mlada, crnih očiju, smijala se više nego ja. Polagahno mi šapnu u uho:

— Tko ne zna šta je posrijedi mislio bi da joj se muž oženio i doveo joj inoču... Bogami, ovo je sve samo od puste zloče.

Gospođa Hurija je malo-pomalo otvarala oči. Galamila je kao da joj je barut planuo u želucu. Mašući glavom na obadvije strane, jadala se:

— Ah prijatelji... Sa mnom je svršeno... Zar da se sa mnom ovako radi poslije toliko godina službe?

Ima ona stara riječ: "Slavuju dolazi nesreća zbog njegova jezika." Pa tako je i s grmušom. Opet sam napravila nesmotrenost. Bez ikakve potrebe rekoh joj:

— Malo ste se oporavili, je li?

Hurijska planu kao ris:

— Zar da me ti pitaš kako mi je? — a onda nastavi što joj je na usta dolazilo: ja da sam kriva svoj njezinoj nesreći, a opet je pitam za zdravlje. Od toga ne može biti većega bezobrazluka, veće nečovječnosti.

Ja se povukla u kut pa poplašeno gledam. Ostale učiteljice nisu mogle nikako ušutkati gospođu Huriju. Njezini su napadaji od časa do časa rasli, govorila je takve riječi kakve ja u svom životu nisam čula... Tko zna kolikim sam se ljudima podala, poklonila im svoju ljepotu da njoj otmem kruh iz ruku. Ne da se ni ponoviti šta je još govorila.

Ja u kutu šutim, zubi mi cvokoću, ruke mi se sledile. Što je još gore, one ostale učiteljice su se držale tako kao da njoj daju pravo.

Uto odjednom netko lupnu šakom o sto na sredim, čaše i boce zazvezketaše. To bijaše ona mlada crnooka učiteljica što se sa mnom smijala. Od srdžbe joj se žile napele pa poče vikati iz svega glasa:

— Gospođo upraviteljice, kojim pravom ova žena napada na čast jedne učiteljice? Ako dopustite da rekne još jednu riječ, ja će je rastrgati, a vas će povući na sud. Ah uličarke!... Gdje mislite da ste?

Zatim se odjednom okrenu ostalim učiteljicama pa im dobaci:

— Zar vi ne znate šta je to moral vašeg poziva? Sram vas bilo!

Nasta tajac. Gospođa Hurija se pričinjala kao mačka koja je prolila mlijeko. Čini se da je došlo vrijeme predavanja. Učiteljice se počeše jedna po jedna razasipati noseći u rukama knjige, bilježnice, košare sa šivaćim priborom. Upraviteljica, izlazeći, reče mi:

— Čekam vas u svojoj sobi.

Ja ostadowh u zbornici sama s onom mladom učiteljicom što me je uzela u obranu.

— Ah — rekoh joj — i vi se zbog mene uznemiriste!

Ona sleže ramenima kao da je htjela reći kako to nije ništa.

— Ja sam — reče — ovo naročito napravila. Ovakvima treba pokazati. Drukčije, popet će vam se za vrat. Šta čete? Vidjet ćemo se poslije predavanja. Nemojte da vas to imalo tišti!

Srce mi nije iskalo da idem upraviteljici u sobu. Gorko bi mi bilo da se ponovi ovaj razgovor. Uzeh svoju torbicu i, ne pokazujući se nikomu, pođoh iz škole.

Čim me opazi Hadži-Kalfa, očajno diže ruke:

— Ah, moja gospodice, ah... šta ti se sve sručilo na glavu... — i nastavi mi pričati. Znao je sve što se dogodilo bolje nego ja. Kako je to sve ovako brzo saznao?

— Ah, kćeri, otvori četvore oči!... Pisat ćemo u Carigrad da ti ne bi štagod podvalili. Ako imaš ikoga poznata u ministarstvu, da mu odmah pišemo.

Kazah mu da ne znam nikoga osim onog pjesnika što me je preporučio ministru. Hadži-Kalfa, čim ču njegovo ime, obradova se kao dijete:

— Ah, on je moj dobrovor... Bio je nekad ovdje direktor gimnazije. To ti je čovjek kao anđeo. Piši mu, kćeri, piši! Tako ti Boga, piši mu i pozdravi ga od mene. Napiši: "Hadži-Kalfa ti ljubi tvoje svete ruke."

Siromah Hadži-Kalfa se čas po čas penjao gore sa svojom hromom nogom da mi kaže nove vijesti:

— Državni je odvjetnik rekao: "Ona (tj. ja) je u pravu. Neka ona samo pritisne načelnika prosvjete!" Općinski inžinjer putuje sutra u Carigrad. Obećao je navratiti se u ministarstvo.

Kako je čudnovato ovo mjesto! U vremenu od nekoliko sati nije bilo više nikoga tko ne bi bio upućen u ono što se dogodilo. U hotelskoj kafani su svi o tome govorili.

Dok ovo pišem, škrinuše vrata kroz koja pomoli zelenim rupcem zamotanu glavu ona moja susjeda iz Bitole:

— Imaš li posla, kćeri, da ti malo dođem?

— Hodi, draga gospođo! Neka bude kako ti hoćeš! Slušat ću priču o tvojoj nesretnoj ljubavi samo pod uvjetom da ne govorиш o onoj laži, o "ranama srca koje bole kada se hlade..."

B..., 16. listopada.

Danas je trideseti dan otkako sam došla u B... Još se nije znalo kako će se svršiti smiješni, a i tragični boj koji se poveo između mene i gospođe Hurije. Iza onoga dana nisam se više usuđivala otići u školu. Bojala sam se kakva novog,

nepravednog napadaja, da ne bih opet pokušala poparu svoje naprasite drugarice.

Nije ni bilo potrebe da idem u prosvjetnu upravu. Hadži-Kalfa je svake večeri dobivao tačne obavijesti od prosvjetnih činovnika koji su dolazili u hotelsku kafanu da odigraju partiju tavle... Odgovor iz Carigrada još nije stigao.

Drugi dan po dolasku htjela sam razgledati grad. Dobro se zavih pa izađoh u šetnju. Kad sam se uvečer vratila u hotel, izađe preda me Hadži-Kalfa, pa će mi smijući se:

— Je li ti se svidjela ta i ta čaršija? Ta i ta četvrt je li slična Samatiji? Čuvaj se, ne prolazi tim i tim putem! Ima nevaljalih ljudi. — I nastavio je govoriti koješta slično.

Bože dragi, ovaj stari hotelski poslužitelj znao je kojim sam putem prošla kao da me je u stopu pratio. Otada se nisam više usuđivala na ulicu... Nisam htjela da se navežem na jezik da me ne poklopi kakva kleveta.

Zbog te osamljenosti bijaše mi tijesno pri duši. Gdje je sada ono vrijeme kada sam sate i sate šetala u prirodi, kada bih svojim štapićem udarala po grmlju i plašila ptice? Eto, upravo stoga sam ja i tražila da idem u Anadol. Ali, mora se trpjeti...

Nalazila sam neku zabavu gledajući s prozora u daleke planine. Ali mi i to dosadi i poče me zamarati. Napokon, šta imam i od sama gledanja kad ne mogu skakutati po onome stijenju kao jare?

Još od djetinjstva mi je bilo drago slikanje. U školi sam vazda imala najbolju ocjenu iz crtanja. Koliko sam puta bila ražena i kažnjena što bih olovkom po čistim školskim zidovima ili ispod kamenitih kipova pravila različite crteže!

Iz Carigrada sam ponijela papira, boja i drugih potrepština za slikanje. Kako sam bila osuđena da provodim sama duge dane u hotelu, slikanje mi je bilo lijepa zabava, upravo utjeha. Čak sam i Hadži-Kalfu dvaput uslikala: jednom olovkom, a drugi put u akvarelu.

Ovaj dobri čovjek nije znao šta radi od veselja. Ponosio se time. Ženi i kćeri nakupovao atlasa, svile, perla, da mu grade okvire za slike.

Hadži-Kalfa me je često zvao svojoj kući. Prema svome imovnom stanju sagradio je krasnu kućicu, sobe lijepo namjestio a vrt uredio.

Kuća je bila sagrađena nad nekom provaljom koja je bila vrlo duboka. Kad bih se naslonila na bašćenu ogradi i gledala dolje u provaliju, pomalo bi mi se zavrtočevalo.

U ovoj sam bašći s Hadži-Kalfom i njegovom porodicom provela nekoliko ugodnih časova. Žena mu je bila iz Samatije. Bila je kao i on dobra duša, iskrena ženica... Kad bi se spomenuo Carigrad, oči bi joj se napunile suzama i duboko bi uzdahnula...

Hadži-Kalfa je imao desetogodišnjeg sinčića i kćerku od četrnaest godina. Kćerka Hajganoša imala je pune, rumene obraze, velike obrve, nasute nekakvim crvenim čviljcima, velika usta, a bijaše do budalaštine stidno djevojče. Otac ju je

slao u armensku katoličku školu. Sin Mirat bijaše suh, slabunjav, blijed dječak. Hadži-Kalfa nije znao ni čitati ni pisati, ali je cijenio naobrazbu. Potrošit će sve što ima da svoga Mirata izobrazi za "velika čovjeka". Čovjek mora svašta znati. Čak nije na odmet da čovjek nauči džeparoški "zanat", jer i to može u životu zatrebati. Dosada je Mirat bio dvije godine u armenskoj školi, a sada ide već drugu godinu u tursku školu. Po Hadži-Kalfinu programu, njegov će sin svake dvije godine mijenjati školu, pa će do svoje dvadesete godine naučiti redom francuski, armenSKI, englesKI, talijANSKI i tako će biti "velik čovjek". Naravno, to sve ako ovo suhonjavo dijete do dvadesete godine ne umre pod ovim teretom.

Govoreći jednoga dana o svome sinu, reče mi Hadži-Kalfa:

— Opazio sam nešto kod njegova imena. Kako je to pametno smišljeno ime! Čitav tjedan sam razbijao glavu dok sam ga našao. Može doći na dva jezika: armenski Mirat, a turski Murat...

I kao da govori nešto vrlo duhovito, dodade:

— Kada se rasrdim reknem mu: Ti nisi Mirat, ti si, Meret.

Jednom sam prispjela kad je Hadži-Kalfa karao svoga sina.

Vrijedilo je to vidjeti. Čini se, djetetu se nije sviđalo jelo. Hadži-Kalfa ga je karao u poslovicama i stihovima:

— Vidi ti nevaljalca... Eto ga kolišni je, kao pile, a vidi ti njegove sile... Ono prosjaku dali krastavicu, pa mu se nije svidjela, rekao: kriva... Slušaj šta ti kažem, drukčije, ako ne pomogne rug, pomoći će prut.

Šta sve nije tome slično govorio.

Jednoga dana uze ispitivati Hajganošu pred nekim starim susjedom u crnim širokim hlačama. Na svijetu nisam vidjela ništa smješnije od ovoga.

Curičine knjige je trpao na moja koljena, govoreći:

— Hodi, Hajganoša, da te vidim... Ako me zastidiš, da Bog da ti na nos izlazio kruh kojim te hranim!

Otvorih neku ilustriranu biblijsku povijest. Na toj se strani govorilo nešto o Isusu i o krštenju. Kada je mala tumačila krštenje, koješta je i pogrešno rekla. U mene je iz škole bila puna glava o tome, pa je popravih i rastumačih joj neke jednostavne stvari o krštenju.

Dok sam ja to govorila, Hadži-Kalfa iskolači oči, a ono mu se nekoliko dlaka na glavi nakostrušilo. On je ovo moje znanje smatrao za neko natprirodno čudo.

— Šta je to? — čudio se on krstec̄i se. — Jedna muslimanka poznaće moju vjeru bolje od popova. Ja sam mislio ti si onako obična učiteljica.

Kao kad se odbija lađa od obale, tako snažno uhvati svoju debelu ženu iza vrata, pa je gurnu na me:

— U moje ime poljubi ovu djevojku usred čela!

Hadži-Kalfa je od toga dana svakome koga bi sreo pripovjedao o meni i o mojoj velikoj učenosti. To je došlo dotle da bi, kad bih ulazila u hotel ili izlazila iz

njega, oni besposlenjaci što sjede u kafani ustajali na prozor da me vide.

Ja ga jednom počeh moliti:

— Tako ti Boga, Hadži-Kalfa, prođi se toga! Ne govori više toga!

On se na to poče buniti pa mi odvrati:

— Naročito ovako govorim... Neka dopre, znaš, i njima onamo do ušiju pa neka se stide svog postupka s tobom.

Tako sam ovo deset dana provela gdjekada u svojoj sobi slikajući, a gdjekada u Hadži-Kalfinoj bašči, pomalo i svirajući. Tu sam dosta i naučila. Njegova žena iz Samatje znala je vrlo dobro praviti kompote i slatkiše. Njezino je znanje u tome bilo mnogo korisnije nego moje iz biblijske povijesti. Naučila sam praviti slatkiše i sirupe tako da sam odlučila, čim mi posao pođe svojim tokom i imadnem svoju kućicu, urediti poseban ormar za to.

Po policama koje će zastrijjeti crvenim papirom poredat će staklenke različitih boja, da se izdaleka sjaje kao rubini, sedefi, jantari. Bit će crvenih, žutih, bijelih... Samo neće biti zelenih... Ja se Kjamurana više i ne sjećam, ali su mi njegove zelene oči toliko odvratne da mi je omrznula i zelena boja. Kjamurane, meni nisu bile drage tvoje zelene oči ni onda kada te nisam mrzila... Kad se u meni ovaj osjećaj mržnje probudio, nije mi bilo ni dvanaest godina... I ti se sjećaš koliko sam puta zagrabilo rukama prašine pa ti je sasula u lice. Ti misliš da je to bila samo dječja nestašnost. Ne, nije... To sam činila zato da napatim tvoje kao more plave oči u čijoj se dubini zrcalila prijevara...

B..., 18. listopada.

Opet mi se put otvorio. Polazim u seoskim kolima. Jutros mi rekoše da me zove načelnik prosvjete. Pred podne odoh tamo. Opet je sjedio zavaljen u fotelju otpuhujući kao da je upravo svršio kakav naporan posao. Kada sam ja ušla, jedva je otvorio oči da me pogleda, a onda mi poče govoriti teško i ispresijecano:

— Kćeri... još nema odgovora od ministarstva... Ne znam šta će narediti... Ali, budući da je gospođa Hurija starija, mislim da će se za nju odlučiti... Ako tako bude, vaš će položaj biti težak... Meni je nešto palo na um pa da to uredimo... Ima ovdje jedno mjesto, Zejnije, odavde sat-dva daleko, klima i voda izvrsna, prirodne krasote izvanredne... Stanovnici mirni i čestiti ljudi... Tamo je bila stara vakufska^[8] zgrada za vjersku početnu školu. Prošle godine smo je uz velike žrtve popravili i uredili... Uspjelo nam je nabaviti i razna učila... Ima u samoj školskoj zgradi i stan za učiteljice... Sada nam treba rada i pozrtvovnosti kakve mlade učiteljice... Ako hoćete da vas tamo Pošaljem?... Vrlo je lijepo mjesto, a time ćete poslužiti i domovini... Plaća je doduše za nekoliko groša manja nego ovdje, ali ja ću vam je prvom prilikom povisiti.

⁸ Vakuf — muslimanska vjersko-prosvjetna zaklada.

Nisam znala šta bih odgovorila na ovu ponudu, pa sam šutjela. On nastavi:

— Ondje ima jedna starica... Ona će vam i pomagati u predavanju, a i posluživat će u školi... Dobra je ženica. Premda nije upućena u nove metode, ipak će vam biti od koristi. Ali, ako vam se tamo ne svidi, vi mi pišite, ja ču vam opet ovdje naći zgodno mjesto.

Lijepa klima, lijepa voda, otvoreno mjesto... Pred očima mi se ukazaše švicarska sela koja sam gledala na slikama. Sunčani putevi, hladoviti vrtovi, vode tekućice, pravi ladanjski život, kako ga ja sebi zamišljam... Uza sve to nisam se usudila odjednom reći: Pristajem. U najmanju ruku morala sam se dogоворити с Hadži-Kalfom.

— Ako dopustite — rekoh mu — odgovorit ču za sat-dva.

Načelniku nije bilo pravo to otezanje.

— Kćeri — reče mi — ovo je vrlo hitno jer ima i drugih molitelja...

— Onda molim samo jedan sat, gospodine.

Kad sam prošla hodnikom, više stepenica mi udari u oči moj kompanjon, gospođa Hurija. (U B... su nas nazvali kompanjonima). Toliko me je sinula očima da sam htjela pobjeći. Ali mi ona presijeće put. Kao kakva prosjakinja uhvati me za zàr i poče me moliti:

— Gospođice, kćeri moja... Neki dan sam bila neuljudna prema vama... Tako vam Boga ne uzmite za zlo! Bila sam sva izvan sebe! Silno sam se uzbudila... Ah, gospođice, da vi znate moje jade. Molim vas svakako, oprostite mi...

— Ne smeta ništa, gospođo — odvratih joj bojažljivo i htjedoh da pođem. Ali je ona bila čvrsto odlučila da me ne pusti dok ne svrši šta je naumila. Poče se jadati na svoje teško stanje. Ima na vratu porodicu od pet glava. Ako joj uzmem kruh iz ruku, ostat će sve petoro na ulici, umrijet će od gladi...

Gospođa Hurija se sve više zatalasavala, dižući postepeno glas. Upravo me je ropski molila i preklinjala. Nisam znala šta bih joj rekla i šta bih uradila. Tko god je opazio ovu čudnu komediju, prilazio je k nama. Oko nas se okupio čitav krug podvornika, pisara, kahfedžija s pregačama. Lice i ruke su mi gorjele. Od stida u zemlju da propadnem. Zamolih je tiho:

— Molim vas, gospođo učiteljice, govorite tiše! Svàk nas gleda.

Ali je ona ipak sve više dizala glas. Sada je počela plakati, ljubeći mi ruke i skute.

Skup oko nas je sve više rastao. Kako se u Carigradu skupi svjetina oko torbara, eto tako bijahu i nas opkolili sa svih strana. Čuše se i razna dobacivanja: "Šteta za sirotu... Ne ucvili je!" Odjednom se kraj mene pojavi neki hodža bijele brade, sa zelenim turbanom, pa mi poče govoriti kao da je u sve upućen:

— Kćeri, čovječanska je dužnost da se stariji poštuju i da im se pomaže. Meni se čini, ti ne bi smjela ovoj ženi otimati kruh iz ruku. Veliki Allah da je svakome na svijetu šta mu je potrebno; i tebi će sigurno otvoriti kakva vrata.

Ja u zaru sva dršćem, a znoj me poklopio. Jedan kafedžijski naučnik, okrećući mašice u ruci, dobaci:

— Tako je, tako, Bogami, ona gdje god bude, zaradit će svoj kruh.

Svi se počeše podsmjehivati. Onaj pisar s crvenim pâsom silno se rasrdi. Uhvati kafedžiju za jaku i umalo ga ne baci niza stepenice.

— Bezobrazniče — reče mu — usta ču ti razdrijeti.

Zašto su se smijali? Zašto se pisar onoliko rasrdio? Ta ni kahvedžija nije rekao ništa drugo nego isto što i hodža.

Gospođa Hurija je toliko plakala, toliko načinila rugla da bih i dušu dala samo da se izbavim iz ovog komičnog položaja.

— Dobro, dobro — rekoh — učiniti ču sve što hoćete, samo, tako vam Boga, pustite me jednom!

Jedva istrgoh skute koje je uhvatila pa ih ljubi, te se vratih u sobu načelniku. Dadoše mi da potpišem neki spis u kojem se svojom voljom odričem mjesta u centralnoj ruždiji i tražim da me postave na školi u Zejnijama. Čitavo je uredovanje bilo gotovo prije jednog sata. Načelnik prosvjete, koji se drukčije jedva miče u svome fotelju, ode osobno valiji^[9] da potvrdi moje imenovanje. Kada samo hoće, kako brzo rješavaju poslove!

— Daj muštuluk^[10]! Došlo je naređenje iz Carigrada. Ti si dobila partiju.

— To će biti kakva pogreška, Hadži-Kalfa. Evo ja upravo dolazim od načelnika prosvjete. Da ima štogod, on bi mi sigurno rekao.

Starac me pogleda sumnjivo.

— Ne. Naređenje je došlo još sinoć. Dakle, načelnik je to od tebe sakrio. Čuvaj se da ti ne skuju kakvu spletku!

Ja slegoh ramenima.

— Kakvu spletku? Ovdje blizu ima neko selo Zejnije... Lijepo, otvoreno mjesto. Tamo su mi ponudili. Naravno, ja sam prihvatile.

Hadži-Kalfa je, slušajući me, sav pocrvenio od srdžbe kao pijetlova krijesta. Poče da se plješće rukama:

— Ah, ludo li nijedna, šta si poradila? Najzad su te nasamarili. Već, idi načelniku, pa mu otkreši...

Ja opet slegoh ramenima:

— Ne ide to, Hadži-Kalfa...

Ovaj dobri čovo imao je pravo da se ljuti, da se buni. Pred večer se sve u tančine znalo. Načelnik se zauzimao za gospođu Huriju, u tome je smislu napisao i izveštaj, ali je ministarstvo ipak mene potvrdilo.

⁹ Valija — guverner pokrajine.

¹⁰ Muštuluk — nagrada za veselu vijest.

U odgovoru se reklo da se gospođa Hurija stavi na raspoloženje dok ne bude opet imenovana. Načelnik i upraviteljica ruždije dogovorili su se i našli ovaj izlaz, da mene nagovore kako bih dala ostavku. Sve je ovo bila inscenirana komedija: i onaj susret u hodniku s gospođom Hurijom i sve ostalo. Čak su naručili i onog hodžu bijele brade da dođe tamo.

A što se tiče Zejnija, koje sam ja sebi zamišljala kao kakvo ubavo evropsko seoce, to ti je bilo mjesto gdje ptice pravo ne lete. Mjesto je u toj školi bilo prazno ima tri mjeseca, ali ga nije htjela primiti nijedna učiteljica, pa bila joj makar i najveća nevolja.

Kada sam to saznala, bila sam izvan sebe. Nije mi nikako moglo leći u pamet kako može ovako visoki činovnik toliko lagati. Hadži-Kalfa je onako ljutit mahao glavom:

— Neznaš ti onu zmiju što spava. On spava, spava, a onda ti spremi udarac da se ne možeš snaći ni odakle dolazi.

Kad sutra ostavim B..., neću biti toliko tužna kad prisprijem u tihu, sumorno selo.

Ako čovjeka odbaci i najbliža rodbina, zašto ga ne bi i tuđi varali? Samo da je srce veselo!

Zejnije, 18. listopada.

Danas pred večer stigla sam putničkim kolima u Zejnije. Načelnik prosvjete po svoj prilici mjeri puteve željezničkim hodom, jer je onaj put za koji je on rekao "sat-dva" trajao ravnih šest sati. Šta će? Nije on kriv što nije izgrađena željeznička pruga do Zejnija, a put se gdjekada penje na stijenu, da se opet spusti u presušene močvare...

*

Hadži-Kalfa me je s porodicom ispratio do jedne česme, pola sata od grada. Svi su se, i mali i veliki, spremili kao da idu na kakvu svečanost ili, ako ćeš pravije, na pogreb.

Kad je Hadži-Kalfa izašao gore da mi javi da kola čekaju, spremna, jedva sam ga poznala. Odbacio pregaču, skinuo papuče, a obukao dugi žaket, zakopčan do vrata, a na noge navukao galoše. Okruglu mu veliku glavu bez kose pokriva je veliki fes Azizija, koji mu je spadao do ušiju. I gospođa iz Samatje, i Hajganoša i Mirat, svi su bili u svečanim odijelima.

Kada sam ostavljala svoju malu hotelsku sobicu s plavim pticama po zidu i željeznim krevetom, upravo sam bila tužna. Mi smo u školi naučili napamet jednu

pjesmu u kojoj se veli:

“Čovjek je za mjesto u kojem živi, za ljude koji su s njim zajedno, privezan tankim nevidljivim žicama. Kada dođe do rastanka, ove žice zadršću i počnu davati tajne tužne glasove kao na violini. Svaka kao da iz srca trga neki bol...”

Ovom sam pjesniku dala pravo.

Slučaj je htio da je i moja susjeda pošla na put isti dan kad i ja. Njezin je odlazak bio prava boljka na srcu...

Sinoć bijah istom zaspala. Kroza san čuh neki isprekidan razgovor, ali se nikako ne mogu snaći. Najednom začuh veliku galamu, pa poplašena skočih iz kreveta. Na hodniku kao da se nešto rušilo: u noćnoj tišini se mijesao dječji plač, prigušeno zapomaganje, odjeci od šamaranja. U onom polusnu prva mi je na um pala vatra. Nije bio požar. Kroz slabo svjetlo opazih u sobi prema mojoj oficira kao diva, ogromnih brkova. Ovaj strašni čovjek bacao je moju susjedu Bitolku po podu tukući je čizmama. Djeca su vriskala u jedan glas: “Majko... Ubi nam otac majku.” Ženica poslije svakog udarca šakom ili bičem padne ječeći na pod, ali nekom nevjerovatnom snagom se opet podigne i obuhvati oficira oko koljena moleći ga: “Ubij me, moj gospodaru, samo me ne ostavljaj, ne puštaj me!”

Kako sam bila napola gola, vratih se opet u sobu. Pa i šta bih ja tu mogla učiniti? Svakako su se i oni dolje probudili. S donjeg hodnika su se već čuli i neki nerazumljivi glasovi.

Najednom se na našem hodniku pokaza svjetlo. Na stepenicama se zasja Hadži-Kalfina gola glava. Ovaj dobri čovo čini se da je čuo ovu buku i probudio se, pa sa svjetiljkom u ruci izišao gore onako u gaćama i košulji. Starac je kušao da uđe među njih, vičući: “Kakva sramota!... Koje ruglo!... Zar to valja?” Ali ga oficir lupi čizmom u trbuhi tako jako da je odletio u zrak kao lopta, a onda se stropošta u moja vrata. Sreća je te sam ja bila blizu vrata, pa mu sačuvah glavu koja bi mu se razmrskala da je lupila u daske. Pospanost, strah, pa ovaj slučaj s Hadži-Kalfom, sve mi to uzbudi živce. Hadži-Kalfa je, dižući se plakao i hukao: “Jao meni... Teško meni! Potkovom me je razbio.” Ali sam ja u taj čas pala po krevetu. Odjednom me spopade smijeh kakav me nije nikada u životu snašao. Navukavši rukom pokrivač, valjala sam se, kao ranjenik vrištala. Nisam više bila u stanju da vidim šta se događa napolju. Ne mogoh se zadugo povratiti, pribrah se tek kad se sve smirilo.

Kasnije mi rekoše što se dogodilo: oficiru dodijala ova nasrtljiva ljubav žene iz Bitole pa odlučio otpremiti je kući. Sve je spremio za put i pribavio vozne karte. Noćas došao da joj kaže neka bude spremna za put. Ali zar da ga ona tako lahko pusti? Naravno, počela moliti, zaklinjati ... Bog zna kakvih je sve riječi bilo među njima dok je došlo do ovog.

Kada sam se spremala da opet legnem, Hadži-Kalfa polahko kucnu na vrate i reče mi:

— Gospođice, molim vas... U hotelu nema više nikakva ženska, a ona sirota

ženica leži onesviještena. Ako Boga znaš, hodi pa je malo pripazi! Sva je otkrivena, pa ja ne mogu unutra; može mi se prigovoriti...

Čim spazih kroz vrata Hadži-Kalfino lice, nanovo me spopade smijeh. Htjedoh ga upitati kako mu je, ali nisam mogla ni riječi progovoriti.

Hadži-Kalfa me pogleda žalosno, pa će, mašući glavom, napola ljutito, napola stidljivo:

— Smiješ se, a, slatko se smiješ, je li ... vragoljanko jedna?... Nego, idi ti i pripazi onu!...

Ovo "smiješ se" izgovorio je tako čudnovato da se i sad smijem kad mi na um padne.

Gotovo dva sata sam se bavila oko svoje susjede. Sva je bila isprebijana. Često je padala u nesvijest, a vilice su joj se kočile. Ja nisam bila vična ovakvim poslovima. Ali, kada nešto padne na glavu, čovjek dobije toliku snagu...

Kad god bi se onesvijestila, a to je bilo svako pet-šest minuta, tijelo bi joj se ukočilo. Starija kćerka je donijela staklenku vode pa smo je škropili po licu. Čelo, obrazi, usnice bili su joj izgrebani na više mjesta. Krv koja je bila pomalo izašla iz ogrebotina miješala se sa šminkom i surmom^[11], pa je od toga nastala neka nečista crnina. Bože, koliko je bilo boje na ovom licu! Koliko god sam po licu polila vode, nije te boje nestalo...

Kad sam se jutros probudila, moja je susjeda već bila otputovala. Oficir je rano ujutro doveo kola te ju je zajedno s djecom odveo. Prije nego je pošla htjela se sa mnom oprostiti, ali, kako je znala da njezinom krivnjom nisam sinoć spavala, ustručavala se da me probudi. Po Hadži-Kalfi me pozdravila.

Kad god bih u kolima pogledala Hadži-Kalfino lice, nasmijala bih se. On je znao zašto se ja smijem, pa bi jednako žalosno mahnuo glavom i dobacio mi: "Smiješ se, slatko se smiješ, a?" Govoreći o žestini sinoćnjeg udarca, reče:

Ah, teške li noge ... Svu mi je utrobu izmiješao... Mirate, ja ti kao otac savjetujem, bilo šta bilo, nikada se ne mijesaj među muža i ženu!

Kad smo se na česmi rastajali bili smo upravo tužni. Hadži-Kalfa me je preporučivao kočijašu, a njegova gospođa iz Samatje metala je u moju košaru slatke kolače. Hajganoša, za koju sam mislila da je prema meni posve ravnodušna, poče odjednom plakati. I još kako je plakala... U ušima sam imala naušnice od bisera. Izvadih ih i zatakoh Hajganoši u uši. Hadži-Kalfa se zastidje pa mi reče:

— Ah gospodice, to što ti zoveš darom ne bi smjelo biti tako skupo. To su dragocjeni biseri...

— Šta, zar ovo skúpo? — rekoh mu smiješeći se. — Koliko je skuplji onaj biser što ga tvoja kći prosipa iz svojih očiju zbog mene?!

^[11] Sùrma — antimon, kozmetičko sredstvo za podvlačenje obrva.

Ne znam je li starac razumio što sam htjela reći, samo je duboko uzdahnuo.
Lipi se rukom u prsa i reče mi:

— Vjere mi, ovaj mi je rastanak teži nego sinoćnji udarac.

Čim je spomenuo sinoćnji događaj, ja se počeh opet smijati.

Kola su već krenula, a on mi je jednako dovikivao:

— Smiješ se, vragolanko, smiješ...

Da si bio bliže, moj ubogi Hadži-Kalfa, pa da si mogao vidjeti oči, ne bi mi tako govorio...

Kola su zašla u strmi planinski put. Sad su prelazila preko presahlih potočina, sad opet kraj pustih njiva i zapuštenih vinograda. U rijetkim razmacima sretali smo pokojeg seljaka ili bosonogu ženu, koja je stenjala pod bremenom drva na leđima. Blizu jednog vinograda sretosmo dva brkata žandara, tako strašne vanjštine kao da su hajduci. Prolazeći kraj nas, pozdraviše kočijaša, a s mene nisu skidali pogleda dogod se nismo mimošli.

Hadži-Kalfa mi je na polasku preporučio: "Hvala Bogu, putevi su sigurni, ali ne zna se šta može biti. Ne otkrivaj lica!" Stoga i sada navukoh koprenu i pribih se u kut u kolima.

Kako je vrijeme prolazilo, put je postajao tužniji, dosadniji. Na ovim putničkim kolima imaju zvonca koja glasno zvekeću. Lijepo je učinio tko je ovo izmislio. Njihovi odjeci u ovim samotnim pustim krajevima dolaze čovjeku kao neki glas utjehe. Kada smo prolazili kroz gudure, činilo mi se da tamo iza njih vodi neki put, kojim za nama trči, plačući, kakva tužna žena.

Primiće se večer i u uvalama se već zapaža mrak. Putu se još nije vidio kraj. Nigdje se ne vidi ni selo, ni kakva bašča.

Mene poče obuzimati strah. Ako se smrkne prije nego stignemo? Ako u ovim planinama ostanem ovako sama?

Kočijaš je gdjekada zaustavljao konje da se odmore. Kada je opet kraj nekog stijenja zastao, upitah ga:

— Ima li još dugo?

On tromo sađe s kola pa mi odvrati:

— Došli smo.

Da kočijaš nije bio star čovjek, mislila bih da se šali sa mnom.

— Kako došli kad ovdje nema nikakva sela?

— Eto — odvrati mi skidajući moju prtljagu s kola — ovuda dolje ćemo saći. Zejnije su odavde udaljene samo pet minuta, ali do njih nema kolskog puta.

On prođe nekom strmom putanjom između kamenja baš kao stepenicama niz munaru. Pod nama se ukaza u večernjem sutoru ispod crnog čempresa kroz golo granje drveća pogdjekoja drvena kuća. Na prvi pogled mi se učiniše ove Zejnije kao pustoš iza vatre koja se još dimi. Ja sam sebi zamišljala selo kao skladne, prijatne kolibe usred zeleni, kao ptičija gnijezda. A ove kuće ovdje bijahu crne, napola

porušene.

Blizu jednog oborenog mlina sretosmo nekog starca u suknenom kaputiću i s turbanom na glavi. Za sobom je teglio mršavu kravu kojoj su kukovi ispali. Spazivši nas, zastade i pažljivo nas pogleda. Ovaj stari hodža bio je i seoski starješina u Zejnijama. Kočijaš ga je znao još otprije pa mu s nekoliko riječi kaza tko sam ja.

Nije bilo moguće znati da sam to ja u crnom zaru, otrcanom ispod pasa, i s gustim crnim velom. Ipak, čini se, da me je seoski starješina smatrao suviše dotjeranom jer me je čudnovato gledao. Zatim je predao svoju kravu nekom bosonogom djetetu i pošao preda mnom.

Unišli smo u tijesne ulice sela. Sada sam mogla bolje vidjeti kuće. Zar ne postoje na Bosporu vile sa spremištima za čamce ispod njih, koje su ostale iz starih vremena? Eto, ove kuće nalikuju gotovo potpuno na one na Bosporu. Ispod njih se nalaze otvorene staje, koje se sastoje od četiri stupa. Na njima su jedna do dvije sobe, a u njih se ulazi ljestvama koje se mogu uvući. Svakako, ove Zejnije nisu bile nalik ni na koje selo koje sam vidjela i za koje sam čula.

Stadosmo pred crveno obojenim vratima neke bašće koja je bila ogradiena tarabama. U ovom selu gdje je sve, pa i lišće, crno, ova crvena vrata su bila prvi predmet drukčije boje.

Starješina zalupa šakom na vrata. Koliko god je puta udario, ona bi se zatresla kao da će se srušiti, ali nitko da otvori.

— Čini se da nema nikoga unutra — spomenuh.

Starješina odmahnu glavom:

— Hadidža-hanuma sigurno obavlja večernju molitvu. Malo ćemo pričekati.

Kočijaš nije imao vremena čekati. Spusti prtljagu pred vrata i rastade se s nama. Seoski starješina skupi svoj sukneni kaputić pa kleknu, ja se naslonih na prtljagu pa uzesmo razgovarati.

Ova Hadidža-hanuma je bila prava muslimanka. Pripadala je i nekom derviškom redu. Ona je prispijevala i živima i mrtvima. Učila je mevlude^[12], učila dove^[13] na vjenčanjima, onima koji umiru zalijevala posljednju kap zemzema^[14] u usta, opremala mrtvace...

Na seoskom starješini se, vidjelo da je prošao kroz bogoslovsku školu. Ugrabio je ovu priliku da me posavjetuje.

On nije bio protiv "novoga reda", ali se tužio da se u školama zapostavlja vjeronauk. Ovamo je dosada dolazilo nekoliko učiteljica, ali nijedna nije bila kako treba upućena u Kur'an i vjeronauk.

On je bio veoma zadovoljan s ovom Hadidža-hanumom. Po njegovu mišljenju,

^[12] Mevlud, spjev u slavu Muhamedova rođenja;
učiti Mevlud — recitirati i pjevati spjev.

^[13] Dova — molitva.

^[14] Zemzem — sveta voda iz Meke.

ja bih morala prepustiti vjeronauku ovoj dobroj, pametnoj i pobožnoj ženici, a da ja preuzmem druge predmete.

Dok sam ja slušala ova savjetovanja, začu se iznutra klepet drvene obuće. Mi se digosmo. Iza vrata škripnu prijevornica.

— Tko je? — ču se iznutra krupan glas.

— Nije nitko tuđi, Hadidža-hanuma. Došla je učiteljica iz B...

Hadidža-hanuma je bila pokrupna, malo gurava žena od svojih sedamdeset godina. Po otkrivenim kosama je prebacila golem zelen rubac, a ogrnula se feredžom. U naboranom licu svijetlile joj se nevjerojatno žive crne oči, a zubi joj potpuni i bijeli. Nastojeći da mi vidi pokriveno lice, reče:

— Dobro došla, učiteljice! Izvoli! — i prihvati moju prtljagu ispred vrata. Ona preda mnom a ja za njom podosmo kroz bašču. Školska zgrada, za koju mi načelnik prosvjete reče da je velikim žrtvama popravljena i uređena, bila je kao i ostale kuće u selu, samo što su gornji kat zakovali daskama, koje nisu imale vremena pocrnjeti, pa tako načinili predavaonicu.

Kada smo htjele ukoračiti u vrata, Hadidža-hanuma me prihvati za ruku i reče mi da stanem. Ja preznuh, a ona prošapta neku molitvu, pa dodade:

— Hajde, kćeri, s bismilom¹⁵, ukorači najprije desnom nogom!

Prizemno je bio mrak kao u tamnici. Starica me prihvati za ruku i provede me kroz tjesan hodnik. Uspesmo se uz mračne stepenice koje su od trošnosti igrale pod nama. U gornjem katu bijaše trošno predsoblje i velika soba u kojoj su visoki prozori bili čvrsto zakovani drvenim kapcima.

Hadidža-hanuma spusti moju prtljagu i iz starog kamina koji je služio kao ormari izvadi svjetiljku od lima.

— Soba stoji već četiri mjeseca prazna, pa se zaprašila. Sutra ču je rano, ako Bog da, očistiti.

Ova sirota žena vršila je ovdje dužnost i podvorkinje i učiteljice. Kada je prosvjetna uprava pretvorila ovu početnu vjersku školu u novu osnovnu, nisu je htjeli baciti na ulicu, već je tako ostaviše s nekoliko stotina groša plaće.

U slabom svjetlu male svjetiljke uzeh da razgledam sobu. Zidovi od stare, mjestimice probušene daske, strop začađen, natruho od kiše, u jednom kutu zapušten kamin, a u drugom raskliman krevet... Dakle, odsada ču ovdje živjeti!

Kao da sam upala u kakvu jamu bez zraka, prsa su mi se stiskala, a noge i ruke hladjele...

— Draga Hadidža-hanuma — rekoh joj — bi li nam otvorila jedan prozor?

Starica se mnogo trudila dok je jedva otvorila jedan kapak. Odjednom mi se nakostriješi kosa. Prema mnom se ukaza strašno groblje. Visoki crni čempresi, na čijim su vrhovima još odsijevale zrake sunca na zalasku, a ispod njih se poredalo nadgrobno kamenje, sve jedno do drugoga...

¹⁵ Bismila — u ime Allahovo!

Čuh kako starica duboko uzdahnu, pa će teškim glasom:

— Dok je čovjek zdrav, treba da se privikne, kćeri... Svi ćemo onamo doći.

Jesu li ove riječi bile slučajne ili sam ja baš pokazala previše straha i zbuđenosti, to ne znam, ali osjetih da se moram sabrati, da moram biti hrabra, pa joj odvratih nehajno:

— Dakle, ovdje je groblje? To nisam znala...

— Jest, kćeri, zejnijsko groblje. To im je groblje iz starog vremena... Sada se kopaju na drugom mjestu... Ja idem zapaliti kandilo Zejni-babi. Odmah ću se vratiti.

— A tko je bio Zejni-baba?

— Jedna sveta osoba. Eno ondje leži pod čempresom....

Šapćući neku molitvu, Hadidža-hanuma pođe prema stepenicama. Ja ne znam da sam se ikad dosada prepala od čega, ali me ovaj čas obuze neka nerazumljiva strepnja na pomisao da ću u ovoj mračnoj sobi ostati sama. Potrčah za staricom pa joj viknuh:

— Da idem i ja?

— Hodi, kćeri. Bit će bolje. Ako zajedno obavimo molitvu, bit će uslišanija.

Na stražnja školska vrata izađosmo na groblje i podosmo između nadgrobnih spomenika. Mene su pogdjekada uoči ramazana^[16] i uoči bajrama^[17] tetke vodile na nanin grob na Ejubu^[18], ali ja sam prvi put na ovom mračnom zejnijskom groblju osjetila kako je smrt strašna i tužna. Nišani su bili posve drukčiji nego što sam ih ja dosada viđala: poredani kao vojnički redovi, visoki, vrhovi im ravni, a kamenje nekako posve crno. Natpisi se nisu mogli čitati, samo se u vrhu razabiralo jedno veliko "Moj Gospode!"

Dok sam bila malehna, slušala sam jednu priču. Na ne znam kojeg malog sultana pošla u stara vremena iza nekog dalekog brda vojska. Danju su se vojnici krili po pećinama, a noću su nastupali. Da ih u mraku ne bi poznali, zamotavali su se u crne mrtvačke plahte. Upravo kada su bih na meti, Bog se smiluje malom sultanu i pretvori onu neprijateljsku vojsku u kamenje.

Gledajući ovo poredano crno nadgrobno kamenje, sjetih se stare priče. Pomislih da ovo nije ona crna okamenjena vojska?

— Tko su ove Zejnije, Hadidža-hanuma?

— Ni ja ne znam, kćeri. Ovo je selo od starina njihovo. Iza njih nije ništa ostalo osim grobova im. Među njima je bilo i "dobrih"^[19]. Zejni-baba je među njima najveći. Ovamo dovode bolesnike koji nigdje ne nađu pomoći. Ja znam jednu staru ženu koju su donijeli na ledima, a odavde je otišla na svojim nogama.

^[16] Ramazan — mjesec muslimanskog posta.

^[17] Bajram — blagdan; dva puta u godini, neposredno iza ramazana i 70 dan poslije ramazana.

^[18] Ejub — starinski kvart u Carigradu.

^[19] Dobrih — čovjek koji živi pošteno i bogobojazno

Zejni-babin mauzolej je bio nakraj groblja pod velikim čempresom. Hadidža-hanuma je palila svake večeri po tri kandila: jedno na čempres o granu, drugo na vratima mauzoleja, a treće povrh sarkofaga.

Mauzolej je bio poput skloništa ukopan pod zemljom. Zejni-baba je tu živio sedam godina kao pustinjak, a da nije vidio ni sunca... Kad je umro, nitko se nije mogao dohvati njegova svetoga tijela, već su po njemu načinili sarkofag...

Kad je Hadidža-hanuma zapalila dva kandila reče mi pokazujući stepenice koje vode u turbe:

— Hodi, kćeri, da idemo unutra!

Ja se nisam usuđivala saći niz one stepenice. Starica se okrenu i ponovi mi:

— Hodi, kćeri... Kad si već dovde došla, grijeh bi bio da ne uniđeš. Kakvu god želju imaš na srcu, traži od Zejni-babe da se ispuni!

Dok sam silazila niza stepenice, srce mi je drhtalo kao brezov list. Ako mrtvaci kad ih spuštaju u grob imaju ikakva osjećaja, onda je on ovakav kao što sam ga ja ovaj čas imala. Pluća mi napuni hladan. Vlažan zadah zemlje. Zejni-babin sarkofag mjesto čohom bio je pokriven cinčanim limom, obojenim zeleno. Kako mi Hadidže-hanuma poslije reče, Zejni-baba, koji je čitav život proveo skromno i u trpljenju, nije htio ni poslije smrti skupocjenih pokrivača na grobu. Svi poklonjeni pokrivači nisu mogli izdržati ni sedam dana a da se ne bi raspali u komade.

Starica, učeći u sebi molitve, zapali kandilo, a onda se okrenu meni:

— Kad će netko umrijeti u selu, onda Azrail-alejhiselam²⁰ dođe najprije Zejni-babi u goste i ugasi ovo svjetlo... Sada, kćeri, išti od Zejni-babe šta hoćeš...

Noge su mi odrvenjele, nisam se mogla držati. Čelo koje je gorjelo kao vatra spustih na Zejni-babin sarkofag. Srcem, koje je bilo više ranjeno nego moje usne, kao da sam tiho šaptala:

— Dragi moj Zejni-baba, ja nisam ništa drugo već mala, glupa Grmuša... Ja ne znam kako treba tebe moliti... Ne zamjeri mi!... Mene nisu ničemu naučili što bi tebe moglo zadovoljiti... Kako sam čula, ti si ovdje sedam godina provodio pustinjački život a da nisi ni sunca vidio. Da nisi možda i ti pobegao od ljudskog nasilja i nevjere? Dragi baba molit će te za nešto veliko... Bilo je sigurno časova kada si i ti u sedam godina čeznuo za suncem, za vjetrom. Od onoga koji ti je omogućio izdržati svu gorčinu tih časova, daj i meni, kako bih izdržala svoje patnje bez muke i boli...

U sobi sam sama. Hadidža-hanuma me još rano s večera ostavila i otišla u sobicu u prizemlju koja je bila kao podrum. Tu ona do ponoći bdi u molitvi i prebire tespih. Evo dva sata kako ovo pišem uz malo kandilo. Spolja se čuje kako huči voda. Pogdjekada se začuje škripa na tavanu, a ja se sva ohladim. Tada u ovoj

²⁰ Azrail — anđeo koji vadi ljudske duše iz tijela.

ruševini čujem i druge glasove. Zaškripe stepenice. Kao da netko u hodniku šapće...

— Grmuša, idi, lezi već... Ne boj se ovih noćnih tajnih glasova... Koliko god su oni možda nasilnici, ne mogu ti učiniti onoliko zla kao one usnice što svome "žutom cvijetu s očima kao ljubica" govore o siromaštvu svoje sirote tetične...

Zejnije, 12. listopada.

Jutros sam računala. Upravo je dvadeset i pet dana kako sam došla u Zejnije. Meni se ovo dvadeset i pet dana oduljilo kao dvadeset i pet godina. Dosad nisam htjela ništa pisati u bilježnicu, zapravo sam se bojala. U prvim danima onako očajna, bez nade, tko zna kakvih bih gorkih misli zabilježila! Pa eto, sad sam se i na to počela privikavati. Zapamtila sam jednu riječ sestre Aleksije koju bi često ponavljala: "Kćeri moje," rekla bi, "za neizlječivu bolest, za tešku nesreću ima samo jedan lijek, a to je: strpljenje i odricanje. Kao da u nevolji ima neka tajna milost... Onima koji se ne tuže, koji je sretaju s osmijehom na licu, manje je nemilosrdna."

Grmuša bi se na ove riječi svoje stare učiteljice sagnula u klupu i smijala im se. Život joj je sada pokazao njihovu tužnu istinu.

U ovo dvadeset i pet dana bilo je takvih časova da sam očajavala. Eto, tada bi mi pritekle u pomoć ove riječi sestre Aleksije. Kada sam bila najtužnija, ja bih se počela smijati, pjevati. Najzad je i moje srce počelo vjerovati ovom lažnom raspoloženju. Dršćući bi se otvaralo kao otrgnut cvijet kad ga baciš u vodu.

Poslije sam počela tražiti utjehe i u raznim predmetima. Kad bih našla kakav list, pritisla bih ga na lice, na usnice. Mače koje bih zatekla u bašči uhvatila bih i grlila. Čim bi mi se stislo pri duši, rekla bih sama sebi:

— Ferida, prođi se budalaštine!... Živni malo!... Znaš, ako hoćeš da ubiješ tugu, nema ti drugog oružja već nasmijano lice i odvažnost.

Znala sam da je ova jadna radost bez života, da leti... Ali neka je i ovako.

Za druge ne znači ništa pramen svjetla koji je ušao u ovo spremište zatvorenih prozora, jedan zakrjljali cvijet na kamenju ruševnog zida. O tom nema sumnje. Ali zar to meni ne da je malo razgovora?

Danas je petak. Nema nastave. Kiša koja je padala već nekoliko dana jutros je stala. Jesen slavi svoj rastanak. Brda i vode se smješkaju prema suncu. Čak i na čempresima i na crnim nadgrobnim kamenovima se zapaža veselo raspoloženje. I ja uzeх ispitivati svoje srce. Vidim, počela sam se oblikovati: čak sam počela pomalo i voljeti ovo mračno, dosadno mjesto.

Sutradan iza svoga dolaska počela sam predavanje. Ovaj prvi dan će biti u mome životu uspomena koju neću nikada zaboraviti. Rano ujutro sišla sam dolje. Razrednu sobu koju je načelnik prosvjete "s velikim žrtvama obnovio i uređio" mogla sam sada bolje vidjeti. To je bila stara staja, pa su je samo popodili, proširili

prozore i ostaklili ih.

Po začađenim drvenim zidovima visila je jedna naopako okrenuta zemljopisna karta, slika ljudskog kostura, jednog gospodarstva i zmiјe. Do zida od ulične strane ostale su jasle. Nisu našli za potrebno da ih dignu, već su na njima napravili veliki poklopac, pa ih tako preokrenuli u neku vrstu ormara. Tu su djeca ostavljala svoje jelo, knjige i drva što su ih donosila za školu.

Hadidža-hanuma mi reče da to služi i jednoj drugoj svrsi. Nevaljalce koje ne može ukrotiti ni batina ni šamari zatvarala je ona u ove jasle. Ima u školi sin seoskog starješine, Vehbija, koji gotovo čitavo vrijeme provede u ovim jaslama. Kada štogod zgriješi, on i ne pita, već odmah ide unutra pa legne na leđa kao mrtvac u lijes.

— Pa šta veli na to starješina? — upitah je ja u čudu.

Hadidža-hanuma mahnu glavom:

— On je vrlo zadovoljan time. Veli mi: "Otkuda ti to na um pade, Hadidža-hanuma? Bravo! I u nas kod kuće ima jedan ormar. Ako Bog da, zatvorit će ja krmka u njega."

— Ali zar u školi ima i muške djece?

— Pogdjekoje, troje ili četvoro. Ali ćemo i njih poslati u mušku školu.

— Zašto?

— Pa smetat će nam, kćeri. Kada su oni ovdje, valja pri predavanju pokriti glavu.

Hadidža-hanuma zastade kao da je imala još nešto reći. Jedva se usudi da završi:

— A sada to ne može nikako biti.

— Zašto?

— Ti si vrlo mlada. Grijeh je.

— Pa zar su ti vaši učenici odrasli ljudi?

— Ima ih tako po deset-jedanaest godina. Ali svejedno, muško su.

U Carigradu ima riječ: "Žena koja se krije i od pjetla". Mora da je Hadidža-hanuma jedna od njih. Nisam osjećala potrebe da još štogod odgovorim, već okrenuh glavu.

Glavni dio školskih potrepština, "nabavljenih velikim žrtvama", kako reče načelnik, bilo je nekoliko starinskih školskih klupa. Ali, što je najzačudnije, one su bile strpane u jedan kut.

— Zašto ste, Hadidža-hanuma, stavili ove klupe ovamo?

— To je, kćeri, uradila prijašnja učiteljica. Djeca ne mogu u njima sjedjeti mirno. A zar može djetetu, dok sjedi u klupi, leći u pamet ono što mu se predaje? Prijašnja se učiteljica bojala da ne bi došao nadzornik, pa ih nije smjela posve izbaciti. Djeca sjednu u klupe samo kad dolaze u školu, ali čim bude vrijeme predavanja, stjeramo ih dolje na hasuru.

Zamolih staricu da mi pomogne, pa uzeh s njom da poredam klupe i da ih očistim. Na licu sam joj vidjela da joj to nije drago, ali se nije usuđivala prigovoriti mi. Mora da su joj prijašnje učiteljice pokazale šta joj je dužnost.

Dok sam ja u prašini svršavala ove poslove, počeše dolaziti djeca jedno po jedno. Odjevena su bila bijedno, jadno. Gotovo da nijedno nije imalo ni čarapa ni cipela. Glave su im pokrivenе nekim starim komadima platna, a na golinog nogama im drvena obuća koja je klepetala po kaldrmi. Svaku pridošlu djevojčicu sam morala zvati s vrata da uniđe. Čim bi me koja spazila, postidjela bi se, pogledala bi me uplašeno pa se sakrila za vrata. Bilo ih je i takvih koje sam morala uhvatiti za ruku i silom ih uvući unutra.

Kad bi došle do mene, zažmirile bi, a onda bi me poljubile u ruku tako smiješno da sam se jedva uzdržala da se ne nasmijem. Nastojala sam da svakoj osvojim srce s nekoliko lijepih riječi, ali koliko god sam ih ja slatko i umiljato pitala, one su kao usprkos šutjele. Samo što bi mi svaka kazala svoje ime: Zehra... Ajiša...Zehra... Zehra... Ajiša... Zehra.

Ah, Bože moj, koliko je u ovom selu bilo Ajiša i Zehra? Premda sam bila tužna, počeše mi na um padati kojekakve lude i smiješne misli. Na primjer, ako dođe nadzornik pa bude htio znati učenice, ja će mu lahko odgovoriti: "Ima sedam Ajiša i dvanaest Zehra." A onda, radi lakšeg pregleda, smjestit će Ajiše na jednu, a Zehre na drugu stranu. Kada u bašči budu igrale lopte, a to će im ja svakako za odmora piređivati, mogu se podijeliti na jednu stranu Ajiše, a na drugu Zehre.

Nisam se mogla uzdržati, već se počeh potajice šaliti. Počeh pitati curice koje su nanovo dolazile: "Jesi li ti Zehra ili Ajiša?"

Jedna djevojčica, puna lica, bila je od svih najodvažnija. Podiže crne oči pa me pogleda pravo u lice, a onda me zapita u čudu:

— A zar ti znaš kako mi je ime?

Uzeh redati u klupe svoje učenice, upozoravajući ih da svaka zapamti svoje mjesto. Trebalо je samo vidjeti ove jadnice. Nikako se nisu znale smjestiti u klupe. Vrtjele su se kao da su se popele na kakvo drvo. Čim bih se ja odmakla od njih, one bi pogledale za mnom ispod oka, a onda bi svoje prljave noge potkupile poda se.

Jedno mi je samo bilo vrlo čudnovato. Ova djeca, koja su stidljiva kao seoska mlâda, od kojih jedva izvučeš riječ, čim otvore knjigu počnu iz svega glasa učiti. Kako ih u razredu biva više, tako raste i galama, te se ja počeh uzrujavati.

— Učite li ovako uvijek u ovoj galami? — upitah Hadidža-hanumu. — Ovo se ne može snositi.

Ona me pogleda malo začuđeno:

— Svakako, kćeri. Ta ovo je mekteb²¹. Zar će se drvo rascijepiti dok ga ne udari sjekira? Što više viču, to im bolje liježe u pamet ono što uče.

Razred je bio gotovo pun. Jedina lijepa i nova stvar u školi bila je katedra. Ja se

²¹ Mekteb — početna vjerska škola.

popeh na nju i snažno udarih rukom o sto. Htjela sam im reći neka uče bez galame, ali na to nitko i ne podiže glave, već je galama rasla kao u košnici: "Euzu billahi... Elhamdu lillahi... Ebdžed, hevvez, hutti..."^[22] Vidjeh da će imati mnogo muke dok ih u red dovedem, ali sam bila sigurna da će uspjeti.

— Danas — rekoh Hadidža-hanumi — ti predaji kako znaš. Ja hoću malo, urediti razred pa ne mogu još početi predavanje.

Starica me pogleda sumnjičavo.

— Mi što znamo, kćeri, to i naučavamo. Ne znamo ono što vi znate. Šta ćemo?

Kasnije sam razabrala šta je htjela time reći. Jadnica, mislila je da je ja podvrgavam ispitu. Boji se da će izgubiti plaću od dvjesta i pedeset groša mjesečno...

Premda nije bilo studeno, neke su curice dolazile u školu pokrivenе, upravo zavijene glave. Upitah svoju staru drugaricu zašto to čine? Ona se začudi, kao i svakom mom pitanju, pa mi odgovori:

— Zaboga, kćeri, pa one su odrasle djevojke! Neće valjda otkrivene ići ulicom?

Bože moj, zar ova sitna, blijeda djeca od deset-jedanaest godina da su odrasle djevojke! Ja sam zaista pala u čudnovato mjesto. Uostalom, meni je ovo drago. Ako za njih vele da su odrasle djevojke, onda će mene smatrati ženom u godinama. Nitko mi se neće više našaliti da sam dijete.

Najkasnije su u školu došla muška djeca. Oni već kao odrasli rade kućne poslove: vade vodu iz bunara, muzu krave, donose drva...

Hadidža-hanuma im reče da malo pričekaju, a onda priđe meni, pa će stidljivo:

— Sigurno si, kćeri, zaboravila staviti rubac na glavu?

— A zar mi treba?

— Pa naravno. Meni je svejedno, ali zar nije grijeh predavati otkrivene glave?

Stidjela sam se da joj reknem: "Ne znam." Pocrvenjevši malo, odvratih joj:

— Jest, zaboravila sam ga uzeti kad sam pošla ovamo...

— Dobro, kćeri, sad će ti ja donijeti čist rubac.

Ode u svoju sobu i donese iz škrinje golem zelen rubac za glavu... Šta ćeš, mora se podnosišto čovjeku dođe na glavu. Bacih rubac po kosama i svezah ga pod vratom kao carigradske Ciganke što gataju. Na jednom prozoru je bio kapak zatvoren, pa se na njegovu staklu moglo ogledati. Neopaženo priđoh tome prozoru da se ogledam. Kad sam ja postala učiteljica, ja sam sebi izmisnila naročitu odjeću. Po mom mišljenju, učiteljica dok radi u školi ne može biti odjevena kao i ostale žene. Ono što sam izmisnila bilo je vrlo jednostavno: od crna satena široka haljina, oko pasa crn remen, a ispod njega dva mala džepa za rupčiće i noteščić s ocjenama. Samo da ne bude sve crno, na haljinu sam stavila veliku jaknu od bijela lanena platna.

^[22] Citati iz arapske početnice.

Ja ne volim dugih kosa. Ali, pošto sam postala učiteljica, nisam ih više mogla držati onako podrezane. Već mjesec dana pustila sam ih da rastu, ali još nisu stigle ni do ramena.

Za prvo sam se predavanje ovako spremila: da mi kose ne bi padale po čelu, začešljala sam ih duboko unatrag. Uz crnu haljinu, na ovako začešljanim kosama činio se ovaj zeleni šal tako smiješan da sam se jedva uzdržala a da se sama sebi ne nasmijem.

Da sada predstavim svoje muške učenike. Najprije malog Vehbiju, što je kao miš provodio vrijeme u jaslama. Pravi govorljivi domaći miš... Zaista zanimljivo dijete: crnih, vragolastih očiju, malog lica, šiljate brade, bijaše najbolji talenat u školi.

Onda okrugao kao lopta, zelenih očiju, blistavih zuba, crvenih usnica, kao gavran crn... pravi Arap, Džafer-aga. Kada ga tko u školi zovne onako suho, bez aginske titule, "Džafere", on mu se ne odazove, a na ulici će se zato baciti i kamenom.

Zatim ospičav, prljava lica, pokvarenih zuba, dječak od neko desetak godina — Ašur.

Najzad, najvažnija osoba u školi, Hafiz-Nuriya. Njemu je bilo jedanaest godina, ali mu je lice bilo naborano kao da mu je sedamdeset. Pod bradom mu ostao znak od preboljele rane, pa se stoga njegov kao grana tanki vrat činio kao rastrgan. Sitne oči bez trepavica, a pod turbanom glavica okrugla kao jaje... Ukratko, stvorenje koje bi se moglo svijetu pokazivati za novac kao kakvo čudovište... bi mi rekla:

— Ah, Bog ti pomogao, kćeri; sačuvala si me da mi glava ne prsne...

Ali to nije bilo sve što sam ja htjela. Ja sam željela da ovoj djeci dadem malo života, veselja. Eto, to mi nije nikako išlo za rukom.

Isto kao što su kuće, ulice, groblja u ovom selu crna, tako je u srcima ove djece bilo neko crno raspoloženje. Njihove bezbojne usnice nisu znale šta je to smijeh. Njihove zamorene oči kao da u vječitoj muci misle samo o smrti. Bojala sam se da polagahno ne postanem i ja kao i oni...

Otprije sam ja smrt drukčije zamišljala. Čovjek do pedeset, do stotinu godina, upravo dokle hoće, dok od umora ne padne nemoćan, ide, zabavlja se, hoda. Onda mu se oči počnu magliti kao da im treba slatka sna, legne u čistu bijelu postelju i onako kao u snu, smješkajući se, ode, utrne mu se život. U mojoj se mašti tako smrt pričinjala kao nešto lijepo, upravo — donekle veselo... Na bijelim mramorima koji se bliješte prema suncu čitave kite cvijeća... Nekoliko ptica koje su došle piti vodu s malih udubljenja, naročito uklesanih u tim nišanima... Čim netko spomene smrt, u mome se oku pojavi mila i čak vesela fantazija...

A sada, pod zadahom zemlje i onih tužnih čempresa, osjećam svu njezinu

gorčinu svojim jezikom i plućima...

Da djeca budu ovako tužna i neraspoložena dosta je pridonijela i Hadidža-hanuma. Ova ženica je shvatila svoju nastavničku dužnost tako da u dječjim srcima ubije svaku nadu u ovaj život. Svakom zgodom im iznosi pred oči samo smrt. Čak i ono nekoliko slika iz prirodopisa što su povješane po zidu smatrala je da služe toj svrsi.

Na primjer, djeci bi rekla da prouče pobožnu pjesmicu koja počinje stihom: "Ovaj će svijet proći i nitko neće ostati," a onda bi iznijela pred njih sliku ljudskog kostura i uzela tumačiti strahote smrti i patnja s onu stranu groba:

— Meso će — govorila bi — ovako istruhnuti, kosti će se evo ovako isto raspasti...

Hadidža-hanuma je svaku sliku ovako naopako shvatala i tumačila. Na primjer, kada bi pokazivala sliku gospodarstva na selu, govorila bi:

— Bog je stvorio ove ovce i rekao: "Ja sam ove ovce stvorio da ih moji robovi jedu, a da se zato meni mole." Mi ovce jedemo, a odužujemo li se Bogu za njegova dobročinstva? Kako ćemo sutra na drugome svijetu odgovarati?

I opet bi prešla na govor o smrti.

Sliku zmije prikazivala je kao "zmijskog cara", a pišući imena bolesnih seljaka na trbuhi zmije nastoji da ih izlječi.

Šta ja sve ne radim da ovu zapuštenu djecu malo oživim, da ih zabavim? Ali sve uzalud. Često ih izvodim u bašču. Hoću da ih naučim kakvim zabavnim, zanimljivim igrama. Ali ih to nimalo ne veseli. Ja ih onda hoćeš-nećeš prepustim same sebi. Ova ženska djeca sa zamorenim licem i ugašenim očima koja su nalik na napaćene starce najviše bi se zabavljala kad bi se skupila u školskoj bašči, pa tu pjevala pobožne pjesme sa strašnim riječima o smrti, lijisu, stolu na kome se kupaju mrtvaci, o paklenim zmijama, grobu. Jedna je bila tako strašna kada bi je zapjevali u jedan glas:

*Opljačkat će te kao razbojnici,
stavit će te u običan lijes...*

meni bi se kosa dizala, a činilo mi se da ispred mene prolaze čitavi redovi sprovoda...

Ponajmilija im je zabava bila igrati se sprovoda. Najviše su se toga igrali o podnevnom odmoru, a to je bio pravi kazališni spektakl. Glavne su uloge u tome imali Hafiz-Nurija i Džafer-aga... Džafer-aga bi se razbolio, curice bi se oko njega sabrale, recitirale Kur'an i zalijevale bolesnika zemzemom. To bi trajalo sve dok mali "Arap" ne bi ispustio dušu. Onda bi ga stavili na sto za kupanje mrtvaca kao da

će ga kupati. Od nekakvih razbijenih vrata napravili su lijes koji se, pokriven velikim zelenim šalom, nije nimalo razlikovao od pravog lijesa... Hafiz-Nurijino obavljanje vjerskog obreda pri sprovodu s dozivanjem na "grob": "O Džafere, sine Zehrin!" onim siktavim glasom izlazilo bi mi u noći i na san.

U zraku ovoga mjesta osjećao se samo zadah smrti. Pa one noći, one duge noći bez kraja i konca. Njih je još najteže izdržati.

Jedne noći počeše u polju zavijati šakali. Strašno se prepadoh. Htjedoh sići u Hadidža-hanuminu izbu. Ali onaj prizor što sam ga vidjela na onoj pomrčini u njezinoj sobi, koja je bila nalik na podrum, meni je zadavao više straha nego zavijanje šakala. Starica se od glave do pete zamotala u bjelinu, nešto tiho, muklo šapće premećući zrno po zrnu na velikom tespihu...

Ovdje sam najprije zavoljela troje: česmu pod mojim prozorima koja je tekla dan i noć i u samotnim dugim noćima mi bila najveća utjeha. Onda dvoje djece između svih mojih učenika i učenica: jedno je mali Vehbija, što je za Hadidža-hanumina vremena za kaznu provodio po čitave dane u onom sanduku, od jasala. Ja sam se ovom nestošnom djetetu popela za vrat da ga dovedem u red. On nije nalik ni na jedno dijete ovdje. Govorio je veselo, slobodno, izgovarajući "k" kao "ć".

— Jednoga dana u bašči zagledao se on u me svojim malim okruglim očima.

— Šta me gledaš, Vehbija? — upitam ga.

— Ti si lijepa djevojka — odvrati on posve ravnodušno. — Da se hoćeš udati za moga brata.

Svaki Vehbijin postupak je mene radovao, ali mu nisam nikako mogla utučiti da me priznaje kao starijeg. Kad bih ga karala, pa pomalo i za uho potegla, njemu je bilo svejedno. Možda ga ja baš stoga ovoliko i volim.

Ja se namrgodih.

— Zar se tako razgovara s učiteljicom? Ako te čuju, razgulit će ti usta.

On, kao da se ruga mojoj naivnosti, odvrati:

— E, pa zar bih ja nekome drugom rekao?

Bože moj, šta ovo dijete nije sve znalo! Isto tako prostodušno nastavi on:

— Ja bih te zvao nevjestom Stambolkom. Donosio bih ti kestena, a brat bi ti nakitio oko vrata nisku dukata.

— Zar ti nemaš nevjeste?

— Imam, ali je ona crna. Dat ćemo je pastiru Hasanu.

— Šta radi tvoj brat?

— On je žandar.

— A šta rade žandari?

Vehbija se malo zamisli, počeša se po glavi pa mi odvrati:

— Sijeku nevjernike...

Još mi se nešta kod Vehbije sviđa, a to je njegova oholost i prkos. On je ohol i prkosan kao da je odrastao. Kada u svom odgovoru na moja pitanja štogod pogriješi, pa mu ja ispravim, on se i stidi i ljuti, ali neće nikako da popravi pogreške. Ako ja to uporno tražim, on se počne buniti. Pogleda me prezirno pa mi dobaci:

— Ti si žensko, tvoja pamet to ne dostiže...

Drugo dijete koje sam voljela bila je neka sirota curica. Čini mi se, bilo je peto jutro otkako sam ovamo došla. Razgledajući po klupama, najednom mi srce zaigra, ali nekako ugodno, slatko. S kraja najzadnje klupe smijala mi se kao biser bijelim zubima kao anđeo lijepa curica plavih, gotovo bijelih kosa, bijela lica. Tko je bila ova djevojčica, odakle je došla? Mahnuh je rukom:

— Dođi ovamo, mala!

Kao ptica skoči i pritrča k meni skakučući upravo kao što sam i ja radila u školi. Činilo se da je ova curica vrlo siromašna. Bosonoga, plave joj kose zamršene, bluza joj poderana da se kroz nju vidjelo bijelo, nježno tijelo. Uhvatih je za ručice i rekoh joj:

— Pogledaj mi u lice, mala!

Ona podiže glavu, a između zakovrčenih trepavica osmjejnuše mi se dva plava oka.

Sve nevolje koje su me snašle u Zejnijama nisu me mogle rasplakati. Ali lijepe oči ove napola gole curice, njezina rumena, nasmijana usta s bijelim zubićima kao biser mene bi onaj čas rasplakala da se nisam suzdržala. Pomilovah je po licu pa je upitah kao što sam se već naučila:

— Je li ti, mala, ime Zehra ili Ajiša?

— Meni je ime Munisa, gospođice učiteljice — odvrati mi ljupko, čistim carigradskim narječjem.

— Učiš li ti u ovoj školi, kćeri?

— Učim, gospođice učiteljice.

— A zašto nisi dolazila toliko dana?

— Nije mi dala sestra, imali smo posla. Odsad ču, ako Bog da, dolaziti.

— Imaš li majku?

— Imam stariju sestruru, gospođice.

— A šta ti je s majkom?

Ona obori oči preda se i zašutje. Učinilo mi se kao da sam ovome djetu povrijedila neku skrivenu ranu na srcu. Stoga prijeđoh na drugo pitanje:

— Jesi li ti ono sinoć pjevala, Munisa?

Prije na dan sam čula kako u susjednoj bašći neko dijete lijepo pjeva. Glas je bio tako umilan, posve drukčiji nego što sam ih ovdje čula. Naslonila sam se bila na prozor i slušala nekoliko časaka, zamišljajući se na drugom mjestu koje zbog nevjere neću ni da spomenem.

Munisa mi odvrati stidljivo:

— Ja sam to bila, gospođice.

Kad sam je poslala na mjesto, počeh predavati. Osjećala sam se nekako neobično.

Ova curica djelovala na me kao proljetno sunce. Komadić žutih pramova koji su pali u ptičije gnijezdo, zakopano u snijegu. Bolesna, jadna Grmuša, što je zavukla glavu među krila pa u studenom gnijezdu dršće, poče oživljavati, poče joj se vraćati njezina stara radost i raspoloženje. Tijelo mi poče čudnovato poigravati, a glas mi postajaše topliji, skladniji...

Gdjekada bih od nje okrenula glavu. Ona me je svojim plavim očima gledala i smješkala mi se. Ja sam u duši osjećala da me voli. Prvi put u životu u meni se pojavio materinski osjećaj. Kada sam već osuđena da provodim ovako samotan život, bar da imam malu kćerku. Tada ne bih ovoliko trpjela od ove samoće. Šteta, to mi neće biti suđeno...

O Munisi sam saznala nešto malo od Hadidža-hanume. Ona žena što je ona zove starijom sestrom bila joj je mačeha. Otac joj je bio neki stari šumar. Kako se po drugi put oženio iz ovog sela, iza umirovljenja se ovdje i nastanio. Živio je u ženinoj kući s prihodom od njezine zemlje i sa svojom mirovinom od nekoliko groša. Ja rekoh Hadidža-hanumi:

— Prema tvome kazivanju, materijalno stanje ove porodice nije posve loše. Zašto ovu curicu ne pripaze bolje?

Starica se smrknu:

— Neka zahvali što je i toliko paze!... Da je tko drugi, bacio bi je na ulicu.

— Zašto?

— Majka ove cure je nevaljala žena, kćeri. Ne sjećam se tačno, prije pet godina, ih još prije, pobegla je odavde s jednim žandarskim poručnikom. Ova je curica bila još posve malehna. Poslije je ostavi i onaj oficir i ode u drugo mjesto. Nju digoše momci u planinu. Postade nevaljalica, pa eto ti.

— Može to sve tako biti, Hadidža-hanuma, ali šta je krivo ovo nevino dijete?

Starica onako zadrto mahnu glavom.

— Šta bi joj još učinili? Neće valjda djetetu takve žene obući baršun i brokat?

Munisa je često izostajala od škole. Kada bih je upitala zašto nije došla, odgovorila bi mi da je sestri prala haljine, da je sestri čistila kuću, da je sestri sabirala drva...

Ovu curicu nisu drugarice lijepo gledale. U razredu bi se držale daleko od nje i, kad god bi uhvatile priliku, rasplakale bi je. Znala sam da sam i ja tome donekle kriva. Nisam mogla sakriti onu svoju preveliku naklonost i ljubav prema ovome djetetu. Ostale su učenice poprijeko gledale kada bih u razredu s njome nježno postupala ih kad bih je u vrtu uzela k sebi i s njome razgovarala.

Jednoga dana čuh kako u bašći Munisa plače i viče: "Šta sam vam uradila?

Nemojte!" Ne pokazujući se, provirih kroz prozor da vidim šta je. Učenice napune na česmi usta vodom, pa onda nju štrcaju. Ona, plačući, bježi iz jednoga kraja u drugi zaklanjajući lice i vrat rukama.

One ostale učenice s nelijepim držanjem i pomućenim očima pričinjale su mi se kao kerovi koji progone ranjenu srnu. Trčale su za njom sve skačući, a pri tome su divljački kriještale kao gavranovi. Gdjekada bi malu stjerali u kakav kut, a gdjekada je povalile na zemlju, prskale joj vodu u lice i prsa koja su ispod poderane bluze bila napola gola. Bilo mi je da mi pamet iskoči. Kao luda potekoh iz sobe. Koliko sam trčala, zamalo ne iščaših desnu nogu niz one rasklimane stepenice.

Dok sam ja sišla u bašču, prizor se promijenio. Munisa je našla malenog, kao i ona, ali odvažnog zaštitnika, malog Vehbiju... Junaštvo ovog devetogodišnjeg zloče neću nikada zaboraviti. Vebbia je stao u lokvu, koju je napravio blizu česme, pa na one što su napadale Munisu osuo čitavu kišu blata. Ruke, noge, kose, lice, sve im bijaše crno od blata. Među tankom ženskom vriskom odjekivao je njegov oštri glas kao pisak:

— Nevjerničke kćeri... pustite curu na miru! Sve će vas sasjeći.

Cure su morale uzmaknuti pred ovom kišom od blata.

Napola onesviještenu Munisu uzech u naramak i odnesoh je u svoju sobu. Dok sam ovu sitnu curicu pritiskivala uz svoje grudi, osjećala sam nešto što ne mogu opisati. Negdje u dubini srca kao da mi je nešto vrilo, kao da mi je niz grudi nešto toplo silazilo, čitavo tijelo mi obuze neka neznana slast koja vlaži oči, zaustavlja dah.

Čini mi se da sam ja još jednom osjetila ovaku slast koja opija. Ali gdje? Kada? Dok ovo pišem, pero mi zastalo, oči sam uprla u daljinu pa razmišljam. Da, gdje, kada? To mora da je kakav stari san... Jer ima toga štošta što ostane u pameti i iza sna. Gledam sebe kao da letim po zraku. Kao da mi u kose, u lice udara čitava rijeka lišća. Gdje je to bilo? Ne, ne, Bogami, sve je to laž... Ja sam prvi put u životu ovako nešto sada osjetila...

Taj dan sam bila zaokupljena Munisom pa sam mnogo manje brige posvetila ostaloj djeci. Očistila sam njezino kao ljiljan lijepo tijelo i do bjeline plavu kosu. Ona je pri tome plakala. Ah, ove suze! Meni se činilo da ne teku niz njezino lijepo bijelo lice, već da se slivaju meni u srce. Malo-pomalo stekoh njezino povjerenje. Dok sam joj prepravljala jednu svoju staru bluzu da joj je smanjim, ona se kao mače uvlačila u moje krilo i gledala me vlažnim očima. Kao i svako dijete koje zarana padne u nevolju, i u Munise je bilo nečega što imaju odrasli. Ona je znala već otprije sve ono što sam ja tek prije dva mjeseca počela razumijevati. Ona je radila sve poslove "starijoj sestri". Ona je podnosila sve jade za svoja tri mala polubrata i sestre. Uza sve to ju je "starija sestra" uvijek tukla. Pred sedmicu dana je unišla tuđa

krava u njihovu bašču. Dok je ona otišla da je istjera, brat joj je pao iz ljudske. Pošto ju je "sestra" dobro istukla, zatvorila ju je u staju i dva dana joj nije ništa dala jesti osim suhih korica kruha.

Munisa mi je pokazivala crne modrice po svome bijelom tijelu: sve je to ostalo od onoga dana. Nisam se mogla suzdržati već je upitah:

— Dobro, Munisa, a zar te otac ne žali?

Kao kakva odrasla žena koja je mnogo prepatila osmješenu se gorko pa mi odvrati:

— Žali i on mene i ja njega... Ali ne možemo ništa učiniti. — Dok je ovo govorila, toliko je uzdisala, raširivši svoje ručice, da sam iz njezina držanja vidjela sav njezin očajni položaj, pa mi je srce zastrepilo.

Radujući se kao kad bih se igrala lutaka, zaodjeh Munisu. Kad sam joj pred oči donijela ogledalo da se vidi, od radosti je sva porumenjela. Ona je poplašeno gledala u svoje plave kose na koje sam ja privezala crvenu vrpcu, u haljinicu od plave vune, u visoke crne čarape, kao da gleda u kakva stranca.

Kako sam kasnije saznala, ovo je dalo povoda raznim komentarima u Zejnijama. Nekima se svidjelo ovo moje dobro djelo. Ali ih je bilo mnogo koji s tim nisu bili zadovoljni. Njezina je mačeha smatrala da je pretjerano ovoliko dobro prema "kćeri zmije koja ide po planinama". Neki su držali da je ovoliko gizdanje grijeh, a bilo ih je koji rekoše da je to poticanje maloj da podje materinim stopama...

Ali se sirota Munisa nije nauživala svoje crvene vrpce, kratke plave haljine ni visokih crnih čarapa. Mačeha joj ih, tko zna zašto, uzela i stavila u škrinju. Curica je sutradan došla u školu opet u onoj istoj poderanoj bluzici. Siroti je samo onaj jedini dan u životu bio blagdan.

Munisa je dolazila u školu vrlo neredovito. Evo opet tri dana uzastopce kako je nema na oči. Da vidim, sutra ću pitati malog Vehbiju za nju.

Zejnije, 20. studenoga.

S dana na dan sve više prirašćujem školi. Zapoštenu razrednu sobu dotjerala sam u red. Čak sam je počela pomalo i kititi. Djeca, koja su mi se u početku činila divlja, tuđa, sada su mi draža, duši bliža. Ili sam se ja na njih navikla ih sam ih svojim neumornim nastojanjima počela dovoditi u red? Ne znam, ali mi se čini da je tomu pridonijelo ovo obadvoje. Mnogo radim, i to više radi sebe nego radi njih, da ne bih bila besposlena i tako osjetila tegobe osamljenosti. Ne očajavam ni kada u čemu ne uspijem. Kada osjetim da sam u ove djece, tužne i zamorenih očiju, pobudila zanimanje i slasti za život, radujem se kao malo dijete.

Nekoje moje susjede iz sela dođu mi gdjekada u pohode. To su bića koja ne vole razgovora, koja i ne znaju da se smiju. Povrh svega toga stide me se. Koliko god sam u prvim danima nastojala da se odijevam što jednostavnije, opet sam čula kako sam im suviše gizdava, kako im se moje vladanje ne sviđa. Žena seoskog

starješine me je u nekoliko navrata čak zbog koječeg i prekorila. Ja sam nastojala, koliko sam mogla, da im budem prijazna, da osvojim njihova srca. Činila sam im i male usluge: napisala bih im pismo, sašila bluzu... Sada osjećam da me više ne gledaju poprijeko. Neki dan mi bijaše opet došla starješinina žena. Donijela mi i pozdrav od svoga muža. Kaže mi kako je on rekao: "Kada sam je prvi put vidoio, nije mi toliko udarila u oči. Ali nije loša djevojka. Bavi se svojim poslom kao prava ženica. Ako joj stogod zatreba, neka samo meni kaže." Ja sam se zahvalila na ovoj čudnovatoj prijaznosti. Ovdje ima jedna ugledna žena kojoj se sviđam i koja me često obilazi: to je seoska babica Munla-Nazifa. Kako joj nije ime ni Zehra ni Ajiša, mora da nije odavde. To se vidi i po tome što je prilično duhovita. Da mi se ne bi reklo da sam raskopuša, nisam je htjela potanje raspitivati. Ali ona je meni pričala štošta zanimljivo i zabavno iz sela. Ona je dosta toga i shvatala i razumijevala. Na primjer, jednoga dana dok smo same sjedjele u sobi, prikuči mi se na uho i uze mi šaptati, kao da se boji da je ne bi tkogod čuo. Rekla mi je dosta lijepih riječi, punih samilosti, o Munisinoj materi. Na kraju odmahnu glavom i dodade:

— Krivnja je na onom popu, njezinu mužu. Neka on ispašta grijehe. Ako Boga znaš, ne kazuj to nikome, kćeri, jer bi me kamenovali.

Munla-Nazifa je imala sina hafiza^[23]. Ovoga ramazana je otiašao u B... na džer^[24]. Mora da je našao lijepa posla, jer se još nije vratio. Ako Bog da, misli ga ove godine ženiti. Kad god se ova žena sa mnom sastane, hvali mi svoga hafiza i, značajno mi namigujući, hoće da mi dadne neku nadu. Pruža mi da osjetim kako bih se mogla usrećiti da, pod kojekakvim uvjetima, budem žena hafiz-efendijina... Ukratko, ova me žena puno zabavlja.

Jutros je opet došla. Pita me da li znam recitirati mevlud. Brzo će u selu biti svadba... Čini mi se da ovdje na svadbi mjesto glazbe pjevaju i recitiraju spjev o Muhamedovu rođenju. Ja stiskoh usnice da se ne nasmijem pa joj rekoh:

— Znam, ali nemam glasa, gospođo babice.

Gospođi primalji je to bilo žao. Jedna je prijašnja učiteljica lijepo pjevala mevlude, pa je time zaradila dosta novaca.

Ali ona nije danas meni došla zbog toga. Udaje se u selu neka sirota djevojka. Susjedi su joj sabrali nešto suđa i postelje. Od mene traže kakvu staru bluzu da se sirota dotjera kad joj bude svadba. Po vrhu mi reče da je ta djevojka i moja učenica.

Začudih se čuvši ove posljednje riječi.

— Gospođo — rekoh joj — među mojim učenicama nema nijedne na udaju. Najstarijoj je istom dvanaest godina.

— Pa zar je, kćeri, mala od dvanaest godina? Nije ni meni više bilo kad sam se udala. Prošli su sada stari običaji, ali ova sirota nema nikoga svoga, ostala je na

²³ Hafiz — čovjek koji zna cijelo Kur'an naizust.

²⁴ Džer — vrsta, zarade. Hodže i bogoslovski kandidati idu u mjesec posta, ramazan koji je školski praznik, u druga mjesta i tu vrše vjerske obrede i tako stogod zarade za svoje izdržavanje.

ulici. Ovdje ima neki pastir Mehmed. Za njega je udajemo. Ako ništa, može joj privrijediti komad kruha.

— Tko je ta djevojka, gospođo?

— Zehra.

U mene je u školi bilo sedam Zehra. Stoga ne znadoh odmah koja je. Ali kada mi babica rastumači, zapanjih se od čuda.

To je u neku ruku suludo stvorenje; da čovjeku u noći izadje na san, prepao bi se. Kose joj crvene kao kna, opore, zamršene. Po bezbojnom licu kao vosak isto takve pjege, a pod niskim čelom neke strašne oči.

Kad sam je prvi put vidjela, poznala sam odmah da je bolesna. Nije gotovo nikako govorila, ali kada bi htjela štogod reći ili odgovoriti na zadana pitanja, strašno bi drečala. Ali što ja nikako nisam mogla shvatiti — ona je u čitanju i računanju bila najbolja učenica.

U vrtu bi obično stajala po strani od druge djece. Niti je pjevala one pobožne pjesme, niti bi se igrala sprovoda. Ali bi joj u nekoliko dana došao neki nastup, pa bi igrala neku svoju posebnu igru, koja je mene više zaprepastila nego sve čudnovate zabave ove djece.

Zehra, dok bi stajala daleko od svih ostalih nasred bašće, odjednom bi strašno zavrištala i počela se vrtjeti, i to tolikom snagom i brzinom da bi pretekla i najvještijeg mevlleviju^[25]. To je bila neka strast koja je od časa do časa rasla. Kose bi joj se razmahale, oči iskrenule, usta se zapjenila. Kad bih je u tome stanju gledala, sva bih strepila.

Dok je babica meni pričala o njezinoj udaji, ukaza mi se pred očima ova njezina slika pa pomislih u sebi:

Ako Zehru na dan svadbe napadne slast da poigra ovaj ples pastiru Mehmedu, teško njemu!

Kad je moja stara susjeda otišla, ja raskrojih još jednu svoju staru haljinu i uzeh da Zehri sašijem mlâdinsku haljinu. Moram je, koliko bilo, dotjerati, ako ni radi čega drugog, a ono da je ne bi pastir Mehmed odmah prve večeri ostavio i od nje pobjegao.

Zejnije, 23. studenoga.

Zehra je bila sinoć mlâda u kući seoskog starješine. Da ne bi pastiru Mehmedu bilo krivo, na seoskom trgu su igrala dvojica akrobata. Kod kuće su žene pjevale mevlud. Mlâdinska haljina je učinila velik dojam. Stare žene su potihno među sobom mrmljale. Do ušiju su mi dopirale riječi: "zagrobni život... andželi u grobu: Munkir, Nekir... užareni malj". Ali su mlade žene bile vrlo zadovoljne. Pogledaju čas u mlâdinsku haljinu, čas u me. Neke su čak i zavidile mlâdi.

^[25] Mevllevija — pripadnik reda derviša, ispovnika, koji se pri svom obredu kreću i vrte kao da plešu.

U večer sam se lijepo zabavila. Mene su silom zasjele za prostrt sto da jedem. Po riječima koje su se čule seoski starješina Se htio pokazati "učiteljici Stambolki".

Prije nego će pastir Mehmed biti mladoženja; prirediše mu smiješnu ceremoniju ljubljenja u ruku. Među rukama koje je ovaj stidljivi mladić ljubio, a onda metao na čelo, bila je i moja. Kako sam bila mladina učiteljica, brojila sam joj se donekle i kao materi na mjesto (a prema tome naravno i kao Mehmedova punica).

Ovo ljubljenje u ruku bijaše takva prikrivena komedija da to neću nikada zaboraviti. Žena seoskog starještine s babicom na čelu i još četiri-pet starijih žena poredale se po nekoj dugoj prostrtoj klupi uza zid. Kako se ja još nisam navikla sjedjeti podvivši noge, spustila sam se na kraj drvene škrinje što je bila kraj kamina.

Pastir Mehmed, koji nije nikako dizao očiju s tala, u početku me nije ni vido. Babica ga upozori iz kuta.

— Mehmede sine, poljubi i gospođicu učiteljicu u ruku!

Mehmed mi pristupi stidljivo.

— Da vas poljubim, majko...

Ja mu pružih ruku. Ali, čim me je prihvatio za prste, u isti mah ih je i pustio. Kao da ne vjeruje da je to ruka, buljio je u nju zblanuto. Potajno se smijući, pružih mu ruku na usne i rekoh:

— Poljubi, sine...

Mladić se ne može suzdržati, podiže glavu i pogleda mi pravo u lice. Dodosmo oči u oči. Što je najgore, on u jakom svjetlu, koje je iz svjetiljke što je visila na kaminu padalo na moje lice, vidje kako se ja smijem. U svome životu nisam vidjela ništa smješnije od zbumjenosti koja je toga časa snašla pastira.

Pošto je svršeno ovo ljubljenje u ruku, povedoše zeta u sobu gdje je bila mlâda. Ja sam htjela vidjeti kakav će dojam učiniti na Mehmeda haljina u kojoj je Zehra ipak poprimila neki ljudski lik. Ali po ovdašnjem običaju mlâdu, mjesto mlâdinskim velom, pokriju nekom torbom od zelena atlasa i tako je pokazuju.

Zejnije, 27. studenoga.

Kad sam se jutros probudila, osjetih da mi nešto nedostaje. Zamislilih se i nađoh šta je: česma koja je čitave noći žuborila kao daleka, tužna uspavanka, prestala je teći.

Digoh se iz postelje da otvorim prozor. Jutros bijahu drveni kapci na prozorima malo više zabrekli. Dok sam ih ja svom snagom otvarala, opazih kako proljeću pahuljice snijega. Dakle, noćas je snijeg pao... Zejnije su se pričinjale da ih ne bih mogla poznati. D novoj bjelini toliko su se izmijenile, postale lijepo, privlačno mjesto...

Čula sam od Hadidža-hanume: kad ovdje počne jednom padati snijeg, ne diže se do svibnja. Kako je to lijepo! Dakle, u ovom mračnom i dosadnom kraju, gdje je i

lišće crno, pravo proljeće dolazi istom zimi...

Zimski snjegovi mi se čine ljepšima od ljetnih jasmina... Svake godine sam nestrpljivo očekivala ove zimske dane. Za me je bila najmilija zabava u onom bijelom, čistom, mehkom snijegu valjati se, pjevati, bacati se grudama... Onda, kako čovjek može slatko i nevino da se osveti ljudima koji su mu odurni. Imala sam ja jednoga kojega nisam nikako voljela, a koji se silno plašio snijega. Za njegov u flanele umotani vrat bacila bih mu iznenada grudu snijega, a kad bi on počeo drhtati, ja bih izludjela od radosti... Ali ove godine me ne veseli prvi snijeg kako sam se nadala da će me radovati.

Zejnije, 1. prosinca.

Snjeg raste. Putevi su zatvoreni. Jedan dio djece ne može dolaziti u školu.

Danas mi je bio najteži, najžalosniji dan u životu. Ujutro mi moji đaci donesoše tužnu vijest: sinoć Munisa nešto zgriješila. Mačeha potrčala s motkom put nje. Curica kroz niski sobni prozor skočila u vrt. Kod kuće su mislili da neće moći dugo izdržati na snijegu i pomrčini, pa da će domalo doći na vrata i moliti da je puste unutra. Ali sati su prolazili, a djeteta nigdje. Tada su javili u susjedstvo. Seoski mladići su se razišli s bakljama po selu, ali nje nigdje...

Žalile su je i drugarice koje su je najmanje voljele. Do mraka su je posvuda tražili. Kako su znali da ja silno volim malu curicu, seoski starješina i mali Vehbijja su mi slali vijesti kako je traže. Vehbijja se danas činio zbumen i tužan kao kakav odrastao čovjek.

Dok mi je kazivao kako nisu mogli naći Munise, širio je svoje male ručice koje su pomodrile od studeni.

— Ode sirota curica... Mora da su je vukovi pojeli...

Pred veče počeše i odrasli vjerovati u ovu Vehbijjinu sumnju.

— Na ovoj mećavi — govorili su beznadno — nije mogla otići u drugo selo... Hi se gdjegod smrzla i umrla ili su je zvjerad rastrgala.

Kao što se večer na ovom tmurnom danu spuštala kao kakav crn dim, tako je i mene poklopio bol očajanja. Onima koji vele da je život nasilan i nepravedan prvi put sam vjerovala, prvi put sam se protiv njega bunila.

Duša mi se stegla, glava mi gori, pa još odmah sprva večeri legoh. Svjetlo mi je smetalo očima pa utruhu svjetiljku.

Napolju je mećava sve silnije bjesnjela, hoće silom da otrgne zaklopce na prozorima.

Sirota curica! Tko zna gdje se zakopala. Tko zna gdje u mraku dršću njezine plave kose kao kakav ostatak mjesečine...

Ne znam koliko je vremena prošlo. Čovjek u ovakvu stanju izgubi račun o

vremenu. Odjednom začuh kao da netko kuca na vrata što vode iz groblja. Šta bi moglo biti već vjetar? Ali nije... Ovo je drukčija lupa nego od vjetra. Uspravih se u postelji da osluhnem. Učini mi se kao da u ovoj noćnoj tami čujem ljudsko jecanje. Skočih iz postelje, bacih šal po ramenima i potekoh dolje. Imala sam namjeru otici Hadidža-hanumi u sobu i nju probuditi, ali je i ona čula ovaj glas, pa izšla u hodnik sa svijećom u ruci.

Kad smo stigle do vrata, ne usudisemo se otvoriti odmah. I ona lupa bijaše već prestala.

— Tko je? — upita Hadidža-hanuma krupnim muškaračkim glasom.

Ne bi odgovora. Starica se javi još jednom. Na to čusmo kroz hujanje vjetra kako neki sitan glas, jecajući, govori nešto nerazumljivo.

— Tko si ti? — upita opet Hadidža-hanuma, ali sam ja već poznala glas, pa zapomagah "Munisa!" i uhvatih se rukom za prijevornicu.

Čim se vrata otvorise, duhnu unutra jak vjetar sa snijegom te utrnu svijeću u staričinim rukama. Meni među ruke upade u mraku neko malo, kao led smrznuto tijelo.

Dok je starica zatvorila vrata i bavila se ponovnim paljenjem svijeće, ja sam malu privinula na grudi i gorko plakala.

Munisa, kao da sabire posljednju snagu, uvlači mi glavicu među ruke, trlja oči. Lijepo malo lice sve joj pomodriло, kosice se raspršile, a u haljine joj snijeg napadao.

Povalih je u svoju postelju, izmijenih joj haljine te je počeh zamotavati u komade flanela koje sam zagrijala na Hadidža-hanuminoj mangali^[26].

Čim se Munisa oporavila, prva joj riječ bijaše:

— Komadić kruha!

Ja i Hadidža-hanuma uzvarismo joj mlijeka. Kako je žlicu za žlicom srkala, tako poče oživljavati, lice joj se poče rumenjeti, oči joj zasjaše. U mojem naručju gledala mi je u lice s dubokom zahvalnošću. Tko zna s kakvim osjećajem, s kakvom boli joj je duša plakala?

Ah, zahvalnosti u očima ovog djeteta! Nema na svijetu ništa snažnije od osjećanja da možeš učiniti malo dobra...

Ova niska, tamna soba što se kao stara lađa ljudjala na ovoj buri odjednom je u odrazu crvenog plamena iz kamina postala tako skladno, tako sretno gnijezdo.

Sad se sama sebe stidim što sam maloprije pokazala toliko nepovjerenje u život.

Curica poče razgovarati. Ruke mi savila oko vrata, kose joj se prosule po mom pasu pa mi gleda pravo u oči. Teško mi odgovara na pitanja koja joj postavljam:

Jučer se strašno prepala od maćehe. Onamo nakraj sela ima neka pojata. Otišla je tamo i zakopala se u slamu. Sinoć ni danas nije toliko ozebla. Slama utoplila čovjeka kao postelja. Ali je danas jako ogladnjela. Ako izade, uhvatit će je i opet

²⁶ Mangala — metalni sud na nogama u kojemu se drži žerava.

odvesti kući. Nije joj bilo druge već da čeka noć. Najviše se sirota uzdala u me. Vazdan se tješila mišlju: "Sigurno će mi gospođica učiteljica dati kruha."

U svijetle dječije oči počinje padati neka sjena, prvo veselje malo-pomalo se trne. Ne vidim potrebe da je pitam jer sam i ja došla na istu misao. Sutra ujutro treba Munisa da se opet vrati u svoju staru nevolju.

U meni je tinjalo neko daleko utrnulo nadanje: ono nadanje bez nade što ga osjećamo prema stvarima za koje držimo da nam nikada neće doći do ruku. Kao da se bojim da djetetu ne bih pobudila kakav san od kojega neće biti ništa, rekoh Hadidža-hanumi posve lagahno:

— Kad Munisu ne trpe kod kuće, bi li je možda meni dali da je uzmem pod svoje? Ni ja nemam nikoga svoga. Bogami bih je pazila kao svoje rođeno dijete! Šta mislite, bi li mi je dali?

Dršćući sam gledala u Hadidža-hanumu što će mi odgovoriti, hoće li mi se ova želja ispuniti.

Hadidža-hanuma uprla pogled u kamin pa razmišlja. Teško podiže glavu pa mi odvrati:

— Ne bi to ružno bilo... Da sutra govorimo seoskom starješini. Ako on kaže "dobro", i otac će joj pristati... To bi lijepo bilo!

Ne znam da sam u životu čula riječ koja bi toliko nade ulijevala, i, ne odgovorivši ništa, privinuh Munisu na svoje grudi. Dijete poče plakati i ljubiti me u ruku:

— Majčice, moja majčice...

Dok pišem ove retke, Munisa spava u mojoj postelji, a po plavim kosama i lijepom malom licu treperi joj odraz plamena iz kamina. Gdjekada u snu uzdahne, a onda joj se zakašlje...

Kako će biti sretna, ah, kako će biti sretna ako mi dadnu ovo dijete! Onda se neću bojati ničega, ni samoće noći, ni bure, ni ikakve nevolje. Ovu će malu curicu sobom othraniti. Bit će moja najveća sreća učiniti nju sretnom. Ja sam to nekad zamišljala za druge mališane. Moje male brace o kojima sam nekoć sanjala utopiše se jedne večeri u mome srcu, umriješe u mojoj mašti. Ako Munisa bude moja, neću ih toliko ni žaliti.

Sada sam se sa životom pomirila, sve ljubim...

Kjamurane, premda si ti bio onaj koji mi je jedne jesenje večeri ubio moje male brace što sam ih u srcu nosila, ipak te noćas ne prezirem kao prije...

Zejnije, 2. prosinca.

Čini mi se da ni večeras neću moći spavati. Kao i bolesnicima, tako su noći duge i preduge i onima koji se odjednom oćute sretnima.

Jutros sam s Hadidža-hanumom otišla seoskom starješini. Starac je mislio da sam se došla raspitati za Munisu.

— Nije još nađena — reče mi — ali imam nade još na dva mjesta — i sličnim riječima me je htio utješiti.

Ja mu počeh kazivati što je sinoć bilo. Kad sam bila na kraju svoga pričanja, poče mi srce lupati, a pred očima mi se uhvati mrak. Sklopih ruke kao da će moliti nešto što ne može nikako biti.

— Dajte — rekoh — ovu malu curicu meni, neka mi bude posvojče... Eto vidite, nesretnica će propasti u njihovim rukama.

Starješina zažmiri, prihvati se za bradu pa se zamisli, a zatim će:

— Vrlo dobro, kćeri... Zbilja ćete time učiniti dobro djelo.

Kao da svojim ušima ne vjerujem, uskliknuh:

— Dakle, možete mi dati Munisu.

— Otac joj svakako nije u stanju izdržavati ni ostalu djecu... Šta će drugo?

I sada se čudim kako toga časa nisam poludjela od radosti. Zar sam se mogla nadati da će ovako lahko doći do ovolike sreće? Od sinoć sam sate i sate razmišljala, iznalazila odgovore na eventualne prigovore, upravo pripremala čitave govore kako bih u njihovim srcima pobudila samilost... Kad nebi moglo biti drukčije, bila sam pripravna dati im ono nešto nakita što mi je ostalo iza matere. Pa zar bih ga i mogla bolje upotrijebiti već za to da ovu sirotu malu zarobljenicu izbavim iz sužanstva? Ali, eto, svega toga nije trebalo.

Ja nisam kao ostali svijet. Kad se suviše obrađujem, kad sam presretna, ja ne umijem riječima dati oduška svojim osjećajima. Moram onoga tko se nađe preda mnom zagrliti, izljubiti. Jedva sam se suzdržala da ne zagrlim seoskog starješinu. Samo sam uhvatila njegove naborane ruke i ljubila ih dugo.

Dva sata iza toga vrati se on u školu s Munisnim ocem. Ja sam sebi zamišljala ovoga čovjeka ružna, strašna, nasilna. A kad tamo, a to neki mali, boležljivi, zamoren starčić. Reče mi da je rodom iz Carigrada, ali ima četrdeset godina kako nije bio tamo. Govorio je o Sarijeru i Ak-Saraju kao da priča kakav davnašnji san. Pristaje da mi da Munisu. Ali sam osjetila da mu je žao djeteta. Ja sam mu obećala da neću ništa požaliti da bih dijete usrećila i da će mu, kad god hoće, dopustiti da malu vidi.

Siromašna, mračna zejnijska škola sigurno nije do danas dočekala ovakva blagdana i veselja. U to sam uvjerenja. Meni i Munisi su sobe i hodnici bih tjesni od veselja. Naš smijeh je probudio i uspavane ptičice na tavanu, pa je i otuda počeo dopirati veseli cvrkut.

Munisa je za nekoliko sati bila prava, otmjena gospođica. Imala sam haljinu od crvena flanela koju nisam mogla više nositi. Malo je suzih i pokratih, te Munisi

načinu koketan kostim. Munisa je u njemu bila, kako da reknem, kao kap vode.

Snijeg je od jučer malo popustio, ali još pomalo pada. Pred večer uzeh Munisu za ruku i izvedoh je u bašču. Tu smo šetale, gurale se po snijegu, grudale se, sve dok nije Hadžidža-hanuma izašla zapaliti kandila Zejni-babi.

Naše je veselje nasmijalo i naborano lice staričino.

— Idite — reče nam — već jednom unutra! Možete ozepsti pa se razboljeti.

Zar ozepsti kad u nama plamti sunce sreće? Večeras se meni nebeski svod čini kao kakvo veliko drvo koje je raširilo grane od istoka do zapada. Kako se pomalo njiha to jasminovo drvo što na nas sipa svoje bijele cvjetove...

Zejnije, 10. prosinca.

Ja i Munisa smo se privikle jedna na drugu. Postale smo jedna duša...

Ova lijepa mala gospođica mi oduzima sve vrijeme koje mi iza škole ostaje slobodno. Hoću da je svačemu naučim. Poučavam je u francuskom, u crtanjima. Čak (kad bi to u selu znali!) zatvorimo vrata i prozore, pa je pomalo naučavam i plesati. Gdjekada se sama sebi nasmijem pa velim: "Grmuša, ti ćeš s tim svojim — da Munisu svačemu naučiš — dotjerati dotle da ti bude kao Hadži-Kalfin Mirat."

Ovako siromašno seosko dijete postalo je odmah kao kakvo gospodsko. U svakom pokretu, u svakoj riječi vidjela se neka otmjennost, privlačivost. Spočetka sam se tome čudila, ali sada počinjem to shvatati: majka ove sirotice neće biti tako prosto čeljade kako je prikazuju...

Munisa mi je vrlo zahvalna. Gdjekada bez ikakva povoda priđe meni, uhvati me za ruke i prinosi ih na svoje obraze i usnice. Onda i ja nju prihvatom za njezine ručice, pa joj ljubim prste, redom sve jedan po jedan.

Sirota mala i ne zna da je zapravo ona meni učinila dobro. Ona misli da sam pridonijela neku žrtvu što sam je uzela sebi...

U ovoga djeteta ima gdjekada riječi koje se ne bi mogle nikada očekivati. Bilo je to drugi dan otkako je došla meni. Ja joj rekoh:

— Munisa, ne bi li bilo ljepše da me zoveš majkom?

Ona se slatko osmjejhnu i pogleda mi u lice:

— Kako bi to bilo, sekice?

— Zašto ne bi moglo biti?

— Ti si mlađa, sekice. Kako bih te zvala majkom?

Kao da su me ove riječi uvrijedile, zaprijetih joj prstom.

— Ti, mali đavole... Otkuda da ja budem mlada? Ja sam već čitava gospođa kojoj je mitilo dvadeset godina.

Munisa uvuče svoj nestašni jezik za zube pa gledaše u me. Ne odgovarajući ništa samo se smijala.

— Lažem li? Velim ti, ja sam već čitava gospođa.

Ona napući usnicu kao kakva odrasla žena:

— Pa, seko, ti nisi od mene puno starija... Tebi je istom četrnaest ili petnaest...

Ne mogoh se suzdržati, već se počeh smijati. Munisa se malo ubezobrazi pa nastavi, doduše, nekako stidljivo:

— Ti ćeš se, seko, još i udati. Ja ču se onda nagizdati. Naći ćeš ti sebi lijepa gospodina kao što si i ti...

Ja joj zatiskoh usta rukom:

— Munisa, ako još jednom štogod tako rekneš, rasrdit ču se na te...

Mala ima jednu strast: voli se gizdati, i suviše je koketna. Ja ne volim koketne djevojke, ali je vrlo zabavno kada se Munisa dotjeruje prema ogledalu. Čak sam joj prekjučer uhvatila izgorjelu šibicu kojom je, mjesto surmom, podcrtavala trepavice. Ne znam od koga je ovo naučila...

Sve je to sada dobro, ali do nekoliko godina, ako mi ostane na brizi odrasla djevojka, ako bude imala svoga dragana, ako se bude htjela udati? Kad mi ovo na um padne, uzbudim se kao majke koje imaju kćeri, a i sebi se smijem.

Munisa me je jučer nešto zamolila, a sve joj plamenovi uz obraze: htjela je da joj bude kosa kao u mene. A i moja je želja bila, da se s njome igram kao kad se dijete igra lutkama. Uzeh joj glavicu u svoje krilo, iščešljah je i uredih joj kosu kako je željela.

Ona uze s police malo zrcalo i reče mi:

— Hodi, seko, da stanemo jedna do druge prema ogledalu!

Kao dvije sestre koje namjesti fotograf da ih slika, prislonismo glavu uz glavu. Tu smo se prema ogledalu smijale i jedna drugoj plazile jezik.

Munisa sa svojim plavim očima, bijelim licem, simpatičnim izrazom bila je zaista lijepa kao andeo. Ali ona, čini mi se, nije bila zadovoljna sa sobom.

— Svejedno, seko, nisam nalik na te.

— Tim bolje, moje dijete.

— Šta ču ja, seko, nisam lijepa kao ti.

Svoju glavicu sve mi više pripija milijući me po licu i kosama svojom malom ručicom:

— Ah, sekice, ti si kao baršun... Čovjek se može ogledati na tvome licu kao u zrcalu...

Ja sam se smijala ovim nepriličnim riječima male, mijesajući joj glatko začešljane kosice. Pa napokon, zašto da krijem? Moje bilješke neće nitko gledati osim mene. I ja sada smatram da sam mnogo ljepša nego što jesam, dajem pravo onima koji mi govorahu: "Ferida, ti sebe ne poznaješ... U tebe ima neka posve posebna ljepota!" Šta ja govorim? Ah, ova mala, luda curica! Dok ja nastojim da od

nje načinim ozbiljnu malu gospođicu, evo će ona mene napraviti kao i sebe koketom...

Zejnije, 9. siječnja.

Evo mjesec dana kako u svoju bilježnicu nisam unijela ruke. Imala sam prečih poslova nego ovdje pisati. Pa šta se ima i pisati u sretnim danima?

Ima mjesec dana kako živim smirena srca. Šteta samo što to ne potraja dulje. Prije dva dana ostaviše poštanska kola za me četiri pisma. Čim sam ih spazila, u meni sve planu. I ne znajući od koga su niti šta je u njima, rekoh Munisi:

— Da si ih, kćeri, bacila u vatrnu, a da mi ih nisi ni pokazivala.

I nisam se prevarila u svojoj slutnji. Čim sam pogledala rukopis na omotu, odmah sam ga poznala. Pisma su bila od njega.

Dok su me našla, išla su valjda od ruke do ruke, omoti su bili puni crvenih, plavih bilježaka i poštanskih žigova. Ne usuđujući se uzeti ih u ruke, pročitah na jednom adresu:

“Gospođi Feridi Kjamuran, učiteljici središnje ruždije u B.”

Nisam vjerovala svojim očima, pa pročitah još jednom, i još jednom, jest, piše “Ferida Kjamuran”^[27].

Kjamurane, znala sam da si mi neprijatelj, ali nisam mogla ni pomisliti da ćeš svojoj sirotoj tetični nanijeti ovoliko poniženje i nasilje.

Ja nisam imala prava čitati ova pisma. Uzeh pisma pa ih onako u omotima zgužvah i bacih na policu kraj kamina. Naslonih se na prozor pa se, zamišljena, zagledah u daljine. Munisa koja je to opazila upita me:

— Seko, šta te boli? Sva si poblijedjela?

Bezbojno se osmjejhnuh:

— Ništa mi nije, kćeri... Malo me glava boli... Hajde da izađemo malo u bašču.

Uvečer nisam zadugo mogla zaspasti buljeći iz postelje u mrak. Bila sam rastresena zbog svoje neodlučnosti. Tko zna kakvih još gorkih poniženja i nasilničkih laži ima u ovim pismima? Više sam puta htjela zapaliti svjetiljku i pročitati ih, ali sam se svladala. Pročitati ih — bila bi slabost, poniženje.

Iza toga su prošla dva dana. Pisma su još stajala ondje gdje sam ih bacila. Kao da se po zraku u sobi širi kakav otrov, ja sam od dana do dana blijeđela i slabila.

Moja je tuga prešla i na Munisu. Siroto dijete znalo je odakle dolazi moja tuga. S mržnjom je gledala ove papire od kojih sam se razboljela.

Privuče se meni pa će mi bojažljivo:

— Seko, ja sam nešto uradila. Ne znam hoćeš li se ljutiti.

Odjednom se okrenuh, a oči mi i nehotice odletješe na policu. Pisama nije bilo

²⁷ Ovaj roman je pisan prije nego je u Turskoj izglasан zakon o prezimenima. Ime Kjamuran iza imena Ferida znači, u ovom slučaju, da je Ferida žena Kjamuranova.

ondje.

— Gdje su pisma? — upitah je.

Ona obori glavu.

— Spalila sam ih, seko. Šta ču? Ti se toliko patiš.

— Šta: si uradila, Munisa? — vrisnuh ja. Mala je očekivala, prema žestini koju sam pokazala, da ču je sada prihvatići za ramena i tući. Drhtala je od straha. Naslonih glavu na ruku i počeh tiho plakati.

— Seko, ne plači... Nisam ja pisma spalila, već sam ti to naročito samo rekla... Da se nisi sada tako rastužila, onda bih ih spržila... Evo na, uzmi ih!

Mala me je jednom rukom milovala po glavi, a drugom mi gurala pisma u moju ruku.

— Uzmi, seko... Čini se da dolaze od nekoga koga ti voliš...

Odjednom se uzrujah:

— Šuti, lažljivice jedna! Kakve su to riječi?

— Šta ja znam, sekice... Zar se ovako plače ako nije od voljenog?

Ja se postidjeh i od riječi ove curice i od svojih suza. Trebalо je tome učiniti kraj. Odlučih se.

— Ah, moja mala, kamo puste sreće da nisi tih riječi nikako izgovorila! Ali, kada si već posumnjala, evo da ti dokažem. Ona dolaze od jednog mog neprijatelja kojega ja prezirem. Hodi da zajedno spalimo ove mrske papire!

U sobi je bio mrak. Samo je u kaminu dogorijevao jedan snop granja, pa bi pogdjekad malo više odsijevnulo iz kamina. Bacih jedno pismo u vatru. Svijajući se poče gorjeti. Kad je ovo bilo pri kraju da izgori, bacih drugo, a poslije i treće.

Munisa mi se s nekim nerazumljivim osjećajem pripila uz prsa. Kako su pisma jedno po jedno dogorijevala, ja i Munisa smo šutjele kao da stojimo pred bolesnikom koji izdiše.

Kada je došao red na četvrtu, u meni se probudi neko nesnosno, gorko kajanje. Ali, kada su ona ostala izgorjela, nisam ni ovo mogla ostaviti. Teškom mukom, kao da otkidam komad srca, bacih i ovo četvrtu pismo u vatru. Ono nije odmah prihvatile vatru kao ostala. Zapali se samo s jednog kraja pa poče posve polagahno gorjeti. Omot se iskrivi i otvori, a unutra se vidje sitno pisano pismo koje je lagahno izgaralo. Više nisam mogla izdržati. Munisa, kao da je znala šta sve prolazi meni kroz srce, sagnu se, gurnu ruku u vatru i izvadi posljednji ostatak posljednjeg pisma.

Kad je mala zaspala, pročitah ovaj nagoreni komad papira. Kao da činim veliki grijeh, stidjela sam se same sebe, ali nisam više imala snage ponovno ga baciti u vatru. Od pisma su ostale samo ove riječi:

Kada me je majka jučer u jutro pogledala, poče plakati. Ja je upitah: "Šta ti je,

majko, zašto plačeš?" Spočetka mi nije htjela reći. "Nije mi ništa," veli. "Nešto sam sanjala." Ja zaintačih i počeh je preklinjati da mi kaže. Najzad mi je morala kazati. Tiho plačući poče mi pripovijedati: U snu sam vidjela onu nevjernicu. Išla sam kroz neku pomrčinu. Koga sam sretala govorila sam mu: — Ovdje mora da je Ferida... Za ime Božije, recite mi gdje je? — Neka žena pokrivena lica uze me za ruku i gurnu me u neku zgradu koja je bila nalik na tekiju^[28]: — Eto tu — reče mi — leži Ferida. Ona je umrla od difterije. — Pogledah, sine, a ona leži zatvorenih očiju. Još joj ni boja na postelji nije isplavljela. Crne joj se kose prosule na obadvije strane lica. Ja zapomagah: "Ferida, šta ti je bilo?" — i u tegobi se probudih plačući. Bog će je brzo opet poslati nama, je li de, sine? Feridu ćemo opet naskoro vidjeti, je li, Kjamurane?"

Ja ti pišem majčine riječi onako kako ih je govorila. Ostavi mene na stranu! Ali, Ferida, je li lijepo da dalje patiš ovu staru ženu koja ti je majci na mjesto. Što se mene tiče, ni meni ne silazi s uma majčin san. Čim zaklopim oči, vidim tebe negdje daleko u mračnoj sobi, zatvorenih očiju. Tvoje crne kose, tvoje mlado lice...

Ovaj komad pisma je ovdje svršavao. Ovi reci što su izbavljeni iz vatre kazuju mi samo o tetkinim suzama. Kjamurane, vidiš, nas sve rastavlja jedno od drugog. Mi više nismo ni dva neprijatelja, već dva nepoznata tuđina koji se neće nikada, nikada sastati.

Zejnije, 15. siječnja.

Sinoć kasno uvečer čuše se iz okolice puške. Ja se prepadoh. Ali se Munisa nije nimalo smela:

— To uvijek biva — reče mi. — Ono žandari progone odmetnike.

Natpučavanje se čulo jedno po sata do tri četvrti, a onda je prestalo. Jutros je u selu sve bilo uznenireno. Saznasmo i šta se dogodilo: Na putu niže močvare sukobio se jedan odred žandarmerije s odmetnicima. Od žandara je poginuo jedan oficir i jedan borac. Osim toga su dva borca ranjena. Jednoga lakše ranjenog uzjahali su na konja i odnijeli u drugo selo, dva sata daleko. Ali drugi je bio teže ranjen, pa su ga stavili na nosila i donijeli u gostinjac u Zejnije.

Bilo je podne. Sav zasopljen dođe mali Vehbij u školu i reče mi:

— Gospođice učiteljice, brzo obuci zàr pa idi... Zovu, te u gostinjac.

— Tko me zove?

— Liječnik te zove, kaže moj otac.

Obukoh zàr i odoh s Vehbijom, on preda mnom a ja za njim, u gostinjac. To je neka stara već zapuštena zadužbina, kuća s dvije sobice, rasklimanim stepenicama i predsobljem. Ovdje ukonačuju putnike koji zamrknu, zapadnu u snijeg ili se

²⁸ Tekija — samostan dervišâ.

razbole, pa ne mognu nastaviti put. Za sevab^[29] im daju i da jedu.

Pred vratima je bio svezan lijep konj, kojemu je na ovoj studeni izbijala para na nozdrve. Pošto ga malo pomilovah po glavi, uniđoh. Kako je dvorište pod zgradom bilo mračno, zapalili su svjetiljku.

Na stepenicama je sjedio i nešto pisao podebeo vojnički liječnik u debelu kaputu i velikim čizmama. Uz to je razgovarao s nekim ljudima u dvorištu, kojima se nije moglo raspoznati lice. Njega sam mogla vidjeti sa strane. Imao je pune bijele brkove, velike guste obrve, a lice mu se pričinjalo vrlo prijazno. Ali, Bože, kakve je proste, čak i sramotne riječi upotrebljavao, eto toliko da sam se htjela vratiti!

Upravo kad se grohotom nasmijao i time dao znak da će reći nešto vrlo ružno, okrenu glavu i vidje mene. Odjednom zastade pa će jednomo u kaki-odijelu, kojemu sam mogla vidjeti samo bradu:

— Čuješ ti, kapetane, neka ti nije krivo! Ali oni koji su ti dali ime "kapetan-medvjed" imali su potpuno pravo. Zašto me izazivaš da govorim otmjeno, kad ovdje ima žena?

Zatim se stidljivo okrenu meni pa nastavi:

— Gospodice, sestro, oprostite mi, nisam video da ste došli. Podjite gore! Pričekajte da ja sađem! Stepenice su kao jufka^[30], neće nas moći oboje održati. Izvolite, sada prodjite, odmah ću ja doći.

Ja brzo istrčah uza stepenice. Čula sam kako stari doktor nastavlja onome što ga je nazvao kapetanom:

— Moj kapetane, ovo je učiteljica Stambolka. Tebi je začudo otkud to znam, zar ne? Ah, moj kapetane, u što ti na ovome svijetu još nisi gledao ovako glupo kao ovca?... Poznao sam je po njezinu uzlasku uz stepenice. Jesi li video kako skakuće kao srna? Ako hoćeš i da ti kažem njezine godine. Nema joj više od četrnaest.

Mene ovo naklapanje gdjekada i zabavlja. Nasmijah se pa rekoh sama sebi:

— Eto, u tome se varaš, gospodine doktore.

Pet časaka iza toga izade stari doktor gore udarajući svojim teškim čizmama po rasklimanim stepenicama. I ne gledajući mi u lice poče razgovarati:

— Znate šta je posrijedi. Imamo jednog ranjenika. Nije toliko opasno, ali se mora njegovati. Ja moram ići. Treba samo previti, ali to ovi ovdje neće znati. Hoćete li da mu pod imenom lijeka previjaju na ranu razne patvorine? Vi ste ipak vidjeli školu. Molim vas da nekoliko dana pripazite bolesnika. Samo ne znam možete li to izdržati. Hoćete li podnijeti?

— Hoću, gospodine doktore, u mene su živci jaki. Ničega se ne bojim, gospodine.

Doktor, zapanjen, podiže glavu:

— Otkrij se — reče — da te vidim!

²⁹ Sevab — nagrada od Boga za dobro djelo.

³⁰ Jufka — rastanjeno tijesto za pitu, savijaču.

U ovim priprostim riječima bilo je toliko iskrenosti da sam bez ustezanja digla koprenu. Čak sam se, čini se, malo i smijala.

Stari doktor podiže ruke, pa s nekim komičnim čuđenjem prasnu u grohotan smijeh:

— Šta ti ovdje radiš?

Tada se i ja zbumih. Otkuda mene poznaje ovaj čovjek? Ali se ni ja nisam bojala da sve okrenem na šalu. Njegov iskreni izraz lica ulijevao mi je toliko povjerenja.

— Gospodine doktore, nećete valjda tvrditi da me poznajete?

— Ličnost tvoju ne, ali poznajem, kćeri rod... Rod tvoj... I to, draga moja, rod tvoj, koji, nažalost, postaje na ovome svijetu sve rjeđi.

— Je li, gospodine doktore, kao mamuta?

U meni se poče buditi stara nestašnost i obijest koju sam teškom mukom kroz ovo pet mjeseci bila potisla u sebi. Kako bi ono vazda govorila sestra Aleksija; meni se ne smije nikada pustiti da uzmem obraz. Toga časa počnem budaliti, kao dijete govoriti šta mi na usta dođe, zbijati šale...

Doktor je u svakom pogledu bio dobar čovjek. Opet zapade u grohotan smijeh pa mi odvrati:

— Upravo, kćeri, suprotno od mamuta... To jest pristala, vesela, zdrava, lijepa. To mogu reći jer sam star. Jest, lijepa, otmjena djevojka... Reci mi, dakle, kćeri, šta ti radiš u ovom zabačenom, divljem mjestu?

Počeh zapažati neku osobitu samilost u riječima, u grohotnom smijehu ovog dobrodušnog vojničkog liječnika.

Nastoeći da budem što prirodnija, slegoh ramenima:

— Ja sam učiteljica, gospodine doktore. Hoću da služim... Ovamo me poslaše... Kako vi velite, zabačeno je mjesto, ali šta će ja! Već sam se obikla... Zadovoljna sam...

Pozorno me pogleda u lice pa odvrati:

— Dakle, ti si ovamo došla da služiš. Ti si se žrtvovala samo da poslužiš prosvjeti, našoj djeci...

— Jest, to mi je namjera. Hoću da služim.

— U tim godinama... s takvim licem, s tom naravi, je li? Pogledaj me ovamo... ha, tako, pravo mi u oči pogledaj!... Misliš li da ti ja to vjerujem?

Kao da mi svojim blago osmjejhnutim očima i bijelim trepavicama gleda u srce, nastavi:

— Ne, kćeri, drugi je razlog tome... To nije ni borba za život... Pa svatko može pasti u nevolju i boriti se za svagdanji kruh... Ali to u tebe nije. Što ti više nastojiš da sakriješ, ja to sve bolje shvatam... Da te pitam tko si, tko ti je porodica, gdje ona stanuje, nećeš mi kazati, zar ne? Vidi, kako ja to otkrivam!... Da, kćeri, ovdje je posrijedi neka zagonetka... I ja je devedeset odsto naslućujem... Ali nije potreba da

to kazujem, zar ne?

Obadvoje zašutjesmo. Stari se doktor malo zamisli, a onda nastavi:

— Hoćeš li dopustiti da ti učinim malu uslugu? Da poradim ne bi li bila namještena na ljepšem mjestu?

— Ne, hvala. Ja sam s mjestom zadovoljna.

— Dobro, ali bar da ti ostavim svoju adresu, ako bi ti kadgod u životu došlo tjesno?... Ljudi smo...

— Hvala lijepa!

— Sada da ti rastumačim šta ćeš imati raditi.

Otvori vrata jedne sobe. Na rasklimanom krevetu ležao je postariji čovjek, pokriven vojničkom kabanicom.

— Kako si, momče? — upita ga stari doktor. — Je li ti malo lakše?

Ranjenik teško otvori oči pa mu odvrati:

— Boli me, gospodine, jabučica, kost...

Doktor se nasmija:

— Ah moji dragi lavovi... Mjesto čašice na koljenu misli da je jabučica... On drži da mu je želudac u peti ... Ali, dragi moj, nije to ništa... Proći će... Neće imati nikakvih posljedica... Zahvali Bogu da nije šta više bilo... Hoćeš li da ozdraviš za sedam dana? Odsada će tvoj liječnik biti ova gospođica. Ona će ti vidati ranu... Samo slušaj šta ti ona kaže... Ako čujem da si uzimao kakve domaće lijekove, teško tebi!... Bogami ću ti odsjeći nogu...

Poče odmotavati zavoje. Kako mu je malo povијedio ranu, čovjek, bi pogdjekad zastenjaо:

— Ah, beže... oči ti ljubim.

— Šuti, bre... Sramota! Jesi li ti muško? Zar te nije stid stenjati pred jednom ženom? Ovo nije rana, ovo je igra... Kolika je to sreća da te njeguje ovakva bolničarka... Da čovjeku prsne i dvadeset jabučica, neće mu duša izaći...

Dva sata iza toga stari je doktor s bradatim kapetanom ostavio selo. Držim da od ovoga ne može biti jednostavnijeg događaja. Ali ja ne znam da je štogod u mome životu na me ovoliko djelovalo.

Zejnije, 20. veljače.

Govore da će ove godine ljeto doći rano. Ima nekoliko dana kako se je vrijeme proljepotalo. Sunce već pomalo grije. Da nije snijega po brdima, čovjek bi mislio da je svibanj.

Danas je petak. Iza ručka sam sjela s Munisom u svojoj sobi pa smo nešto crtale. Odjednom se otvorile vrata, a unutra uniđe Hadidža-hanuma. Šal joj spao za vrat, a ruke i noge joj dršću. Nikad dosad nisam vidjela ovu staricu ovako smetenu i

uzbuđenu.

— Aman, gospodice učiteljice... Dolje su došla dva gospodina... jedan je načelnik prosvjete... Došao inspicirati... Sađi brzo! Ja ne smijem s njima razgovarati.

Dok sam na brzu ruku oblačila zàr, sama sam se sebi smijala. Onaj lijencina kojemu je u njegovoj kancelariji teško i rukom maknuti nakanio se čak ovamo doći! To nije nikako za vjerovanja...

Dolje pred razrednom sobom zatekoh dva gospodina: jedan preko mjere visok, a drugi posve nizak. Dok sam ja oko sebe razgledala gdje ću opaziti načelnika prosvjete, pristupi meni onaj mali gospodin.

U onom ga mraku nisam mogla dobro vidjeti, ali sam opazila da nosi monokl.

— Jeste li vi gospođa učiteljica? Ja sam Rešid Nazim, okružni načelnik prosvjete. Molim vas, kakav je ovo mrak ovdje? Ovo nije škola, već neka vrsta staje.

Ja otvorih vrata ucionice pa mu rekoh:

— Unutra je malo svjetlige, gospodine.

Prema svome malom tijelu nekako je čudnovato bacao noge, pa mu je hod bio impozantan. Čim je ukoračio unutra, stade, pa će svome drugu mašući rukama kao da mu drži govor:

— Mon cher, vidite vi kako je ovo “ridicule”, kako li je mizerno. Trebalo bi tisuću svjedoka da dokažu da je ovo škola. Kako se mora biti “radikalni”! Sad ćeš mi valjda dati pravo kad kažem: Ili sve ili ništa.

Sad ih bolje vidim. Načelnik prosvjete koji mi se pričinjao kao kakav mladić, dotjeran po modi, bijaše neki goloputnjak od kojih pedeset godina. Oči, obrve stalno su mu igrale, pri svakoj riječi htio je dati drugi izraz svome licu. Onaj visoki bio je tankih brkova, slabunjav, crnomanjast. Iako je bio visok, pričinjao se malo pogurenim. Načelnik se ponovo okrene meni:

— Gospođo, moj drug je okružni inžinjer Mumtaz-beg. Bio je tako dobar da mi se na mom inspiciranju pridruži.

Tek da nešto odgovorim rekoh mu:

— Tako, gospodine? Vrlo lijepo.

Načelnik, kao da ispituje izdržljivost razreda, ide okolo udarajući svaki čas petom o pod. Pri tome je svojim štapom svaki čas dodirivao čas klupe, čas slike što su visile na zidovima.

— Mon cher, ja vam imam grandiozne projekte. Ako mi ne daju kredita koje sam tražio, teško njima! Znate li vi, ja sam došao ovamo posve spremam: carigradsku sam štampu pripravio kao bateriju koja je spremna da puca. Samo moj mali mig i eto ti bam, bum... strašno bombardiranje... Razumijete li me sada? Ili će se ostvariti ono što je u ovoj mojoj glavi smisljeno, ili ću ja ostaviti mjesto...

Shvatila sam da su sve ove lijepe riječi samo zato da se sirotoj seoskoj učiteljici zamažu oči. Namjestivši ponovo svoj monokl, upita me:

— Koliko imate učenika?

- Trinaest djevojčica i četiri dječaka.
- Mumtaz-beg, hoćete li vi pregledati zgradu?
- Ne treba... ne treba...

Inženjer je jednako gledao preko oka u me. Da ja ne bih razumjela, reče svome drugu vrlo lošom francuštinom:

— Ah prijatelju, dajte nađite kakvu izliku neka ova otkrije lice!... Lice joj ispod koprene gori kao požar. Otkuda je ovamo dospjela?

Načelnik prosvjete nije bio takav. Upravo se zastidje. Odvrati mu još gorom francuštinom:

- Molim vas, prijatelju, budite ozbiljni!

Načelnik se uhvati za svoj mekani izlizani podbradak, rastegnu ga kao gumu pa se zamisli. Odjednom, kao da je nešto odlučio, okrenu mi se:

- Gospođo, ja ču ovu školu zatvoriti.

Ja planuh.

- Zašto, gospodine? Čemu to?

— Gospođo, zasada nema dovoljno kredita. A imate i malo učenika. Osim toga, bolje da i nema ovakve trošne, jadne ustanove, nego je dalje izdržavati. Dok budem na svome sadašnjem položaju, uložit ču sav trud da po selima načinim jeftine, ali lijepе higijenske, moderne škole. Molim vas da mi sada date neka objašnjenja.

Izvadi iz džepa notes i pobilježi nešto o školi a onda nastavi:

— Što se vas tiče, gospođo, namjestit ču vas gdjegod na drugom zgodnom mjestu. Naravno, kad zatvorite školu, doći ćete u B... Recite mi vaše ime!

- Ferida.

— Gospođo, u Evropi ima lijep običaj. Uz svoje ime dodaju i očevo, i onda imaju jasnije ime. Vi, učiteljice, treba da tu reformu primite i da je provodite. Vi ćete u svojim katalozima bilježiti svoje učenice s očevim imenom. Na primjer, ako joj je ime, Melaha, a ocu Ali ja, upisat ćete Melaha Ali ja. Razumijete li, gospođo? Kako je ime vašem ocu?

- Nizamudin.

— Dakle, Ferida Nizamudin. Vama će to biti u početku neobično, ali ćete se sviknuti. Gdje ste svršili nauke?

Sustezah se da kažem svoju školu. Jer, ako saznaju da znam francuski, gospodin inžinjer bi se postidio svojih maloprijašnjih riječi. Zato odgovorih:

- Učila sam privatno.

— Kako sam vam rekao, kada dođete u B..., pohodite me! Naći ču vam zgodno mjesto. Hajdemo, Mumtaz-beže! Navratit ćemo se još u dva sela.

Inžinjer koji se spustio na jednu klupu i mahao svojim dugim nogama nije htio ići, već opet poče onom svojom lošom francuštinom:

- Ja sam propao... Ovo je nešto izvanredno... Meni sve više vrti mozgom...

Neću se ni maknuti dok ne nađeš izliku da podigne koprenu s lica.

Načelnik se smete. Da ne bih ja štogod pomislila, reče turski:

— Nemamo vremena... Svoj izvještaj možete kasnije napisati. Kakva je hitnja za to? Ustanite da idemo!

Inžinjer je zastao na školskim vratima ne bih li se ja gdjegod pokazala. Ja se usprkos okrenuh natrag.

Prolazeći kraj bašće, obazrije se nekoliko puta. Što je još čudnovatije, kad je izašao na ulicu, išao je pokraj ograde propinjući se na prste da pogleda unutra.

Vijest se brzo raširi po selu. Premda je bio petak, djeca dotrčaše u školu i s tugom na srcu ljubljahu me u ruku. I to ona djeca koju sam u početku smatrala tuđom, bez osjećaja za me.

Hadidža-hanuma zamotala glavu pa se povukla u svoju sobu. Ako ćemo pravo govoriti, ona je ovim najviše i pogođena.

Pred večer dođoše u školu žena seoskog starještine i primalja. Obadvije su bile tužne. Primalja mi potajno namigivaše govoreći:

— Ja sam imala druge namjere, ali eto Bog ne dade.

Kao da je i meni žao uzdišem pa, oborivši oči, odvratih joj:

— Šta ćete, moja hanuma, nije bilo suđeno.

Ukratko, na svakoga je to djelovalo. Premda nisam mogla doći na gore mjesto nego što su Zejnije, i meni je ipak teško pri duši. Samo je Munisa iznimka. Ova nestrašnica skače od veselja, leprša kao ptica i samo pita:

— Kada ćemo ići, seko? Hoćemo li do dva dana?

Zejnije, 27. veljače.

Sutra polazimo. Munisa je prvih dana bila vrlo radosna. Ali od jučer opažam na njoj neko neraspoloženje, tugu. Gdje kada se zagleda u daljine pa se zamisli. Kada je što zapitam, odgovara zaneseno.

— Munisa, ako nećeš ići, da te ostavim?

— Da Bog sačuva, seko! Skočila bih u bunar ako me ostaviš.

— Je li ti žao što ćeš se rastati s braćom?

— Nije, sekice.

— Onda valjda žališ oca?

— Oca mi je žao, ali ga ipak ne volim toliko, seko moja.

— Pa onda šta ti je? Zašto si tako tužna?

— ...

Oborila oči, šuti i ništa ne odgovara. Ako je dalje budem nagonila da mi kaže, počet će se prisiljeno smijati i grliti me, ali ja ne vjerujem tome lažnom veselju. Zar ja ne poznajem njezinu pravu radost?

Ja sam i dosada u iskrenim očima ovoga djeteta zapažala ponešto tuge. Toliko sam nastojala da mi kaže šta joj je, ali ne mogoh nikada o tome izvući od nje koju

riječ.

Danas mi je puki slučaj otkrio tajnu jada što ga ovo dijete nosi na srcu. Pred večer se bijaše Munisa nekuda izgubila, a meni je upravo u taj čas nešto zatrebala.

Htjela sam da mi pomogne pri spremanju za put. Viknuh je nekoliko puta, ali se ne javlja. Mora da je u bašći. Otvorih prozor i viknuh glasno: "Munisa, Munisa!" Izdaleka, čak odonuda iza Zejni-babina mauzoleja, odazva mi se svojim glasićem: "Gospodice, odmah ću doći."

Čim je došla, upitali je šta je radila onamo sama. Odgovarala mi je smeteno. Kušala je da me zavara nekim besmislenim izgovorima. Pogledah joj pažljivo u lice. Oči joj pocrvene, a po licu joj se vidjeli tragovi od osušenih suza. Odjednom se zbumih. Počeh je siliti da mi kaže šta je onamo radila i zašto je plakala. Dok sam je držala za ruke, ona se okretala od mene da sakrije lice, usnice su joj drhtale, ali je jednako šutjela.

Ja sam čvrsto odlučila da je kako bilo natjeram da mi rekne. Rekoh joj da ću je ovdje ostaviti ako mi pravo ne kaže. Tada nije mogla dalje izdržati. Kao da priznaje kakav veliki grijeh, obori glavu i reče mi postiđeno:

— Majka mi došla da me vidi... Čula da ću otići odavde... Ne srdi se na me, draga seko...

Dok je ona isповijedala ovaj "veliki grijeh", tijelo joj je drhtalo, a oči se napunile suzama.

Poravnah joj kose koje joj bijahu pale po licu, pogladih je po bradi, pa joj mirno, umiljato rekoh:

— Pa šta imaš da se od toga bojiš i da plaćeš? Majka ti je, zar ne? Svakako treba da je vidiš.

Sirota još ne može da vjeruje, već mi sa strahom gleda u oči. Tražila je nekakve djetinjaste izgovore da me uvjeri kako ona ne voli ove žene koju svatko spominje s prezicom, s prokletstvom.

Ali ona nju ipak toliko voli...

— Dijete moje — nastavih ja — ako ti ne voliš svoje majke, to ću ti silno zamjeriti. Zar majka ne veli ništa? Idi, poteci, vrati je! Reci joj: "Moja sestra hoće svakako da te vidi." Eto mene, doći ću i ja za mauzolej.

Munisa mi se savi oko koljena i poljubi me u skute. Zatim otrča u bašču što je mogla brže. Znala sam da je velika neopreznost ovo što sam učinila. Ako saznaju seljani da sam se sastajala s ovom ženom, govorit će o meni ružno; možda će me i proklinjati. Ali, neka bude ...

Pozadugo sam ih čekala pod drvetom iza mauzoleja. Mora da je ova ženica podaleko odmakla, pa je Munisa trčala onamo čak do iza močvare da je stigne.

Najzad se pojaviše. Njihov dolazak čini se tako tužan... Kao da se jedna druge stidi, išle su rastavljeno.

Kao da po blatu ne mogu ići, namjerice su razvlačile hod i zadržavale se.

Spremala sam se da ovoj ženi progovorim koju slatku, prijaznu riječ. Ali kad smo došle jedna drugoj oči u oči, nismo nijedna mogle naći riječi kojom bismo otpočele razgovor.

Ona je bila povisoka stasa, nježna tijela. Na njoj je vunen zär, mjesto koprene plav rubac za glavu, a na nogama poderane cipele s izlizanim petama. Osjetila sam da dršće kao da me se boji. Nastojeći da budem što mirnija i da ne pokažem uzbudjenost, rekoh joj:

— Kako bi bilo da otkrijete lice?

Iza malog oklijevanja ona podiže koprenu s lica. Vidjelo se da je još mlada... Moglo joj je biti najviše trideset do trideset i pet godina. Ali je njezino blijedo lice bilo tako zamorenno, istrošeno...

Ja sam ovakve žene uvijek držala da su nabojene. Ali na njezinu licu nije bilo ni traga bjelilu ili drugoj boji. Na me je najviše djelovalo što je jako bila nalik na Munisu. Meni se u prvi mah učinilo kao da je Munisa odjednom odrasla, a onda... onda...

I nehotice uhvatih malu za ramena i privukoh je sebi među koljena. Grudi su mi se nadimale a oči punile suzama. Dužnost koju sam sebi naprtila bila je velika, vrlo velika. Ali ja ću ovu dužnost izvršiti, od Munise ću učiniti dobru, sretnu ženu. To će mi biti najveća utjeha u mome životu.

Počeh joj govoriti kako sam bila smislila kod kuće:

— Moja drûgo... Vidim, sudbina vam nije dosudila sreće da svoju kćerkicu othranite na svojim rukama. Šta ćete, ovaj vam je svijet takav... Htjela sam da vam kažem ovo kako bi vam se srce smirilo... Othranit ću je kao svoju kćer... Ništa joj neću uskratiti...

Ona se prvi put usudi da progovori:

— Znam, gospođice... Kazivala mi je Munisa... Pogdjekada, ako bi mi put ispao, dolazila sam da je vidim. Da vam Bog da svako dobro...

— Dakle, vi ste se i otprije sastajale?

Osjetih kako Munisine ruke oko mog pojasa opet zadrhtaše. Dakle, ona se potajno sastajala s majkom. I još nije imala snage kazati majci da je od mene skrivala te sastanke...:

— Da ćemo ovdje ostati — rekoh — ja bih vam uvijek davala prilike da se sastajete. Ali ja idem sutra u B... Kamo će me poslati dalje, ne znam. Neka ti je, ženo, duša mirna! Ne mogu reći da ću joj biti majka, jer sada vidim da nitko ne može zauzeti majčino mjesto... Ali, bit ću joj starija sestra...

Opazismo kako onamo iza močvare ide neki čovjek. Bio je to otac moga učenika Džafer-age. On je često ovamo dolazio u lov na divlje patke.

Munisina se mati odjednom uzbuni:

— Da idem, gospođice, da me ne vide s vama.

Ove riječi su pokazivale kako ova sirota žena ima dobru dušu. Ja sam to već iz

njezina držanja, iz njezina izraza lica odmah vidjela. Moj prvi utisak bio je tačan. Munisa, kako god u licu, tako je i u duši primila dobrotu i otmjenost od svoje majke. Ovo uzrujanje nesretne žene, da bi me očuvala od kakva bilo ogovaranja, upravo me je uvrijedilo. Nisam je htjela nikako ostaviti a da u nje ne ostavim lijep osjećaj prema meni. Da pokažem kako ja tome ne pridajem nikakve vrijednosti, rekoh joj:

— Zašto hitite? Zar ne možete još malo ostati?

Sirota žena s dubokom zahvalnošću gleda mi u ruke, usne joj dršću kao da hoće da ih poljubi, ali se ne usuđuje dotaći me se.

Sjedosmo na jedno oborenio drvo koje je posljednja bura izvalila. Munisu uzesmo među se. Sada je došao red na nju da govori. Zagrijano je govorila, kao da će nesretnici odlahnuti ako mi ispriča svoje jade. A kako je lijepo, skladno govorila...

Njezini su doživljaji jednostavnji, obični, ali više tužni:

Rodila se u Carigradu, na Rumeli-Kavaku. Otac joj je u svoje vrijeme bio na svome mjestu i lijepo živio, ali je kasnije pokleknuo. Nju su dali u jednu begovsku porodicu kao pokćerku. Ona je uzrasla s malim djevojčicama iz te kuće i s njom je postupano kao s malom gospođicom. Kada joj je bilo petnaest, šesnaest godina, bile su joj ispale lijepe prilike za udaju, ali ona nije htjela nijednog; za svakog je našla, neku izliku jer... jer je ona imala drugog: najmlađeg bega iz te kuće koji je išao u vojnu akademiju, a od nje je bio malo stariji... Nije bilo nikakve nade da bi je mladi beg uzeo... Ali ga je ona toliko voljela da se nije mogla oduprijeti nikakvoj njegovoj želji. Kada je stari beg bio sa službom kao financijski direktor u B..., sve je izašlo na vidjelo. Tada su na nju navalili i stari beg, i stara gospođa, i mlade gospođice. Nisu dali da ostane dalje u njihovoju kući, već je spremiše u kolibu nekoj starici. Tu je ostala nekoliko mjeseci gdje je na svijet donijela Munisinu stariju sestraru, koja je umrla od difterije kad su Munisi bile četiri godine. Tada su je dali za ovog starog šumara. Pa tko bi drugi i uzeo ženu koja je ovako ostala s djetetom bez oca? Spočetka nije ništa govorila, pokorila se slobodnici. Ali kada joj je muž došao ovamo u Zejnije, obuze je neka tjeskoba u duši koju nije nikako mogla podnosit. U mračnoj sobi gušila, od dana do dana je blijeđela i propala...

Kada je sirota žena ovaj dio svoga pričanja kazivala, kao da se i sada gleda u onoj mračnoj sobi, neki joj je umor obuzimao oči i čitavo tijelo.

Eto, upravo u to vrijeme dođe u selo jedan odred žandarmerije da goni odmetnike. Poče za njom pristajati mladi oficir ovih žandara koji su nakraj sela razapeli šatore i ostali ovdje dvije-tri sedmice. Ona mu se nije mogla odrvati. Kada je oficir pošao iz Zejnija, povede i nju sa sobom.

Ne znam zašto je ova jednostavna priča toliko djelovala na me. Već se primicala noć. Ostavih Munisu s materom, a ja podloh prema školi. Možda pri svome rastanku zauvijek imaju kazati nešto jedna drugoj? Ili se preda mnom ne

mogu zagrliti kako žele, pa će im na srcu ostati kakva neutažena želja? Dok sam tako sama išla između nadgrobnih kamenova, bijah duboko zamišljena. Munisa, ja sam tebe voljela i žalila samo stoga što nemaš nikoga svoga. Ali, ja ti sad zavidim jer ti imaš majku, makar i poniženu, palu ženu. Danas, kad ti ostavljaš svoje rodno mjesto, ponijet ćeš sa sobom uspomenu na majčine oči, gorki ukus majčinih suza, toplinu majčinih zagrljaja...

B..., 5. ožujka.

Jutros sam pokupila u svoju torbu spise što sam ih donijela iz škole u Zejnijama i odnijela ih u odjeljenje za prosvjetu. Munisu sam ostavila spavajući. Bilo je rano pa se ured istom otvarao. Pojedini činovnici, kako su jedan po jedan dolazili mahmurni, ispijali su kahve i pušili nargile. Mjesto onog pisara s crvenim pasom sjedio je neki gospodin crne kovrčave brade, s masnom jakom.

Upitah jednog podvornika. Reče mi da su izmijenjeni i načelnik za prosvjetu i pisar, pa da se radi svoga posla moram obratiti tome novom pisaru.

Priđoh mu i pozdravih ga. Rekoh mu da sam učiteljica škole u Zejnijama, koja je po nalogu prosvjetnog načelnika zatvorena, pa da sam došla predati školske spise. Malo se zamisli, a onda mi reče:

— Da, da, jest... Pričekajte malo napolju dok dođe gospodin načelnik!

Na trošnom i rasklimanom hodniku morala sam čekati čitava tri sata dok je došao načelnik. Tko god prolazi zagleda se u me, a ima ih koji pogdješto i dobace.

Uz jedan polupan prozor bijahu prislonjene nekakve ljestve. Naslonih se na jedan stupac da čekam. Prozor je gledao u dvorište neke opale medrese^[31]. Jedan softa^[32] zapregnutih rukava u plavim šalvarama^[33], čistio je na zdencu povrće, a po granama velikog jablana skakutahu vrapci. Podnimivši se rukama, počeh razmišljati. Jučer u ovo doba bila sam još u Zejnijama. Svi moji učenici i učeniceizašli su čak do na kolski put da me isprate. Kako je u mene srce bezobrazno! U mog tetka Aziz-bega bijaše čudnovata riječ. Gdjekada bi me uhvatio za ruke i rekao mi: "Ah moja kćeri koja se lijepiš! Najprije od čovjeka pobjegneš, a kasnije se prilijepiš kao smola." Kako je on imao pravo... Svu sam ja ovu djecu žalila. Lijepu zato što su lijepa, ružnu što su ružna, propalu što propala. Ako na svakom mjestu ostavim ovako po jedan komadić svoga srca, šta će onda biti od mene...?

Sirote, sve jedno po jedno, izljubiše mi ruke. Pastir Mehmed poslao mi po Zehri malo kozle koje se istom ojarilo. Ovaj Mehmedov dar mi je toliko djelovao na srce... Kozle dadoh Munisi u naručje.

Mala zvonceta na putničkim kolima zazveketaše i mi krenusmo niz polje.

^[31] Medresa — bogoslovska škola.

^[32] Softa — učenik medrese.

^[33] Šalvare — široke hlače kakve nose bogoslovi.

Polagahno smo se odmicali od Zejnija. Dok su se djeca vidjela između sivih stijena, ja sam im s Munisom mahala maramicom.

Kada su kola stala pred hotelom, zatekosmo opet Hadži-Kalfu u vremenu kad je on tako zabavan: gonio je pred sobom veliku mačku koja je bježala s komadom jetre u zubima. Hadži-Kalfa je cijevlju od nargile mahao kao bičem vičući:

— Stanider, đaurska mačko... kožu ču ti zderati!

Kada je prolazio kraj nas, ja ga polahko zovnuh:

— Hadži-Kalfa!

Nije se odmah snašao odakle dolazi glas, pa stade. Čim mene spazi u kolima, podiže ruke pa nasred ulice povika kolika ga grlo nosi:

— Ah, gospođica učiteljica...

Trebalo je samo vidjeti njegovu radost. Za mačkom koja je kušala pobjeći s jetrom preko jednog zida povika veselo:

— Ne boj se, lopove... Na poklon ti jetra!

Zatim priđe k meni.

Koliko se Hadži-Kalfa obradovao, Munisu je s kozletom u naramku opazio istom na drugom katu.

— Ah gospodice, tko je ovo?... Odakle niče?

— Moja kći, Hadži-Kalfa. U Zejnijama sam se udala, pa sada imam kćer...

Hadži-Kalfa pomilova Munisu po licu, a onda mi odvrati:

— Ne gledaj tko govori, već šta govori... I to će biti, ako Bog da... Ah, baš je cura curom, kao junica...

Sreća je bila pa je ona moja prijašnja sobica u hotelu, s plavim pticama na zidovima, ostala prazna prije dva dana. Meni je to bilo vrlo drago.

Sinoć me je Hadži-Kalfa silom odveo svojoj kući na večeru. Htjela sam da ne idem izgovarajući se da sam umorna. Ali on mi je govorio upravo kao da mi naređuje:

— Ah, pusti ti to... Da ti putuješ šest mjeseci, neće ti ništa nauditi... Eto te, mašalah^[34], kao hrast...

Sve je to lijepo, sve je to dobro, ali je posrijedi drugo što me baca u brigu. Sinoć sam nešto računala, i taj mi je račun ispaо takо čudnovat da nisam mogla vjerovati. Izračunah još jednom na prste. Nažalost, bilo je tačno. Premda je to za me bilo vrlo teško, ipak se nisam mogla suzdržavati a da se ne nasmijem. Ja sam dosada mislila da se izdržavam svojim trudom, ali, kako sada vidim, ja sam potrošila dosta svojih novaca. Sirota moja Đulmisal-Kalfa reče mi da ne idem u tuđi svijet bez podosta novaca. Ona mi je prodala jedan materin dragulj pa sam te novce ostavila napose u jednu torbicu. Dosad sam imala puno troška... Dugo sam bila bez

^[34] Ne ureklo se!

namještenja, a osim toga su veliki i putni troškovi. Ali, što je najgore, nisam smisljala da sam ja samo siromašna seoska učiteljica. Smatrala sam za svoju dužnost da se nađem u pomoći gladnim i nevoljnima.

Ali ovi ljudi nemaju obzira... Uzdajući se u moju darežljivost, ove otvorene ruke što su se prema meni pružale bivale su svaki dan brojnije, pa su se u posljednje vrijeme silno množile... Naravno, moja mala plaća od nekoliko groša nije mogla pokrivati sve one troškove. Što je još gore, dvije posljednje plaće nisam još ni primila. Eto tako, kad god se ukaže kakva izvanredna potreba, kad mi dođe tijesno, ja se mašim turbice. Ali sada je ta sirota turbica toliko olakšala da se ne usuđujem ni prebrojiti koliko još ima u njoj. Dakle, u ovo pet mjeseci, uza sav moj trud i patnje, opet sam živjela s pripomoći svoje porodice. Dok sam ovako razmišljala, igrajući se listovima od jablana što je rastao kraj prozora, dolazilo mi je da plačem i da se smijem. Ipak sam našla utjehe: "Ne brini se, Grmušo," rekoh sama sebi. "Ako nisi ništa stekla, bar si naučila kako se živi, trpi, podnosi. Zar je to mala tekovina? Odsada ćeš se maniti djetinjarije, bit ćeš prava kućanica."

U mojim me mislima pomete neka uzbuna koja odjednom nastade na trošnom hodniku. Jedan je podvornik trčao prema načelnikovoj sobi s kaputom preko jedne ruke i sa štapom u drugoj. Domalo opazih kako mali načelnik, svjetlucajući monoklom, bahato stupa uza stepenice.

Htjedoh za njim ući u sobu, ali me zadrža onaj bradati podvornik što je maloprije donio kaput i štap:

— Stani bre — reče mi — da gospodin odahne... Kakva ti je hitnja? Kako si sjedjela u materinu trbuhu?

Ja sam se polahko počela privikavati na ovakav postupak. Stoga ni ovo nije na me djelovalo. Naprotiv, odgovorih mu posve prijazno:

— Janje moje, dragi djede, kad gospodin popije kahvu, najavi me! Reci mu da je došla ona učiteljica koju on očekuje.

Načelnik prosvjete me nije očekivao, ali sam to naročito rekla podvorniku, jer me drukčije ne bi pustio. Počela sam i ja učiti ovakve smicalice.

Do nekoliko časaka izađe stari podvornik iz načelnikove sobe. Ne može me pozнати u mom crnom zaru, pa poče psovati:

— Gdje je ona žena? Ah, Bože... Čovjek strpa obadvije noge u jednu papuču, a onda pobegne.

— Ne ljuti se, djede, evo mene! Mogu li unići?

— Hajde, uniđi!

Načelnik je sjedio gologlav za svojim stolom, a u kutu se uvalio u fotelju neki stariji gospodin. Ovomu je načelnik govorio nekim višim, odrešitim glasom koji nije bio nikako u skladu s njegovim malim tijelom:

— Gospodine, kakva je ovo zemlja? Ovi ljudi mogu trošiti na svašta, a nisu u stanju tiskati sebi posjetnice ... Stotina ti ljudi dođe i najavljuje se preko

podvornika. Podvornik ne može pravo zapamtiti imena da bi mogao kazati tko je došao. Ja sam, što se tiče uprave, pristaša principa Petra Velikog. Činovnici se moraju nadzirati ne samo u službenom već i u privatnom životu. Mora se paziti i na njihovo jelo i piće, odijelo, pa kuda idu, gdje stanuju... Čim sam ovamo došao, poslao sam svima školama okružnicu. Moraju se brijati najmanje svakog drugog dana. Rekao sam im da će otpustiti svakog učitelja koji nosi neuglačane hlače ili košulju bez ovratnika. Jučer sam pošao da pregledam jednu školu... Na vratima zatekoh jednog učitelja. Napravih se da ga ne znam pa mu rekoh: "Idi i kaži učitelju da je došao načelnik prosvjete!" On mi reče da je on učitelj. Ja se načinu nevješt. Znate, u činovničkom životu više djeluje znati se praviti nevješt nego poznavanje književnosti. Ja mu rekoh: "Ne, ti mora da si podvornik jer u učitelja ne može biti takva nošnja. Kad bih se ja namjerio na učitelja tako odjevena, ja bih ga uhvatio za jaku i izbacio iz škole." On se okrenu i nestade ga. Ja, i ne gledajući ga, uniđoh. Sutra idem opet u istu školu. Ako ga zatečem isto onako, odmah će ga otpustiti iz službe.

Ja sam čekala da načelnik zašuti pa da ja počnem govoriti. Ali on se sve više zagrijavao pa nastavi dalje:

— Da, gospodine... Nedavno sam razaslao školama okružnicu kojom sam naredio da svi učitelji i učiteljice moraju imati tiskane posjetnice, drukčije neće biti primljeni. Ali, tko to sluša... Držim da je i gospođa učiteljica primila ovu okružnicu. I usprkos tome opet mi se obraća bez posjetnice. Opet ista pjesma kao i dosada. Podvornik kaže: "Zvali ste neku gospođu; ona je došla." "Tko, kakva gospođa?" "Mehmed-aga u žutim čizmama."^[35]

Okamenih se od čuda. Sve su ove dakle riječi bile uperene meni jer sam se obratila bez posjetnice.

— Gospodine, ja nisam primila te okružnice.

— Gdje ste vi učiteljica?

— U selu Zejnijama, gdje ste vi dolazili prošlog tjedna i naredili da se škola zatvori.

Podiže jednu obrvu pa se zamisli.

— Da, jest... Je li sve svršeno u redu?

— Učinila sam, gospodine, kako ste vi naredili. Donijela sam i spise.

— Dobro, predajte ih tajniku neka ih pregleda.

Onaj pisar sa zamazanom jakom zadržao me puna dva sata. Spise je pregledao po nekoliko puta. Pitao za nekakve stvari koje ja nikako ne znam, te "ovjerene priznanice", te "isplatnice" i ne znam kako se to sve zove. Prigovarao je i zapisnicima seoskog općinskog vijeća.

Kad bih se štogod zbulila, on bi porugljivo napućio usnice i uvredljivo dobacio:

³⁵ Turska fraza kada se neko lice neodređeno, nejasno opiše.

— I ovo mi je učiteljica!

Zbog jednog biljega koji nije bio pravilno poništen umalo me nije natjerao na plač.

Poslije postavi još jedno pitanje. Ne znam prije koliko su godina dali nekoj učiteljici dvjesti i pedeset groša da popravi krov na školskoj zgradi. Nije bilo priznanice za te novce.

— Gdje je priznanica na ovaj novac? — pitao me prijeteći. — Ako ga ne nađeš, tebe ću povući na odgovornost.

— Gospodine, nemojte tako! Istom su četiri mjeseca kako sam tamo došla.

Došlo mi da plačem.

— Do vraka, ja ove sramote neću trpjeti. Nemam ja vremena da poludim.

Pokupi spise i ode načelniku.

U toj su sobi bila još dva pisara: jedan u bijelom turbanu, a drugom istom nausnice probile. Oni su za svojim stolovima bili zaokupljeni poslom i nisu nas nikako gledali. Ali čim je tajnik izašao iz sobe skočiše iza stolova i privukoše se zidu do načelnikove sobe da prisluškuju.

Onaj hafiz se smijao govoreći:

— Ah, gospodine načelnice, oči ti ljubim, dajder ovome zavrzanu skuhaj poparu!

Ali se gospoda pisari nisu trebali truditi. Časak-dva iza toga načelnik je počeo toliko vikati da ga je mogao svatko čuti i na ulici.

— Dodijalo je to meni, gospodine, dodijalo. Kakva je to nesposobnost! Kakva je to birokratska glava! Ima pravo gospođa, ima. Gdje će ti ona stvoriti priznanicu od toliko godina? Ako još to ne može shvatiti tvoja pamet, idi, odlazi... idi odlazi idi, odlazi. Daj ostavku! Ako je odmah ne napišeš, nisi čovjek.

Meni je bilo teško pri duši pa rekoh onim pisarima:

— Ah gospodo, nehotice skrivenih veliku nesreću. Da idem, neka me onako srdit više ne vidi. Možda će mi što krupno reći.

Onaj pisar u turbanu samo što nije igrao od veselja.

— Ne — reče mi — gospođo, sestro... Ništa ti to ne zarezuj!.. Onaj zavrzan je onako i zasluzio. Da njemu počesto ne skuhaju onaku poparu, ne bi valjalo. Da ti Bog da svako dobro, bit ćemo opet nekoliko dana mirni.

Čim se načelnikov glas nije više čuo, obadva pisara otrčaše za svoje stolove. Hafiz sam u sebi šaptaše:

— Ono, ima poslovica: "Bezvjernik nadvlada bezvjerca."

Tajnik se vrati u sobu. Ruke, noge, brada, sve mu je drhtalo. I ne okrećući glave, onako preko oka omjeri pisare koji su se poklopili i šutjeli. On sjede, a pri tome je polahko govorio:

— Danas-sutra, i on će otići u pakao. A onda, kada dođe kakav inspektor, eto nama nesreće na glavu. Nevaljalac jedan... Jeste li čuli onu sramotu što ju je sa

mnom napravio?

Hafiz podiže glavu:

— Ne znam, nešto smo čuli... Je li to bilo vama namijenjeno. Ali, ne žalostite se! On se ne razumije u službeni posao. Da nije ovdje vas, ne bi ovaj ured ni tri dana funkcionirao.

Jest, ovo je govorio hafiz, onaj isti hafiz što se maloprije toliko radovao onom tajnikovu poniženju.

Bože, čudnovatih li ljudi!

Kako je uredovanje bilo svršeno, ja sam od gladi i od umora bila sva slomljena. Kada sam sada upravo za svoj lični posao unišla opet načelniku, jedva sam se na nogama držala.

Načelnik je sada bio u novoj zabuni. Sav usplahiren sobom je prašio stvari po kancelariji, namještao slike po zidovima, uzimajući svaki čas malo ogledalo da začešljiva kosu i namjesti kravatu.

U kutu je još sjedio onaj stari gospodin. Iz pripovijedanja načelnikova razabrah i ja donekle o čemu se radi.

Jučer je došao u B... s gospođom neki francuski novinski izvjestitelj, imenom Pier Faur. Sinoć, kad mu je guverner davao večeru, bio je tamo i načelnik prosvjete. To su vrlo ugledne ličnosti. Dopisnik će o utiscima u B... napisati nekoliko članaka...

Načelnik je, mašući rukama, uzbudjeno pripovijedao:

— Obećali su da će danas u tri sata doći ovamo. Pokazat ću im dvije-tri škole. Na svaki ću način udesiti da štogod napišu nama u prilog. Da je na mom mjestu kakav drugi načelnik, teško da bi ugledni gospodin i došao ovamo.

Ja sam još jednakost stajala za vratima kraj paravana.

On me zapita u nekoj velikoj hitnji:

— Šta je opet, gospođo?

— Uredovanje je svršeno...

— Vrlo dobro.

— Gospodine, vi ste meni još nešto obećali. Dat ćete mi drugo mjesto.

— Da, ali sada nema prazna. Dok se gdjegod isprazni, ja ću o tome razmisiliti. Zasada se zabilježite tamo u evidenciji!

To je izgovorio oštrosno, odlučno. Vidjela sam da je uzalud ako i dalje budem tražila. Ne odgovorivši mu ništa, pođoh da izidem. Ali mi u taj čas izbi pred oči Munisa, koja me je u hotelskoj sobi čekala igrajući se s malim jaretom. Da, nisam ja sada sama kao prije. Sad ja imam tešku dužnost kao kakva majka.

Vratili se opet. Kao oni što na kišnu danu na ulici pružaju ruku i prose pogнуте glave, rekoh mu glasom punim jadikovanja:

— Gospodine, ja nemam vremena čekati. Stid me je da vam kažem, ali ja se nalazim u tako tešku položaju ako mi odmah ne nađete kakva posla.

Nisam mogla dalje govoriti. Od očajanja, od stida u prsim me nešto steže, oči mi se pune suzama.

On opet onako uzbudjeno, hitro odgovori:

— Rekao sam vam, gospodice, nema prazna mjesta. Samo je u Čadorliji u seoskoj školi ispraznjeno mjesto. Ali ja se ne miješam u to; kažu da je vrlo ružno mjesto. Ako vam možda pristaje, da vas tamo imenujem? Ali ako tražite bolje mjesto, onda čekajte!

— ...

— Dakle? Čekam vaš odgovor.

Znala sam da je ova Čadorlija još gore mjesto nego Zejnije. Ali bolje je da i to primim nego da se ovuda potucam mjesec i mjesec i podnosim razna poniženja.

Sagnuh glavu preda se, pa mu rekoh posve polagahno.

— Dobro, primit ću.

Ali on nije mogao čuti moga odgovora jer se u taj čas otvoriše vrata, a jedan pisar povika:

— Dolaze, eto ih!

Načelnik popravi svoj salonski kaput pa skoči do vrata. Meni nije ostalo ništa drugo već da se povučem i da idem. Sada, naravno, nisam mogla više s njim razgovarati. Ali upravo kada sam pošla da izađem, čuh kako on reče francuski:

— Izvolite unutra, molim vas!

Da gostima načinim put, povukoh se malo natrag. Naprijed je išla neka strankinja u debelu kaputu. Čim sam joj lice spazila ne mogoh se suzdržati a da ne uskliknem od iznenađenja. Ta žena bijaše moja drugarica iz škole, Kristina Varez.

Ostavila je školu prije dvije godine pa se vjenčala s nekim francuskim novinarom kojega je ljubila.

Kristina se u ove dvije godine dosta promijenila, razvila se u lijepu mladu ženu. Okrenu se kad je čula moj usklik. Čim mi je pogledala u lice, poznaće me i pod koprenom. Odjednom me uhvati za ruke:

— Grmušo... Moja mala Grmušo... Ti ovdje?... Ah, lijepa li slučaja...

Kristina je bila od onih mojih drugarica koje su me najviše voljele. Sva razdragana zagrli me, silom mi diže koprenu pa me poče ljubiti. Njezin muž, a osobito načelnik, koji su unišli za njom, posve se iznenadiše. Ja se okrećem od njih, kušam da sakrijem lice i suzne oči za Kristinino rame, ali ona jednako nastavlja:

— Ah Grmušo, sve mi je moglo pasti na um, ali da ću tebe naći ovdje, u tome crnom zaru, sa suzama u očima, to nisam mogla ni pomisliti.

Malo-pomalo se sabrah i ja. Iznenada htjedoh pokriti lice, ali mi ona to zabrani. Silom me okrenu svome mužu.

— Pier — reče — da ti predstavim Grmušu. Mnogo sam ti o njoj pričala.

Gospodin Pier Faur bijaše visok, crnomanjast, lijep čovjek, ali se vidjelo da je neki luckasti Francuz. Bez ikakve potrebe poljubi me u ruku.

— Vrlo sam sretan, mademoiselle. Kristina uvijek o vama govori. Ima jedna slika na kojoj ste sve razredne drugarice zajedno slikane. Vi ste se ondje bradom naslonili na Kristinino rame, zar ne? Vidite kako se dobro sjećam.

Njih obadvoje, i muž i žena, pustiše načelnika na stranu, a samo sa mnom razgovarahu. Jednom bacih pogled na stranu. Pred sobom vidjeh takav prizor od koga bih prasnula u grohotan smijeh da je to bilo na kojem drugom mjestu. S gostima je unišlo još nekoliko stranih ljudi. Oni su oko nas napravili polukrug, s načelnikom na čelu, pa u čudu, slušajući kako ja govorim francuski, napola otvorili usta kao seljaci kad gledaju kakva vješta mađioničara. Što je još čudnovatije, među njima bijaše inžinjer što je dolazio u Zejnije. Kasnije saznadoh da je on bio dodijeljen gostima kao vodič. Najzad je postigao što je htio: video me otkrivena lica.

Sad, što je bilo bilo. Ja sam nastavljala razgovor bez ikakva sustezanja. Najzad načelnik vidje kako je položaj i suviše smiješan. Svojim malim tijelom načini neki čudnovat pokret, pa će onom svojom lošom francuštinom pokazujući fotelje:

— Molim vas, izvolite sjesti!

Meni sada nije preostalo ništa drugo već otići. Šapnuh Kristini:

— Pusti me sada, molim te!

Ali se ona prilijepila kao smola, nikako me pušta. I načelnik je video kako me drugarica zadržava, a kako sam ja zbog toga u neprilici. Ovaj čovjek koji je malo prije sa mnom onako hladno postupao pokloni se pred mnom s velikim poštovanjem i pokazujući mi jedan fotelj, reče mi turski:

— Gospođice, molim vas, učinite mi čast i sjedite!

Moralu sam sjesti. Ali gosti su još jednako bih zaokupljeni sa mnom Kristina nije nikako mogla shvatiti otkuda ja ovdje u ovom običnom zaru, pa će svome mužu:

— Pier, ne znaš ti od kakve je otmjene porodice Ferida. Veoma se čudim...

Meni je bilo i drago što me toliko hvali, ali sam se donekle ipak i stidjela.

Pogdjekada bacim oko na načelnika. Siromah se još nikako nije mogao snaći od čuda. Ali, da vam je bilo vidjeti onoga inžinjera! Povukao se u kut sobe kao u zasjedu. Naravno, nisam mogla gledati u njega. Ali gdjekada čovjeka nešto zasvrbi po licu kao da mu mili kakva buba. Eto, tako sam i ja, ne gledajući u njega, osjećala da mi njegove iskolačene oči mile po licu i vratu.

Da učinim kraj Kristininoj znatiželji, rekoh joj:

— Nemaš se čemu čuditi. Ja sam učiteljica. Svojom slobodnom voljom, s draga srca, htjela sam da radim u ovoj pokrajini i da poslužim dječici svoje domovine.

— Ah — povika glasno Pier Faur — kako je to lijepo! Eto, to je važna tačka koju će ja zabilježiti u svome listu. Dakle, mlade djevojke iz otmjenih carigradskih porodica, koje su stekle zapadnu naobrazbu, žrtvuju se za domovinu. Da probude Anadol, ostavljaju svoj udobni i sretni život. Kako je to lijepa, velika požrtvovanost! Da, kada budem govorio o mogućnostima napretka ove zemlje, naročito će

istaknuti vas, gospođice Ferida, ako mi dopustite.

— Kristina — odvratih ja uzrujano — ako tvoj muž spomene moje ime, rasrdit će se na te za sav vijek.

On nije mogao shvatiti zašto se ja krijem, pa reče:

— Ta je skromnost još ljepša... A, mademoiselle, smijem li vas upitati koja je to sretna škola u kojoj ste vi učiteljica?

Sada bi što bi. Okrenuh se načelniku pa ga upitah turski:

— Molim vas, gospodine, gdje je ona škola što ste mi je maloprije ponudili? Čini mi se, spomenuli ste selo Čadorliju...

On odjednom pocrvene:

— Je li moguće, gospođice, je li moguće?

Zatim se okrenu gostima, pa će onom svojom francuštinom:

— Mademoiselle Ferida je učiteljica francuskog jezika u našoj ženskoj učiteljskoj školi. Bila je tako dobra da se primi toga mjesta.

Ne shvaćajući šta je posrijedi, pogledah mu u lice, a on meni nastavi turski:

— Imenovao sam vas učiteljicom francuskog jezika u ženskoj preparandiji sa tisuću i pet stotina groša plaće. Sad će ja narediti u kancelariji da se o tome izradi rješenje.

Gledala sam ga poplašeno, a on, mašući glavom, dodade:

— Nažalost, to nije za vas... Ali nemam ništa bolje pri raci.

Znala sam da poslige muke ima last, da, po onoj narodnoj: ako je petnaest dana u mjesecu mrak, dragih petnaest je svjetlost, ali nisam mogla ni pomisliti da će mene iza ovakvo dubokog mraka obasjati ovako sjajna mjesecina.

Opet mi izade na oči Munisa, ali sada ne kao siromašna djevojčica koja se u hotelskoj sobi igra s jaretom, već kao lijepa mala gospođica koja se u kakvu cvijetnjaku igra kola...

Kada smo se htjeli rastati, Kristina me povuče u kut pa me upita:

— Ferida, htjela sam te još nešto pitati... Ti si bila zaručena? Zašto se nisi udala?

— ...

— Ne odgovaraš mi ništa. Gdje ti je sada zaručnik?

Oborih glavu pa joj odvratih posve tiho:

— Umro je prošle jeseni.

Ove su riječi silno djelovale na Kristinu. Oči joj se napuniše suzama.

— Kako, Ferida, govoriš li istinu? Ah, sirota Grmuša! Sada tek znam zašto nisi onako vesela kao prije i koji te je vjetar bacio u ove tuđe krajeve...

Dok mi je stiskala ruke, sva je drhtala:

— Ferida, ti si ga jako voljela, zar ne? Ne taji mi, moja mala... Ti ne priznaješ,

ali ja to shvaćam...

Kristini, kao da prati kakav san, oči svijetle, glas podrhtava. Nastavlja je zagrijano:

— Imala si i pravo. Nije bilo ni moguće ne voljeti onakva mladića. Dolazio je nekoliko puta u školu da te vidi. Onako poizdaleka sam ga vidjela u sobi za razgovor. Kako je imao lijepo, nježno lice! Sad se još bolje sjećam njegova plavog tipa. Dakle, sva ta ljepota postala je zemlja. Ah, kolike štete, Ferida! Kako mi te je žao! Može li biti veće nesreće za mladu djevojku već da joj umre u naručju čovjek kojega voli?...

“Ferida! Kako mi te je žao! Može li biti veće nesreće za mladu djevojku već da joj umre u naručju čovjek kojega voli?”

Kad si mi stavila ovo posljednje pitanje, ja sam oborila oči preda se i, da učinim kraj ovom tužnom razgovoru, rekla sam ti: “Tako je, imaš pravo!” Ali, ja sam ti lagala, Kristino... Ja znam mnogo veću nesreću od te...

Zašto da se žale mlade djevojke kojima ljubljeni umre u naručju? One imaju opet neku utjehu. Kad iza toga prođu mjeseci i godine, kad u kakvoj mračnoj, hladnoj sobi ostanu same bez ikoga svoga, mogu sebi pred očima predstaviti svoje drage umrle i reći: “Ove su oči umrle, ove su usnice zanijemile. Ali je posljednji pogled ovih očiju bio moj, a posljednja riječ s ovih usana bila je meni namijenjena.” A ja, Kristino? Ja sam nesretnija i od onih što su svojim milim i ljubljenim zatvorile oči posljednjim poljupcima.

B..., 6. ožujka.

Danas sam nastupila službu u ženskoj učiteljskoj školi. Ovdje ću se, čini se, brzo obiknuti. Kada bi poslije Zejnija rekla da mi se ovdje ne sviđa, bila bi sramota. Na prvi pogled društvo mi nije loše. Učenice su mi mnogo bliže, ima ih starijih i pametnijih od mene. Ali što je direktor u turbanu, Redžep-efendija, to je za priču...

Kada sam došla u školu, odvede me pomoćnica direktorova pravo u njegovu sobu. Reče mi da je direktor otišao rano u upravu i da će se brzo vratiti, a onda me ostavi samu da čekam. Gotovo pola sata sam ih gledala kroz prozor u bašču za školski odmor ili gdjekada kušala odgonetnuti zamršena pisma na levhama^[36] što su visile po zidovima. Najzad dođe i direktor. Putem ga uhvatio pljusak, pa mu je plavo džube^[37] bilo nakvašeno da se iz njega moglo cijediti.

Čim me spazi u sobi, reče mi:

— Dobro došla, kćeri... Sada su mi kazali u upravi. Da Bog dade da nam svima

³⁶ Levha — kaligrafski ispisane mudre izreke koje muslimani meću po zidovima mjesto slika.

³⁷ Džube — dugi kaput od čohe koji nose muslimanski svećenici.

bude sretno!

Lice mu bijaše oblo, okruženo punom prosijedom bradom, obrazi rumeni kao jabuka, a oči škiljave — svako je gledalo na drugu stranu. Gledajući kako se niz njega cijedi voda, nastavi:

— Uh, Bog ga ubio! Baš danas da zaboravim kišobran i da me ova nesreća stigne. Ono reknu: Tko nema u glavi, treba da mu noge znaju, ali u mene je danas znalo džube... Oprosti, kćeri, da se malo osušim.

Pođe skinuti džube, a ja ustadoh:

— Efendija, da vas ne uznamirujem, poslije ču doći — rekoh mu i htjedoh izaći. On mi rukom dade znak da opet sjednem:

— Ne gospodice, mi smo naši. Ja sam tebi kao otac.

Na njemu je bilo od žuta atlasa s plavim prugama nešto kao prsnik ili košulja. Ako gledaš na jaku, košulja je, a ako pogledaš na puce i džepove, onda je prsnik.

Privuče pred peć stolicu i sjede. Velike cipele od mještine potkovane konjskim čavlima okrenu prema peći uze sa mnom razgovarati. Njegov glas mi je odzvanjao u ušima kao kad se čekićem udara po kakvoj rudači. "K" je uvijek izgovarao kao "g".

— Ti se pričinjaš kao dijete. (Ove riječi koje svagdje čujem već su mi dodijale!) Bogme su vam poslovi išli jučer kao po loju. Ali uza sve to znajte, teže je mjesto sačuvati nego ga dobiti. Pa, eto prema tome i radi!... Meni su moje učiteljice kao kćeri. Ali svaka mora biti ozbiljna. Nedavno je jedna nešto pogriješila. Ja sam joj, Boga mi, dao pasoš i izbacio je na vrata a da nisam ni pitao načelnika prosvjete. Je li tako, gospođo Šehnaza? Reci...

Gospođa Šehnaza je bila direktorova pomoćnica. To bijaše sredovječna žena koja nije mogla izgovoriti riječi a da se ne nakašlje. Opazila sam još od maloprije da hoće nešto da govori.

— Da, da — reče — tako je bilo.

Da ne bi izgubila priliku da kaže što je htjela, dodaje odmah:

— Nosače nisam mogla naći jeftinije od dvije medžidije. Šta ču?

Direktor-efendija skoči na noge, a iz njega se pušila para:

— Bogami ču ja sobom uprtiti na leđa onaj tovar pa ga prenijeti. Ja sam vam takav. Hoću li, hoću. Ne dam više od dvadeset i pet groša...

Zatim se opet okrenu meni pa nastavi:

— Vidiš li ti ove moje razroke oči. Ne bih ti dao ovaj pogled na stranu, tako mi Boga ni za tisuću lira! Samo kad koga pogledam ovako, pamet da mu iskoči... Ja ne velim, mora biti naobražena, naučena... Samo ne smije biti nedostataka u službi... Gospođo pomoćnice, je li vrijeme predavanju?

— Jest, efendija. Učenice su već u razredima.

— Hajde, kćeri, da te predstavim učenicama. Ali najprije idi pa se dobro umij i operi lice! Direktor je ove posljednje riječi izgovorio nekako stidljivo, tiho. Ja se sva zbunih. Je li mi se, možda, lice čime uprljalo?

Zgledasmo se ja i pomoćnica. I ona je bila zapanjena od čuda.

— Gospodine — rekoh mu — zar ima u mene nešta po licu?

— Kćeri, to je donijela sama priroda da ženski svijet hoće da se gizda i dogoni. Ali nije nikako dopušteno da učiteljice idu u razred ovako nabojena lica i očiju... Ja vam to, evo danas odmah, očinski kažem...

— Ali — upadoh ja sva zabezeknuta — na meni nema boje, gospodine direktore. Ja nikad u životu nisam to stavila na svoje lice.

— Eh, baš si napravila, baš si napravila, ha...

Najednom se sjetih o čemu se radi. Ne mogoh se suzdržati već mu odvratih smijući se:

— Gospodine direktore, i ja mrzim one boje po licu, ali šta će? Mene je Bog ovako nabojio.

I pomoćnica se poče sa mnom smijati:

— Efendija, ovo je u gospođice prirodna boja.

Sad je smijeh prešao na direktora. Ali je njegovo smijanje bilo mimo ostali svijet. Kad bi se smijao “ha... ha... ha”, svako “h” je moralo biti izgovorenovo onako sasvim po pravilima.

— Ah čudna posla, ha... Od Boga.... ha... Od Boga, ha... Kada Bog daje baš daje... Jesi li ti, gospođo pomoćnice, vidjela kad god ovako nešto sjajno?... Kćeri, je li tebe majka dojila slatkim od ružice mjesto mljekom? Ah, Allah...

Svakako je ovaj Redžep-efendija bio ugordan čovjek. Brzo sam se svikla na njega.

Dok se još pomalo iz njega pušila para, obuče svoje plavo džube da me vodi u razred. Čim sam kroz jedan prozor iz hodnika spazila svoje učenice, srce mi poče drhtati. Bože, u tom velikom razredu bilo je kojih pedeset učenica, i to gotovo sve mlade djevojke, moje vršnjakinje... Pod čitavom gomilom pogleda koji su odjednom u me uprti umalo da se zapravo ne rasplinuh. Da me je direktor u ovaj čas ostavio, ja bih se sigurno onesvijestila. Ali srećom on je imao strast da mnogo govori i da ga onda slušaju.

— Prođi, kćeri, na svoje mjesto — reče mi i upravo me silom pope na katedru. A onda poče strašno dug govor. Bože, šta sve nije govorio! Evropejci su primili od Arapa medicinu, kemiju, astronomiju, matematiku, pa zašto mi ne bismo sada primili od Evropejaca suvremene znanosti. Prodrijeti u “evropske riznice znanja i nauke i pljačkati ih” to je vjerom preporučeno i sveto četovanje. Ali to četovanje nije topom i puškom, već jezikom... jezikom...

Hodža se bijaše već dobrano zagrijao. Vikao je onim svojim zvečećim glasom pokazujući u me:

— Ključ od tih riznica znanja, eto, u rukama je ove djevojke kao ovaj prst... Ne gledajte vi u njezinu vanjštinu. Unutrašnjost je sva nakićena. Mašallah... Pritisnite je dobro, stisnite je za vrat, uzmite joj znanje iz usta... cijedite je kao limun...

Osjetih da je nadošao čas kad me hoće da spopadne onaj prokleti smijeh. Hoću u zemlju da propadnem. Bože, osramotit će se! Usudih se prvi put ravno pogledati po razredu. I učenice su se smješkale. Ovako prvi moj uzajamni pogled s učenicama bijaše slatki smiješak. Čini mi se, ovaj prvi pogled, ovo tajno smješkanje, toga časa nas je priljubilo jedne uz druge.

Ovo podsmjehivanje u razredu najzad opazi i gospodin direktor. Najednom iznenada lupi šakom o sto. Onaj svoj škiljavi strašni pogled, za koji reče da ga ne bi dao ni za tisuću lira, baci po razredu i povika:

— Šta je to... šta je to? Ako vam se samo malo pusti, vi odmah uzmete obraz. Ženskinju se zbilja ne smije pustiti da uzme obraz. Tako mi Bjoga, neće vam valjati... Odmah začepite usta!

Djevojke to nisu toliko zarezivale. Ako ćemo pravo, ja sam se više prestrašila nego one. Govor je trajao više od petnaest minuta. Kad bi podsmjehivanje uzelo malo više maha, Redžep-efendija bi udario šakom o sto i zaprijetio bi pola u šali, a pola od zbilje:

— Šta se podsmjehujete? Neka znate, donijet će usta kliješta. — Najzad je govor završio ovako: — Dobro je držite! Ne puštajte je iz ruku! Ako iz njezinih usta ne iscijedite nauku kao limun, teško vama i vašim dušama! Kruh koji vam priskrbljuju roditelji, država i narod bit će vam paklena vatra.

Zatim odmah izade. Nisam mogla ni pomisliti da će mi biti ovako težak prvi čas kada ostanem sama sa svojim učenicama. Nestašna Grmuša u koje od ranog jutra do večeri nije zastajao jezik odjednom se preokrenula u slavu koji je proždro murvu. Glava mi je bila posve prazna. Nikako nisam mogla naći riječi kojom bih započela govoriti. Ne mogoh se suzdržati već se i nehotice osmjejhnuh. Sreća je te su moje učenice mislile da se i sada smijem direktorovu govoru. Pogledaše me, pa se i one počeše smješkati. Meni odjednom dođe odvažnost, sabrah se.

— Gospodice — počeh govoriti — znam nešto francuski. Bit će vrlo sretna ako se budete time koristile.

Razveza mi se jezik. Počeh govoriti bez ikakve poteškoće. Osjećala sam kako se ove moje, djevojke, malo-pomalo, privikavaju na me. Kako sam sretna što ovim odraslim gospođicama mogu reći: Moje djevojke, kćeri!

Samo su se moje učenice malo suviše smijale. Meni je, uostalom, to ugodno. Ali eto muke, ako, ne daj Bože, Redžep-efendija pogleda kroz prozor onim svojim škiljavim pogledom što mu vrijedi više od tisuću lira! Stoga sam morala svoje učenice posebno upozoriti.

— Gospodice — rekoh im — vaš smijeh ne smije prijeći granicu neupadljiva osmijeha. Ja vam neću prijetiti onim nekakvim "kliještima" gospođina direktora, ali vam savjetujem da mi ne dajete povoda da se na vas srdim.

Ukratko, moje je prvo predavanje prošlo vrlo lijepo. Kad sam izlazila iz razreda, priđe mi jedna učenica da mi rastumači šta su ona direktorova kliješta. On

je običavao, na lijep način zaprijetiti učenicama koje bi se suviše smijale: "Počupat će vam zube kliještima..."

B..., 12. ožujka.

Vrlo sam zadovoljna sa svojim djevojkama. Toliko su me zavoljele da me ni za vrijeme odmora ne puštaju na miru. Što se tiče mojih drugarica i drugova, ne mogu ni za njih reći da su kakvi loši. Nije da nema ni takvih koji se skupe gdjegod u kutu, pa šapću nešto o meni što baš ne može biti lijepo. Ali, može li se čovjek i u svojoj kući sa svakim jednako voljeti?

Od kolegica su mi bile najdraže dvije Stambolke, koje su u Carigradu svršile žensku učiteljsku školu, Neziha i VASFija, dva vesela stambolska djeteta. Nikada se nisu rastajale jedna od druge. Meni je pomoćnica, gospođa Šehnaza, preporučivala da se s njima što više družim. Ne znam zašto je to učinila. Osim njih bile su dvije koje sam još otprije poznавала. Jedna je ona visoka, crnooka mlada učiteljica, koja me je ono prije u središnjoj ruždiji uzela u obranu. Ona je jednom tjedno dolazila u preparandiju da predaje. Bila je jedina koja se nije bojala onog postranog pogleda direktorova. Naprotiv, Redžep-efendija je nju izbjegavao. Često bi, poravnavajući jaku na svom plavom džubetu, rekao: "Uh, velika li šereta! Bogami, ako mi uspije da je izbacim, istom će onda oči otvoriti." Druga mi je bila jedna poznata stara učiteljica koja je nosila velike naočale. Prije bih se često na nju namjerila u vlaku. Bila je učiteljica u Carigradu, negdje na Göztepi.

Ona bi me pozorno pogledala pa bi mi rekla: "Bože, Bože, nikada nisam vidjela ovoliko sličnosti... Viđala sam tu prije u vlaku neku obijesnu učenicu. Ah, kako je bila nalik na vas! Ali, čini mi se, ona je bila Francuskinja. Zbijala bi razne šale, pa bi joj se svi putnici u vlaku smijali." Ja bih tada oborila glavu, preda se i odvratila joj: "Možebiti..."

Bilo je i nekoliko učitelja: stari vjeroučitelj Zahid-efendija, onda neki umirovljeni pukovnik Omer-beg koji je predavao zemljopis, onda učitelj krasopisa kojemu ne znam imena, i najzad učitelj glazbe Šejh-Jusuf-efendija, koji nije bio ugledna ličnost samo u školi već u cijelom gradu B... Jusuf-efendija je bio mevlevijski šejh. Razbolio se prije nekoliko godina; po svoj prilici imao je jadnik sušicu. Liječnici su rekli, ako ostane u svom mjestu da će umrijeti. Prije dvije godine došao je u B... sa svojom sestrom udovicicom i ovdje su brat i sestra povučeno živjeli u jednoj kućici. Koji poznaju ovu kućicu, kazuju da je to pravi glazbeni muzej. Nema instrumenta, svirale ni tambure, kakvih nije bilo tu. Šejh je sam po sebi bio poznat kompozitor. Bilo je takvih njegovih kompozicija da ih čovjek nije mogao slušati a da ne zaplače.

Prvi put sam ga vidjela jednog hladnog kišnog dana. Za vrijeme odmora izašla sam s učenicama u bašču i, pod izgovorom da ih naučim neku novu igru loptom, malo sam se poigrala i zabavila. Kad sam unišla u zbornicu, moja crna bluza je bila

mokra. (Usput da reknem, da se ova nošnja koju sam ja izumila počela malo-pomalo širiti u školi, čak i među mojim učenicama. Gospodin direktor je prigovorio: "Ne pristoji se," veli, "muslimankama nositi crno. Treba zeleno." Ali mi to ne zarezujemo, izgovarajući se da se druge boje lakše uprljaju.)

U zbornici je bila naložena velika zidana peć. Ja sam se zavukla u kut iza peći i stala. Stavivši ruke u džepove, sušila sam pokislu odjeću. U to se otvoriše vrata. Uđe visok, mršav gospodin od kojih trideset i pet do četrdeset godina. Bio je obučen u obično građansko odijelo. Uza sve to sam odmah bila načisto da je ovo Šejh-Jusuf-efendija. U školi ga svi vole. Učiteljice se odmah okupiše oko njega i skidoše mu kaput.

Zaklonivši se za peć, uzeh ga promatrati. Bio je to prijazan, ugordan čovjek. Na njegovu boležljivom licu vidjela se ona bezbojna, nježna bjelina koja se može opaziti najviše kod ljudi što su već osuđeni da brzo umru. Njegova tanka plava brada, otvorene plave oči podsjetiše me na Isusove slike koje su bile poredane u širokom hodniku moje škole. A što su mu opet riječi bile slatke! Čovjek ih se nije mogao dovoljno naslušati. U ovom prijaznom; slatkom glasu bilo je nešto i jadikovanja, onakvog kao u bolesne djece. Mojim drugaricama se jadao na ovu kišu koja neće nikako da prestane, kazivao im kako nestrpljivo čeka da se izvedri. U tom nam se susretoše pogledi. Da bi me u ovoj tami iza peći bolje video, protra oči pa upita.

— Tko je ova mlada gospođica? Je li to koja naša učenica?

Sve se moje drugarice okrenuše meni, a Vasfija će:

— Oprostite, efendija, zaboravile smo da ti je predstavimo. Ovo je naša nova učiteljica francuskog jezika, gospođica Ferida.

S mjesa gdje sam stajala pozdravih ga glavom i odvratih:

— Gospodine, osobito me veseli što sam se osobno upoznala s našim velikim kompozitorom.

Umjetnici su na ovakve riječi vrlo osjetljivi. Preko njegove bijele puti preletje lahko rumenilo. Sklopivši ruke, reče mi:

— Ne vjerujem da sam donio na svijet kakvo djelo koje bi bilo dostoјno kompozitorske umjetnosti. Ako u ono nekoliko mojih komada ima štogod da valja, to je samo iskreni izraz velike tuge jednog bolesnog srca.

Ukratko, ja ovog Jusuf-efendiju volim kao starijeg brata.

B..., 15. ožujka.

Postigla sam i svoju najveću želju: od jučer imam lijepu malu, čistu kućicu. Našao mi ju je Hadži-Kalfa, Bog ga nagradio! To je prijatna kućica od tri sobice s malim vrtićem, udaljena od Hadži-Kalfine kuće dvije-tri minute.

I ja i Munisa bile smo jučer vrlo vesele.

Htjeli smo je tobože počistiti i urediti. Otkuda! Nismo oči otvorile a da se ne

bismo smijale, proganjajući se po sobama i prevrćući stvari dolje-gore.

Osobito sirota Munisa ne vjeruje svojim očima. Misli da je došla u dvore. Samo nas je Mazlum — tako smo nadjele ime jaretu što nam ga je poklonio pastir Mehmed — taj dan prilično prestrašio. Ovaj obješenjak je pobegao kroz kuhinjska vrata koja su bila otvorena, a onda se popeo na brijež iznad potoka. Pod njim je bila provalija za čitavu munaru^[38]. Ne daj Bože da mu se malo nogu omakne, pao bi pravo u potok. Ali ovo vraško stvorenje zna bolje od mene gdje će nogom stati. Ali kako bilo, dok smo ga zabavili dolje, pozadugo nam je srce strepilo.

Jest, s našom kućom smo vrlo zadovoljne. Munisa svojim ručicama sve miluje cvijeće što je naslikano po zidovima. Samo u večer, kada se smrkne, pomalo smo tužne. U susjedne kuće dolaze sa zavežljajima očevi, muževi, braća... U taj čas nitko ne pokuca na našim vratima... To će tako ostati vazda, zauvijek...

U ovom je kraju krasno proljeće, sve se zeleni. U mene u bašči cvate razno cvijeće, a uz prozore mi se penje bršljan. A strmi brijež pred našom baščom, to je pravi vodopad od smaragda. U tom ustalasanom zelenilu šipovina je krvarila kao svježe rane. Sve slobodne dane provodim s Munisom u bašči igrajući se. Kada ustanemo, ja počnem slikati. Munisa se sa svojim jaretom izvali u travu. U mene se ponovo pojavila volja za crtanjem. Ima nekoliko dana kako sam zaokupljena Munisinom slikom u bojama. Da hoće ova nestaćna cura mirno sjedjeti, bilo bi brzo gotovo, ali joj brzo dosadi držati se u "pozi". Teško je sjedjeti prema meni s vijencem od poljskog cvijeća na glavi i s jaretom u obnaženom naramku.

Gdjekada se Mazlum počne trzati i otimati svoje duge nogice. Tada mi Munisa rekne: "Bogami, sestrice, ja bih htjela biti mirna, ali Mazlum neće da stoji." I odmah zatim pobjegne. Katkada se rasrdim pa joj zaprijetim prstom, veleći joj: "Misliš da ja ne znam tvojih vragolija. Ti ga naročito poškakliš..."

U školi mi rad, čini se, ne ide loše. Direktor je sa mnom posve zadovoljan. Samo se pokatkad rasrdi stoga što se ja suviše volim smijati. "Donijet ću," veli, "i tebi klijesta." Ja mu se lažno ispričam: "Šta ću, gospodine direktore, gornja mi usnica malo kraća pa, i kad sam posve ozbiljna, vama se čini da se smijem."

Gospodin direktor ima veliku volju za učenjem jezika. On je čak našao neku staru francusku početnicu. Pogdjekada kuša čitati, a onda me upita za značenje riječi pa to sebi pribilježi na strani knjige.

Moje prijateljstvo sa Šejh-Jusuf-efendijom dosta je napredovalo. Ja se gubim za ovim nježnim, tužnim bolesnikom. Kako lijepe misli kazuje onim svojim glasom što podsjeća na neko prikriveno jadikovanje. Prije deset dana desilo se nešto čudnovato. U školi ima jedna zapuštena dvorana, puna nekih stvari koje se ne upotrebljavaju. Taj dan sam unišla u tu dvoranu da potražim jednu sliku koja mi je trebala za predavanje. Kako su zastori bili spušteni, unutra bijaše tamno kao da je večer. Razgledajući okolo, spazih u jednom kutu neke stare orgulje, sve zaprašene.

³⁸ Munara — toranj uz džamiju.

Odjednom mi srce zastrepi slatko i tužno. Sjetih se kad sam u sretnim danima djetinjstva slušala nabožne arije s ovakvih orgulja. Priđoh bliže dršćući kao da idem grobu kakva zaboravljeni prijatelja. Ja sam i zaboravila gdje sam i zašto sam ovamo došla.

Lahko spustih nogu i dotakoh se prstom jedne tipke. Iz orgulja se izvi težak, dubok glas kao da dolazi iz ranjena srca. Ah, ovaj glas! I ne razmišljajući šta radim, privukoh jednu stolicu i sjedoh za orgulje. Polagahno, vrlo polagahno počeh svirati jedan napjev koji sam najviše voljela.

Kako su orgulje jecale tako i ja počeh, malo-pomalo, gubiti se, zapadati u sanjarenje. Pred mojim se očima ukazaše široki hodnici moje škole kroz koje su prolazile, sve grupa po grupa, moje drugarice u crnim suknjama, podrezanih kosa. Nisam više znala otkada sam ovdje, ni šta sam svirala; potpuno sam zapala u sanjarenje o prošlim danima.

Odjednom čuh iza sebe neki glas, kao dubok uzdah ili povjetarac kad zatreperi lišćem. Malo protrnuh i okrenuh glavu. U onoj tami opazih bijedo lice Šejh-Jusuf-efendijino. Naslonio se leđima na neki razlupan ormar, sagnuo glavu pa me sluša s teškom tugom u svojim plavim očima.

Kada vidje da sam prestala, reče mi:

— Nastavi, drago moje, nastavi, molim te!

Ne odgovorivši mu ništa, već, spustivši glavu još dublje nad orgulje, nastavih. I nastavila sam sve dok se nisam potpuno povratila, dok mi se nisu osušile suze koje su mi upravo curile. A onda, sva umorna, bez daha, prestadoh.

— Ah, gospodice Ferida — reče mi — kako velik dar imate za glazbu, kako vam je srce puno osjećaja! Meni je jako začudno kako je jedna dječija duša mogla primiti u se toliku tugu.

Kušajući da se pokažem ravnodušnom, odvratih mu:

— To su vam neke nabožne arije koje se zovu napjevi, pa su one same po sebi ovako tugaljive... Tuga nije u meni već u njima...

Jusuf-efendija nije vjerovao ovim mojim riječima pa lahko mahnu glavom:

— Ne mogu tvrditi za se — reče mi — da sam pravi umjetnik, ali imam toliko shvatanja za glazbu da se neću prevariti u prosuđivanju šta je kompozitorovo a šta onoga koji s razumijevanjem svira. Kako u glasovima tako i u vašim prstima imaju neki treptaji koji mogu poteći samo iz zakopane tuge jednog suviše osjetljivog srca. Molim vas, hoćete li biti tako dobri i dati mi koje note od tih nabožnih arija koje vi zovete napjevima?

— Ovo su kompozicije koje sam zapamtila slušajući ih... Nota nema.

— Svejedno; jednom kad budete imali vremena, budite dobri pa ih odsvirajte na orguljama, a ja će to sebi pobilježiti u bilježnicu. Iz ostavštine nekog starog popa koji je nedavno umro kupio sam i ja sebi orgulje. Znate, ja silno volim glazbala. Postavio sam ih kod svoje kuće u jedan kut. Htio bih na njima odsvirati ove

komade.

Tako razgovarajući, izađosmo iz dvorane. Kada smo se rastajali, Šejh-efendija mi nešta obeća.

— Imam — reče mi — neke komade koji su izraz iskrene tuge, a koje dosada nisam nikome svirao. Bio sam uvjeren da ih neće razumjeti. Ako Bog da, jednom ću ih vama odsvirati. Hoćete li, mlada gospođice?

Time je moje prijateljstvo sa Šejh-efendijom još više poraslo. Još nisam imala prilike da čujem one komade što mi ih je obećao odsvirati, ali držim da će biti vrlo lijepi jer ovaj bolesni šejh, pun osjećaja, kada bi kucnuo i uz komad daske, držim da bi i u nje izazvao samo plač... Prije nekoliko dana donijela je jedna učenica ūd^[39] koji je htjela kupiti i molila ga da joj ga pregleda. On je samo nekoliko puta dotaknuo žice vrhom svojih prsta i meni se učinilo da se ovi tanki prsti ne dotiču žica, već dna moga srca.

B..., 5. travnja.

Jučer sam napravila veliku pogrešku. Sva strepim da se ne bi za nju saznalo. I sama uviđam da ne valja što sam uradila, ali šta ću ja? Učiteljice drže jednom tjedno noćnu inspekciiju u zavodu. Sinoć je bio moj red.

Za vrijeme večernje korepeticije obilazila sam školu s pomoćnicom, gaspođom Šehnazom. Opazimo da u jednom razredu ne gori dobro svjetiljka, pa uđosmo. Pomoćnica je vrlo vješta žena, svaki joj posao ide od ruke. Uze jednu stolicu i pope se na nju da pregleda lampu. Uto uniđe na vrata jedna stara podvorkinja. Pođe s nekim pismom u ruci jednoj učenici koja je sjedjela u zadnjoj klupi. Upravo kada je htjela predati joj pismo, povika pomoćnica:

— Stani, Ajiša, šta je to?

— Ništa... Ostavili kod vratara jedno pismo za gospođicu Džemilu.

— Ponesi ga ovamo meni! Koliko sam puta rekla da ću ja najprije pregledati pisma koja dolaze učenicama. Kamo ti pamet?

U taj se čas dogodi nešto neobično. Džemila skoči sa svoga mjesta i ote pismo iz podvorkinjine ruke.

Pomoćnica zadrža svoje mirno držanje.

— Ovamo dođi, Džemila!

Džemila se i ne miče.

— Velim ti, ovamo dođi, Džemila! Zašto ne poslušaš?

Ova slabunjava, boležljiva žena imala je takav zapovjednički izraz da sam čak i ja zadrhtala. U razredu je zavladala grobna tišina. Da muha proleti, čula bi se.

Džemila, pognute glave, teško priđe nama. Bila je to lijepa, mlada djevojka od svojih šesnaest-sedamnaest godina. Uvijek je izbjegavala drugarice... Viđala sam je

³⁹ Ud — vrsta tambure.

kako po zakutcima bašče šeta sama, zadubljena u misli. I na predavanjima je uvijek bila tužna i zamišljena.

Kad sam je izbližeg pogledala, opazih kako je vrlo tužna. U licu joj, ne bijaše ni kapi krvi. Dok je pred nama pognula glavu, usnice su joj sve više modrile, a vjeđe treperile.

— Džemila, daj mi to pismo...

— ...

Pomoćnica srdito lupi nogom o pod:

— Daj! Šta čekaš?

— Zašto, gospođo, zašto?

U ovoj maloj riječi "zašto" bijaše toliko otpora, toliko očajanja... Pomoćnica brzim kretnjom istrgne pismo iz djevojčine ruke.

— Idi sada na svoje mjesto!

Dok je gospođa Šehnaza čitala adresu, polagahno je skupljala obrve. Ali se brzo snađe. Okrenu se prema razredu koji je, i pored one duboke tištine — to se osjećalo — bio uzrujan, pa reče:

— Pismo je od Džemilina brata iz Sirije. Ali budući da me nije slušala, ne dam joj ga do sutra.

Učenice opet oboriše glave nad svoje knjige. Izlazeći s pomoćnicom napolje, kriomicice bacih pogled po razredu. Nekoliko djevojaka u zadnjim klupama primakle glave jedna drugoj pa nešto šapću. Džemila spusti glavu na klupu, a ramena joj se tresu.

Idući kroz hodnik, rekoh pomoćnici:

— Odredili ste tešku kaznu. Kako će čekati do sutra? Tko zna kako je sada nestrpljiva?

— Ne brinite se, kćeri! Ona je već shvatila da ovo pismo neće nikada pročitati.

— Kako, gospođo pomoćnice? Zar joj nećete dati to pismo što joj je došlo od brata?

— Neću, kćeri.

— A zašto?

— Jer nije od brata joj...

Pomoćnica zatim nastavi sasvim lagahno:

— Ova je Džemila kći jednog dosta ugledna čovjeka. Jesenás se zaljubila u nekog poručnika. Otac joj nije s tim nikako sporazuman. Stoga je ova djevojka i kod kuće i ovdje u školi pod strogim nadzorom. Poručnika su premjestili u Bandrmu. Mi nastojimo da malo-pomalo izlijecimo ovo dijete. Ali on od vremena do vremena povrijedi siroti rane. Ovo je treće pismo koje mi je dopalo ruku.

Tako u razgovoru dođosmo u sobu pomoćnice. Gospođa Šehnaza zgužva pismo i baci ga u peć.

* * *

Bilo je blizu pola noći. U sobi za inspekcije ne mogu nikako da zaspim. Najzad se odlučih. Podvorkinju koja je držala inspekciju na hodniku poslah pod nekim izgovorom, a ja odoh u praznu sobu gospođe Šehnaze. Kroz jedan prozor na kojem je bio dignut zastor sjala je mjesecina. Dršćući kao kradljivac, otvorih vrata na peći i među poderanim i zgužvanim papirima nađoh jadno Džemilino pismo i izvadih ga. Meni je vrlo ugodno kada imam noćnu inspekciju pa, kad sve pospi, da obilazim po praznim hodnicima, tihim i tamnim spavaonicama. Ovdje pokrijem malu curicu koja se u snu otkrila, onđe namjestim jastuk kakvoj maloj bolesnici koja kašlje u svojoj postelji i polagahno joj opipam čelo koje gori. Tamo, još naprijed, spava mlada djevojka u hrpi svojih crnih kosa. A ja pitam sebe, kakvoj li se nadi smješkaju njezine napola otvorene usnice...

Kao da se nad ovim prostranim, mirnim spavaonicama nadvio težak oblak, pun snova. Da ne razbijem toga oblaka, da ove jadnice ne probudim, idem na prstima, a srce mi podrhtava. Kada sam našla Džemilin krevet, ona bijaše istom zaspala. To sam poznala po još neosušenim suzama na njezinim trepavicama.

Polagahno se nadnesoh na nju.

— Sretna djevojčice — rekoh — kada sutra ujutro nađeš u svome džepu pismo koje ti je došlo od dragog, tko zna kako ćeš se obradovati. Pitat ćeš samu sebe koja li je nevidljiva noćna vila donijela i ostavila ovo izgubljeno pismo. Džemila, to nije nikakva vila, već samo nesretnica koja je jedne noći, zajedno s jednim komadićem svoga srca, spalila pisma koja su joj stigla od nasilnika kojega ona prezire...

B..., 10. svibnja.

Jučer su završena predavanja. Za tri dana počinju ispiti. Danas su sve ženske škole u B... priredile majalis na obali jednog potoka, pola sata daleko od grada. Meni se ne sviđaju ovakvi izleti gdje ima mnogo svijeta. Stoga sam odlučila da ne idem na majalis, već da ovaj dan provedem u svojoj bašći. Ali, kada su učenice počele prolaziti ispred vrata pjevajući, Munisu poče ovladavati tuga. Upravo kada sam kušala da je razgovorim, pokuca netko na vrata. Pogledah, došlo četiri-pet gospođica. Jedno bijaše učiteljica Vasfija, Stambolka, a ostale učenice iz najvišeg razreda.

Vasfija je dolazila u ime direktora. Kaže mi kako se Redžep-efendija rasrdio i rekao: "Bogami sam samo radi nje ispeka janje i napravio halvu... Kakav je to posao? To ne može biti, mora doći."

Učenice su opet došle u ime najstarijeg razreda da me mole. "Ako ne pođe Svilena buba," vele, "nećemo nikako ni mi." (To je moje novo ime. S Grmušom je svršeno. Sada me zovu Svilena buba. I što je još gore, moje starije učenice zovu me

u lice Svilrenom bubom. Bogami, to mi upravo vrijeđa moj ponos i krnji mi moje učiteljsko dostojanstvo. Ali da je to ime ostalo samo u školi ne bih se tužila. Skoro sam prolazila ispred jedne kafane. Neki nezgrapan čovjek u čakširama i anteriji^[40], za kojega rekoše da je bogat trgovac svilom, povika s jednog kraja kafane na drugi: "Imam osam murvovih bašča. Za ovakvu Svilenu bubu žrtvujem svih osam." Toliko sam se zastidjela, da u zemlju propadnem.) Otada nisam više prošla onom ulicom. Da se zainatim i reknem: "Neću da idem", prigоворili bi mi kako im se samo izvlačim, pa bi zbijali sa mnom šalu. Stoga, htjela-ne htjela, obukoh zär i pridružih im se.

Malima su obukli bijele haljine. Obala kraj potoka oživjela je kao da je sajam. Kako ovdje ima mnogo ženskih škola! Četama školske djece, koja su dolazila vijugastim putevima kroz bašće pjevajući, nije bilo ni kraja ni konca.

Muškarci su se povukli na drugu stranu potoka u jedan gaj. Među nama je ostao samo Redžep-efendija. U svome plavom džubetu, s velikim kišobranom obilazi okolo i daje naloge kuharima koji su u jednom kraju načinili ognjišta od kamena. Učiteljice i odrasle učenice umolile su nekako direktora da skinu zär ove i da idu otkrivene. Ne znam zašto, ja se danas nikako ne zabavljam. Ovo bučno veselje tolikih djevojčica meni ne daje ništa osim neke sumorne tuge.

Ovdje jedna osnovna škola pjeva neku bučnu koračnicu, ondje se jedan skup mlađih djevojaka igra lopte ili šarenog zarobljenika, tamo opet plješće jedan skup nekom djetu koje im je nešto deklamiralo. I Munisa se izgubila u ovoj vrevi. O, zar će vragolanka sa mnom sjedjeti?

Malo podalje bijaše čitav red kestenja. Neke mlađe učiteljice i odraslige učenice svezale ovdje ljuljačke. Između lišća proljeću suknje u raznim bojama, a svaki čas se čuju uvzici i smijeh.

Ja sam sjela na ivicu neke provalije, u hladu velike stijene. Oko sebe trgam žuto cvijeće što je izraslo po stijeni pa ga, duboko zamišljena, bacam u vodu što ispod mene protječe. Najednom čuh iza sebe sitan ženski glas:

— Našla sam... Evo Svilene bube ovdje.

Tražile su me da se i ja idem zabavljati na ljuljački. Napola silom odvedoše me tamo.

— Ne mogu, umorna sam, ne znam se ljuljati — vikala sam, ali nisam mogla dogovoriti ni svojim drugaricama ni učenicama.

Murveta — to je ona cmooka mlada učiteljica što me je onda branila u ruždiji — htjela je svakako da se ljulja sa mnom. Najzad se popesmo na ljuljačku. Ali, svejedno, u mene su ruke drhtale a noge me izdale. Sirota se Murveta dugo trudila, a najzad me se prođe rekavši:

— Nema ništa, moja bubice. Vidim, tebe je strah ljuljanja. Eto si problijedjela

⁴⁰ Čakšire — hlače orijentalnog kroja;
anterija — duga košulja, orijentalnog kroja.

kao krpa. Možeš još pasti.

Direktor je bio za ručkom s nama zajedno. I on je zapazio moje današnje neraspoloženje pa me je prekorio:

— Ali, zašto se ne smiješ? Baš si ti čudnovato dijete! Kada nije tomu mesta, ti se smiješ, a sada šutiš kao zaljevena...

Ni poslije ručka me nije pustio na miru. Iz škole je donio samovar, pa hoće da mi svojom rukom priredi čaj.

Jedna me učiteljica mahnu rukom izdaleka, a kad sam joj prišla reče mi:

— Poslali smo jednog slugu da donese Šejh-Jusuf-efendiji tamburu. Odvest ćemo ga malo podalje odavde da nam posvira. Gledaj se izbaviti od tog brbljivca pa nam dođi!

I zaista, ovo je bila prilika koja se nije smjela propustiti. Mene je Jusuf-efendijina glazba posve osvojila. Siroti kompozitor je već dulje vremena bolestan pa ne može dolaziti u školu. Čuli smo da mu je, ima dva-tri dana, malo bolje i da će doći na današnji majalis.

Učiteljice su pod nekim izgovorom odvojile Jusuf-efendiju od njegova društva. Nas desetak pođosmo jednim uskim puteljkom kraj potoka krijući se da nas ne opaze. Šejh je danas vrlo veseo i raspoložen. Nekima koji su se bojali da ne sustane, jer se put oduljio, govorio je smijući se: "Da ovaj uski puteljak ide do u vječnost, ja se ne bih umorio. Toliko se danas osjećam snažnim." Jedna učiteljica, Neziha iz Carigrada sagnu mi se nad uho pa šapnu kako su neki učitelji u jednom zakutku, krijući, pili rakiju i Šejh-efendiji dali nekoliko čašica. Dakle, to je raspoloženje dolazilo od toga... Za desetak, petnaest minuta stigosmo do jednog oborenog mlina. Ovdje se ova prostrana uvala toliko suzuje da se čini kao tjesnac. Stijene s obadviju strana potoka tako su visoke da sunce ne može doprijeti dolje, pa ovdje voda teče u nekome svjetlu kao kada zora rudi.

Ovdje nas nije nitko mogao čuti. Šejh-Jusuf-efendiju namjestiše u hlad pod jedan orah i dadoše mu u ruke tamburu. Ja se spustih na jednu stijenu oko koje je voda žuborila. "Nemoj, nemoj," rekoše mi, "moraš ovamo bliže sjesti." I tako me smjestiše naprama umjetniku.

Tambura zabruja. Ah, ta glazba!... Dok sam živa neće mi izaći iz ušiju! Učiteljice se ispružile po travi. I u onih najneosjetljivijih podrhtavaju usne, oči se pune suzama kao da će zaplakati. Šapnuh Vasfiji koja se svojim kestenjastim kosama naslonila na moje rame:

— Ovakve glazbe nisam čula nikada dosada, pa ni od Šejh-efendije!

Vasfija se nekako zagonetno osmijehnu:

— Da, jer Jusuf-efendija nije nikada u svome životu bio i sretan i nesretan kao danas.

— Zašto? — upitah je.

Ona me pozorno pogleda:

— Šuti da slušamo — reče mi i opet nasloni glavu na moje rame.

Šejh je danas svirao samo stare pjesme. Ja nijedne nisam dosada čula. Na kraju svakoga komada srce bi mi zadrhtalo kao da će prsnuti. A on je, napola zatvorenik očiju, izbljedjela i malo znojem ovlažena lica, uvijek nastavljaо drugu, čim bi jednu završio.

Ja nisam skidala pogleda s ovih napola zatvorenih očiju. Vidjeh kako mu se jednom niz zamorenog lice skotrlja nekoliko suza. U mene odjednom srce planu. Zamarati ovoliko jednog bolesnika bila je grehota. Nisam se mogla suzdržati već uhvatih priliku kad je jednu pjesmu završio pa rekoh:

— Zar se nećete malo odmoriti? Čini se da ste slabi. Šta vam je?

On ne odgovori. Značajno me pogleda svojim nevinim, upravo djetinjim očima između nakvašenih trepavica, a onda nasloni glavu na tamburu, pa nastavi novu pjesmu:

*“Pun sam ognja, ne otvaraj mi usta!
Nasilniče, ne goni me
da kazujem što se u meni sve krije!”*

Dok je Jusuf-efendija svršavao ovu pjesmu, pade mu glava na tamburu i dođe mu lahka nesvjestica. Sve se učiteljice uznemiriše, a ja rekoh:

— Mi smo krive! Nismo ga smjele ovoliko zamarati.

Zatim brzo odskakah do potoka preko kamenja da pokvasim maramicu. Nesvjestica je bila vrlo lahka — gotovo samo mala glavobolja. Kad sam se vratila s pokvašenom maramicom, on bijaše već otvorio oči.

— Preplašili ste nas, gospodine — rekoh mu.

— Nije to ništa — odvrati on smješkajući se. — Ovako mi nešto pogdjekada dođe.

Počeh primjećivati neko čudnovato držanje učiteljica. Značajno se zglédāhu, pogledajući u me. Nešto se tajno sašaptavahu.

Vraćali smo se istim putem. Ja sam išla s VASFIJOM.

— Ovom Šejh-efendiji je nešto — rekoh joj. — Kao da sam kod njega danas zapazila nešto neobično.

Drugarica me pogleda značajno, isto kao i maloprije.

— Govoriš li istinu, Ferida? — reče mi. — Zar baš ne znaš? Ne mogu vjerovati...

— Bogami, istinu ti govorim.

— Kako to može biti? Kako da ti ne znaš ono što zna čitava B...

— Bogami, ne znam.

— Ah, ovaj sirota Jusuf-efendija zaljubljen je u te do ludila.

I nehotice pokrih lice rukama. Vesela graja djece na obali potoka još je brušala.

Ostavih društvo a da me nitko nije ni opazio. Skrenuh uskim puteljkom između dvije bašće pa se sama vratih kući.

B..., 25. srpnja.

Ovi se ljetni mjeseci i suviše oduljiše. Vrućina je upravo nesnosna. Sve je požutjelo. Od onog lijepog zelenila u okolini nije ništa ostalo. Zeleni bregovi kao da su izgorjeli. Oni su se u daljim, u svjetlu ljetnog sunca koje zasljepljuje, pričinjah mrtvi, bez značenja, kao velike gomile pepela. Dosađujem se. Dosađujem se toliko da me to davi, hoću da umrem. Grad je posve prazan. Školska mladež se razišla. Mnoge učiteljice su otišle u druga mjesta da provedu ferije. Neziha i Vasfija mi pogdjekada pišu iz Carigrada. Vele da je Carograd ove godine vrlo lijep. Opisuju mi sve nadugo i naširoko. Ako nađu kakva načina, misle i ostati u Carogradu. Ni ja nemam namjere ostati dulje ovdje. Na me je silno djelovao slučaj sa Šejh-Jusuf-efendijom. Stidim se izaći među svijet. Ako bude moguće, tražit ću, kad počne nastava, još udaljenije, gore mjesto da se sama o sebi zabavim.

B..., 5. kolovoza.

Evo već po drugi put doživljavam da mi se udaje učenica. Ali ovaj put nije onako kao u sirote Zehre. Noćas Džemila ne spava s još neosušenim suzama na trepavicama. Noćas su lijepoj Džemilinoj glavi bile jastuk grudi mladoga poručnika kojega voli. Ovo dvoje mladih pokazaše u svojoj ljubavi toliko istrajnosti da su im roditelji morali pred tim sagnuti glave.

I Džemilu sam danas isto kao i prije Zehru svojom rukom blagoslovila. Od nekog vremena sam se bila uzjogunila da ne idem nikamo gdje ima kakva većeg društva. Ali je Džemila osobno došla mojoj kući i zamolila me ljubeći mi ruke. Ne znam je li ikada saznala za ono dobro što sam joj ga jedne noći učinila. Ali prvog dana, kad su joj otac i mati dali pristanak, došla je meni da mi kaže tu veselu vijest. Možda je ipak naslućivala.

Jest, Džemili sam svojom rukom stavila mlâdinski veo. Ovdje postoji običaj da svima mladim djevojkama koje budu na svadbi stave komadić mlâdinskog vela u kosu. Smatruju da to donosi sreću. Koliko god sam se branila nisam se mogla oteti Džemilinoj majci da mi ne metne u kosu tanak komadić vela. Bila sam vrlo znatiželjna da vidim poručnika. Nisam mogla vjerovati njihovoj sreći dok Džemilu ne vidim u njegovu naručju. Ali to nije bilo moguće. Morala sam se rano povratiti kući.

Kao i svugdje, i ovdje sam primijetila kako me sve žene onako neopazice ispod oka pogledaju i kako se među se sašaptavaju. Na svima je usnama kolalo samo ime "Svilena buba". Jedna debela žena, nakićena draguljima i dukatima, za koju mi rekoše da je gradonačelnikovica, pogleda me pozorno, a onda reče svojoj okolini

toliko glasno da sam i ja mogla čuti: "Zaista je ova Svilena buba prava ljepotica... Sirota Šejh ima pravo što izgorje."

Nisam više mogla ovdje ostati. Zamolih Džemilinu mater da mi dopusti otići. Rekoh joj da sam slaba, da ne mogu više ostati. Na svadbi su bile još nekoje učiteljice mlâdine. Starica mi ih pokaza i reče mi:

— Eno učiteljice savjetuju Džemilu. Molim te, progovori joj i ti koju lijepu riječ!

Sirota naivna žena... Ja se ipak ne rasrdih. Povukoh Džemilu u kraj pa joj rekoh:

— Džemila, tvoja je majka željela da te kao tvoja učiteljica nasavjetujem. Najbolji savjet će ti dati tvoja vjerna ljubav. U to sam uvjerena. Ali ja imam da te upozorim na nešto veliko, vrlo veliko. Ako bi ti, prije nego ti dođe zaručnik, javili da je došla kakva tuđa žena da ti nešto tajno kaže, ne slušaj nipošto! Dijete moje, bježi od te žene, sakrij svoju lijepu glavu na poručnikove grudi.

B..., 27. kolovoza.

Večeras je u mojoj bašči bila gozba. Ja i Munisa pozvale smo Hadži-Kalfu s njegovom porodicom na večeru. Da bude veselije, donijela sam tri-četiri papirnata crvena lampiona pa ih objesila više stola o grane jednog bademova drveta. Kad je to video hadži-Kalfa, bilo mu je vrlo ugodno pa mi reče:

— Ah, pa ovo nije večera ovo je narodna proslava oslobođenja.

— Hadži-Kalfa — odvratih mu smijući se — večeras je moja proslava.

Da, zbilja je danas proslava moga oslobođenja. Večeras je upravo godina dana kako se Grmuša izbavila iz svoje krletke. Godina — trista šezdeset i pet dana.

Kako je to dugo!

Spočetka sam bila vrlo raspoložena. Neprestano sam govorila i smijala se. Toliko sam se šalila da je Hadži-Kalfina gospođa iz Samatije pucala od smijeha, a u Hajganoše je pocrvenjelo lice kao lampioni. Hadži-Kalfa se pljeskao rukama po koljenima praskajući od smijeha i vičući mi:

— Bre kćeri, jesli se ti najela jezičave trave?

Do kasno u noć sjedjeli smo u bašči, a onda dadoh po jedan lampion Miratu i Hajganoši i ispratih goste. Munisa je bila umorna pa je zaspala na stolici dok smo mi još sjedjeli. Nju smjestih u postelju, a ja ostadoh sama u bašči.

Bila je tiha, zvjezdana noć. U susjednim kućama bijaše potrnuto svjetlo. Sjene od planina su se u ovoj zvjezdanoj noći pričnjale tako strašne.

Uhvatih se rukama za čelo pa se naslonih na hladnu gvozdenu ogradu. U čitavoj okolici ni glasa, ni života... Samo dolje u provaliji čuje se kako tiho žubori potok koji, i pored velike suše, još nije presušio.

Kako su svijeće u lampionima dogorijevale i nestajalo onog crvenog svjetla, tako je i moje veselo raspoloženje blijedjelo; osjećala sam kako mi se u srce spušta

neki gusti, beznadni mrak.

Mislima mi priđoše i svijetli i crni dani što ih za ovu godinu dana prebacih preko glave. Kako je to dugo, Bože, kako je to dugo!

Imam zdravo tijelo koje bez jadikovanja podnosi studen, muku, svake jade. Možda će živjeti još četrdeset, pedeset godina. Možda će biti potrebno da dočekam još pedeset ljeta i da proslovim ovu tužnu godišnjicu. Kako je život dug. Bože, kako je život dug!

Možda mi ni Munisa neće ostati...

Kose će mi pomalo osijediti. Da se nadam, da podnosim... Dobro... ja to hoću... Ali zašto, šta da čekam?

U ovoj godini dana nekoliko se puta nisam mogla suzdržati već sam plakala. Ali u mojim suzama nikad nije bilo ove gorčine kao večeras. Prije su mi samo oči plakale, a sada mi i srce plače...

B..., 1. listopada.

Prošla su dva tjedna kako je nastava započela. Mnogo mojih drugarica učiteljica se već povratilo u B... Čak i Vasfija, koja je svakako htjela ostati u Carigradu. Sirota nije mogla nikako naći prazna mjesta.

Nezihu se sreća nasmijala. Jednoga petka su se sastale na Slatkim Vodama s nekim mladim oficirom. On ih je iz Bospora pratio sve do na Fatih.

Kao i svakom muškarcu koji se sastao s ove dvije drugarice, i ovom se oficiru više svidjela Vasfija. Čak ju je na rastanku zamolio da do dva dana dođe na randez-vous u parku. Kad će nesreća, upravo toga dana su Vasfiji došli gosti. Da oficira ne ostavi na brizi, zamolila je Nezihu i rekla joj:

— Draga Nezihu, otiđi umjesto mene! Reci mu da ne mogu danas doći. Uglavi s njim sastanak u koji drugi dan!

Kada se Nezihu uvečer navratila Vasfijinoj kući, govorila je neke budalaštine i bila je nekako čudnovata... Do nekoliko dana se to razbistrilo. Onoga dana, što radila da radila, Nezihu je zavrtjela mozgom mladom oficiru. Ova izdajnička djevojka se do nekoliko dana zaručila s oficirom.

Vasfija je vrlo tužna. S jedne strane joj teško što ju je prevarila najdraža joj drugarica, a s druge strane se opet jada što je ostala sama. Više puta uzdahne, pa mi rekne:

— Ah, gospodice Ferida, kako bismo nas dvije mogle biti dobre drugarice, ali, kako da vam kažem, vi ste tako veseli, društveni, a ipak niste shvatili slasti života.

Kako se u gnijezdima probudi nov, veseo život kada ptići izaju iz jaja, tako i u školi sve oživi na početku školske godine.

Osobito posljednjih dana jake kiše uz munje i grmljavinu rashladiše zrak i razbiše tugu i sumornost koju su mi nametnuli sparni ljetni dani. Sada sam tako lagahna, raspoložena...

B... 17. listopada.

Kiša pada već deset dana, i to kako jako. Posljednje jesenje cvijeće koje se sprva obradovalo ovoj kiši i nanovo oživjelo počelo je pod teretom pljuska savijati glavu, drhtati, kao da hoće reći: "Dosta je."

Kada sam sinoć došla iz škole, nisam se ni ja ništa razlikovala od ovog cvijeća. Sva sam bila mokra. Zär mi se lijepio za tijelo i koljena, a koprena sa lica. Ljudi koji su me sretali ulicom smijali su mi se.

Munisa je večeras nešto slaba pa, bojeći se da nije nazebla, izrana sam je povala u postelju i pripremila joj čaj. Ali ova nestasna cura neće s mirom ni u postelji već se sa mnom šah.

— Sekice — veli mi — šta može čovjeku studen? Zar si zaboravila kad sam ja lani čitavu noć preležala u pojati, po onom snijegu?

Noćas nisam mogla spavati. Kad sam uspavala Munisu, uzeh neku knjigu i pružih se po sećiji.^[4]

Ne znam koliko je prošlo vremena. Najednom čuh kako netko jako pokuca na moja vrata. Tko bi mogao biti u ovo gluho doba noći?

Nisam se usudila odmah otvoriti vrata. Provirih kroz prozor što je bio u sobi za goste. U mraku je stajala povisoka žena kušajući zavući se pod strehu kako bi se sklonila od kiše koja je jednako pljuštala. Iz navoštenog fenjera što ga je držala u ruci padalo je slabo svjetlo po lokvama koje je kiša napravila.

— Tko je to? — upitah je.

— Otvorite — reče drhtavim glasom. — Došla sam vidjeti učiteljicu, gospođicu Feridu.

Dok sam otvarala vrata, sva sam drhtala. Od onoga dana, kad god me potraži kakva tuđa žena, uvijek strepim, mislim da mi nosi kakvu kobnu vijest.

Ova žena što me pohodi ovako u nevrijeme podiže fenjer da mi bolje vidi lice. Opazih pred sobom neko zamoren lice s dva plava također zamorenaka.

— Hoćete li dopustiti, gospodice učiteljice, da uniđem?

Ovaj izraz lica, ovaj glas uh mi povjerenje. I ne pitajući je tko je i šta je, zašto li je došla, rekoh joj:

— Izvolite!

Otvorih joj vrata od gostinjske sobe. Bojeći se valjda da ne skvasi sobu, sustezala se, gledala oko sebe, ne usuđujući se sjesti. Samo da nešto kaže reče mi:

— Ah velika li pljuska! Da uguši čovjeka.

Pažljivo joj pogledah u lice. U njezinu se držanju vidjela neka druga rastresenost nego što bi bila od ovog pljuska. Opazila sam da bi se htjela najprije smiriti pa mi onda reći zašto je došla. Zato je odmah i ne upitah šta hoće.

Moj prvi utisak nije me prevario. Bila je to žena prijazna lica, otmjena držanja.

⁴¹ Sećija — nepomičan, jednostavni divan uza zid.

Najzad je upitah:

— S kim imam čast govoriti?

Kao da me se boji, obori glavu i odvrati mi:

— Gospođice Ferida, nisam ja vama tuđa. Premda se dosad nismo vidjele, ja vas poznajem po čuvenju...

Malo zašutje, a onda se jedva usudi dovršiti:

— Ja sam sestra jednog vašeg kolege, učitelja u vašoj školi, Šejh-Jusuf-efendije.

Mene odjednom nešto steže u grlu. Ali trebalo je da budem odvažna, da ne odam ništa, pa joj rekoh:

— A tako, gospođo... Drago mi je da smo se sastale. Šejh-efendiji je valjda malo bolje, ako Bog da?

Svakako ovo nisu bile prave riječi kojima je trebalo dočekati gosta što dolazi u ovo doba i u ovakvu raspoloženju.

Ona nije mogla naći odgovora, već je šutjela. Ja se nisam usuđivala da joj izravno pogledam u lice, već sam oborila oči preda se. Čuh lahko jecanje. Kao da čekam nesreću od koje se ne mogu izbaviti, sagnuh još više glavu.

Da ne bi vrissnula od plača, ona je pritiskivala rukama grudi, vrat. Najzad mi reče:

— Moj brat noćas umire. Od večeri mu je pozlilo. Evo šest sati ne zna ništa za se... Neće živ izaći iz noći.

Ja ne odgovorih. A šta bih i mogla reći?!

— Moja gospođice — nastavi ona — Jusuf je od mene, samo tri godine mlađi, ali ga držim kao sina. Kada nam je majka umrla, on je bio posve mah. Nisam ni ja bila velika, ali sam mu ostala majci na mjesto. Svoj sam život za njega žrtvovala. Kada mi je muž umro, bila sam mlađa nego što ste vi danas. Mogla sam se opet udati, ali nisam htjela samo da mi moj Juso ne ostane sam. A, vidite, on sada mene ostavlja samu, odlazi... Zašto ja to sve vama govorim, gospođice? Samo zato da mi ne uzmete za зло, da se ne ljutite na me što sam vas u ovo gluho doba noći uznenimirila, da me ne otjerate kad vas budem sada molila.

Kad je to izgovorila, vidjeh kako je odjednom kleknula. Misleći da joj je pozlilo, htjedoh je uhvatiti za ramena. Ali ne ... Ruke koje sam joj pružala da joj pomognem uze ona ljubiti, ljubi mi skute, pada po zemlji, plače.

Lahkom kretnjom se izbavih. Koliko je toga časa bilo moguće držati se mirno, rekoh joj mirnim glasom:

— Gospođo, razumijem vašu nesreću. Recite mi... Ako ima štogod što ja mogu učiniti...

U njezinim zaplakanim očima sijevnu tračak nade. Pritiskujući još jednako grudi rukama, nastavi:

— Jusuf je bolestan ima deset godina. Toliko sam radila, nastojala, ali kleta boljetica nikad da krene nabolje. Smârâ mi brata sve više i više. Najzad dođe i ovaj

slučaj... Vidio je vas... I onako je suviše osjetljiv... Kako vas vidje, poče se topiti, poče ga nestajati.

Nisam mogla a da se malo ne zbunim na ove riječi.

— Gospođo — rekoh joj — kunem vam se, ja vašem bratu nisam ništa učinila. Ta ni ja vam nisam ništa drugo već bijedni ranjenik.

Ona mi se opet savi oko koljena.

— Gospodice, kćeri... dijete moje! Možda vi imate nekoga koga volite. Ne ljutite se na me... Kunem vam se, ne govorim vam ovo da vam se jadim. Nisam ja tako opora duša kako se možda pričinjam. Najzad, sestra sam Jusufova. Već toliko godina živim o njegovoј glazbi. Ne tužim se na vas; čak ni na ovaj slučaj. Gledam kako se Jusuf u svojoj postelji topi. Ali osjećam da je ipak sretan... Ni kakva jadikovanja, ni gorke riječi, ni uzdisanja... Gdje kada se izgubi, ne zna za se. Tada mu vjeđe lagahno trepere, a zamorene usnice s nekim prikrivenim smiješkom ponavljaju vaše ime. Do jučer mi nije nikada ništa rekao o tome svome jadu. Jučer me uhvati za ruke, uze mi ljubiti prste, sve jedan po jedan, moleći me kao dijete: "Pokaži mi je, sestro, samo još jednom!" Ja sam pripravna na svaku žrtvu za Jusufa. Ali za ovo nisam mogla naći mogućnosti. Srce mi se paralo. Pogladih ga po čelu, po kosi i rekoh mu: "Ozdravi, Jusufe, brzo ozdravi... Svakako ćeš je opet vidjeti." Da ste, gospodice Ferida, tada vidjeli kako se ovaj bolesnik, ne progovorivši ni riječi, razljutio, kako je srdito okrenuo glavu i beznadno zaklopio oči! Znala sam da ih neće više nikada otvoriti. Za njega sam žrtvovala svoj život, svoju sreću. Nisam mu nikada ništa uskratila. Da vam je bilo pogledati u kakvim je mukama zatvorio oči kada mu nisam pokazala ono što je najviše volio. Ih vam gorčinu ne mogu opisati, gospodice Ferida... To nije moguće... To bi bilo tako dobro djelo kao kad bi na usnice bolesnikove koji je na umoru kanuli kap vode.

Nije mogla nastaviti dalje. Zagnjuri glavu u moje skute i zajeca kao malo dijete...

Kao kroza san se sjećam događaja te noći. Po kiši, slijedeći lahko svjetlo fenjera, prošla sam kroz mnogo tijesnih, mračnih ulica. Ništa nisam osjećala, ništa nisam mislila, išla sam nasumce kao list kada ga uhvati brza voda. Uvedoše me u prostranu polutamnu sobu. Po zidovima vise tambure, violine, udovi, a po policama razni najevi^[42].

Umjetnik je u jednom kutu ove tamne sobe, pune skrivenih glazbala, umirao na široku željeznu krevetu. Lagahno, na prstima priđosmo do njega. Na njegovu kao vosak blijedom licu smjestio se smrtni mir, zaklopjene mu oči pune tmine. Samo je na usnicama kroz koje su se vidjeli bijeli zubi ostao tračak života.

Ova ženica koja se maloprije pričinjala tako jadna i rastresena pri ovoj svojoj

⁴² Naj — derviška flauta.

posljednjoj dužnosti pokazivala je začudo toliko mira i snage.

Bože, kakva čuda ima u onome što se zove ljubav, samilost! Kao majka kada budi svoje čedo da ide u školu spusti mu ruku na glavu i reče mu tiho:

— Jusufe, dijete moje, evo došla drugarica Ferida da te pita kako si... Otvori oči, Jusufe!

Bolesnik nije ništa čuo, ništa video. Sirota žena poče pomalo gubiti ono andeosko strpljenje videći da će on umrijeti a da i ne otvori oči. Poče opet plakati:

— Jusufe, drago moje... Otvori još jednom oči... Ako umreš a da je ne vidiš, bit će mi te još više žao...

Srce mi se para, koljena mi klecaju, čini mi se sada ču pasti. Naslonila sam se na nešto slično stolu, a stajalo je upravo više kreveta. Kada spazih da su to orgulje, sva zastrepih. Srce mi je govorilo da bi samo ove orgulje mogle otvoriti oči ovom nesretniku. Ovo što sam mislila možda je zločin, možda još veći kakav grijeh. Ali onako kao kad se zamagli čovjeku gledajući niz vrleti, i meni ove orgulje oduzeše svaku suzdržljivost. I nehotice dotakoh ih nogom, a prst spustih na jednu tipku.

Orgulje jeknuše kao ranjeno srce. Tambure obješene po klincima zajaukaše tajanstveno. Ne znam je li to bila istina ili mi se pričinilo, ali meni se učini kao da je bolesnik na ovaj glas posljednji put otvorio svoje plave oči.

Ona je naslonila lice na postelju pa samo jeca. Kao da vršim dužnost koju mi srce nalaže, nagnuh se nad lice umirućemu. Poljubih mu obadva oka koja su, čini mi se, još treperila nekim ostatkom života. I to poljubih ih sa sevdahom, s ljubavlju...

Dakle, ja sam prvi ljubavni poljubac morala utisnuti na utrnule oči jednoga mrtvaca!

B..., 2. studenog.

Noćas mi je posljednja noć u B... Sutra rano polazim. Poslije onog slučaja nisam više mogla ovdje ostati. U gradu svatko govori o meni, svatko se za me zanima. Koliko me ljudi promatra kad idem u školu! Premda sam stavila na lice dvostruko gušću koprenu, opet mi presijecaju put i zaviruju mi u lice. Koliko sam puta čula kako posve glasno dobace: "Ha, ovo je Svilena buba... Jadan Šejh!" Stidim se da razgovaram i sa svojim drugaricama. Osjećala sam da sva pocrvenim kad ulazim u razred.

Ovakvo stanje nije moglo dulje potrajati. Htjela-ne htjela, odoh prosvjetnom načelniku. Rekoh mu da ne podnosim ovdašnje klime pa ga zamolih da me kamo god premjesti. Čini se da je i on čuo za kojekakva ogovaranja jer se odmah suglasio.

Samo je bilo teško naći za me drugo mjesto. Rekoh mu da ču se primiti i koje niže škole s manjom plaćom. Najdraže bi mi bilo ako bude gdjegod podaleko.

Prije dva dana došla je naredba. Imenovali su me na ruždiju u Č...

Sirota Grmuša se okrenu jesenjem lišću koje je vjetar sponao.

janja / balkandownload

DIO TREĆI

Č..., 23. travnja.

Danas je Jurjev. Kod kuće sam sama. Ne samo kod kuće, nego i u cijelom gradu sam sama... Kuće su prazne, čaršija zatvorena. Sve se stanovništvo podiglo ranim jutrom na Pašnjak da okusi prvu janjetinu. Čak jedan hromi prosjak što cijeli dan sjedi na uglu nije htio zaostati za drugima već je s nekim ponosom uzjahao na nosača i priključio se nepreglednoj povorci.

U čitavoj ovoj vrevi meni su se najviše svidjeli psi. Zamirisala im razna jela. Za svakom skupinom koja je nosila zavežljaje, košare i pletare privezalo se i nekoliko pasa.

Munisu sam poslala sa ženom vojničkog imama^[43], Hafiz-Kurban-efendije, mog prvog susjeda. Mnogo se zatezala, nije htjela ići bez mene, ali ja povezah glavu i rekoh joj:

— Nešto sam slaba. Ako mi bude bolje, doći će za vama.

Prevarila sam ih kad sam im rekla da sam slaba, jer se baš danas osjećam vrlo dobro raspoložena. Nisam htjela ići jer sada nimalo ne uživam na ovakvim skupovima gdje ima mnogo svijeta.

Čim sam kod kuće ostala sama, bacih s glave maramu kojom sam je bila povezala. Tiho popijevajući i zviždukajući počeh svršavati kućne poslove. Kako po čitave dane radim u školi kao muško, tako mi je ugodno da se pogdjekada latim i ženskih, kućnih poslova.

Kada sam te poslove posvršavala, došao je red i na moje ptice. Očistih im

⁴³ Imam — svećenik.

krletke, promijenih im vodu, a onda ih iznesoh u bašču da se malo prosunčaju. Imamo sada upravo pola tuceta ptica. Kada smo polazile ovamo, morale smo sirotu Mazluma ostaviti Hadži-Kalfinu sinu. Munisa je za njim mnogo žalila i plakala. Da joj to nadomjestim, nabavih joj ove ptice, a poslije i meni omiljele pa se s njima zabavljam.

Ali ove male životinjice nemaju nikakva mira od susjedske žute mačke. Kad god ih iznesem u bašču, eto ti nje pa sjede prema pticama. Na prvi pogled se čini mirna, dobra. Svojim zelenim očima gleda ptice upravo s nekom ljubavlju. Gdjekada potiho mijaukne, čini ti se da se s njima razgovara. Da vidim šta će uraditi, izvadih jednu pticu iz krletke, pa joj je prikučih na lice. Njezina se žuta dlaka zatalasa, zelene joj oči zasvjetliše, iz mekanih šapa promoli pandže spremajući se da zaskoči pticu.

Sirota ptičica je skupljala svoja krila, uvlačila vrat i sva drhtala. Drugom rukom prihvatih mačku za glavu i rekoh joj:

— Misliš li da ćemo te držati anđelom kad tako slatko gledaš tim svojim izdajničkim zelenim očima! A tvoja je jedina želja razdrijeti ovu jadnicu. Gledaj kako ti se ja lijepo osvećujem!

Otvorih ruku u kojoj je bila ptica. Sirotica se ogleda, zastade kao da ne vjeruje da je oslobođena. Zatim tiho zacvrkuta i odletje. Zelene oči mačkine koje su zapanjeno i očajno gledale za pticom privukoh bliže svome licu i dobacih uz grohotan smijeh:

— E, žuti nasilnice, jesli li rastrgao pticu?

Osjećala sam pri tom Veliku radost. Bijaše mi drago što sam se osvetila ne samo ovoj žutoj mački već i svima žutim i plavim nasilnicima.

Raspoloženje mi je pokvarilo jadikovanje onih drugih ptica. Je li to bilo baš jadikovanje? To ne znam... Ali meni se činilo kao da mi vele: "Zašto i nas ne usrećiš kao i našu drugaricu?" Pođoh odlučno prema krletkama da udovoljim zapovijedi svoga srca koje uvijek slušam. Htjela sam ih sve odjednom oslobođiti, ali mi na um pade Munisa. Naslonih obraz na jednu krletku pa im rekoh:

— Da i vas pustim... Dobro... Ali šta ću reći Munisi, onom žutom, plavom silniku. Šta ćemo, moje male?... Koliko god radimo i nastojimo, ne možemo se posve izbaviti ovih žutih, plavih nasilnika.

Iza ptica dođe red na me. Kad god je lijepo vrijeme ja perem kosu hladnom vodom. Najveće mi je uživanje polagahno je sušiti na suncu.

Tako sam učinila i danas. Pošto sam oprala kosu, popeh se na jednu šljivu pod kojom su bile krletke te je prosuh da se suši na lagahnom proljetnom povjetarcu. Kose su mi sada porasle, došle gotovo do pasa. Stidjela sam se da drugaricama u B... kažem zašto nosim kratku kosu. Oni drže da je sramota imati kratku kosu. Počevši

od Hadži-Kalfe svi su mi davali kojekakve lijekove da mi kosa raste. Kad mi je kosa narasla, mislili su oni da su pomogli njihovi lijekovi i pokazivali moju bujnu kosu.

Šljiva je bila upravo prema krletkama. Ptice su cvrkutale. Ja sam pomalo zviždukala oponašajući ptičije pjevanje. Odjednom mi se ote pogled na prozor susjedne, kuće. I šta ugledah? Moj susjed, vojni imam Hafiz-Kurban-efendija, gleda me raskolačenih očiju koje sjaju kao dva džamijkska kandila.

Ne znam kako mi je tada bilo. Ne bi ništa bilo da sam ja bar kako-tako bila odjevena. Ali, noge mi gole, na meni samo bijela otvorena košulja. Prvo što sam učinila bilo je da sam skupila kose i njima pokrila vrat i prsa. A onda se kao vreća bacih s drveta dolje. Sreća te grana na kojoj sam sjedjela nije bila visoko. Do ušiju mi doprije usklik: "Ah, aman!" Ja sam bila ona koja je pala i kojoj je bilo teško pri duši, ali je ipak Hafiz-Kurban-efendija bio onaj koji je zapomagao.

Hafiz-Kurban-efendija, čije ime^[44] nisam mogla izgovoriti a da se ne nasmijem, bio je vojni imam od kojih pedeset godina. Vele da je vrlo bogat. Žena mu je bila mlada, lijepa Čerkeskinja, nije joj bilo ni trideset godina. Vrlo smo se dobro slagale. Ona je i danas odvela Munisu sa sobom. Kako nisu imali djece, pazila je ovu moju malu vragoljanku kao svoju kćer. Ali mi je ovaj današnji slučaj pokvario čitavo raspoloženje. Samo me je stid od vojnog imama. Tko zna kako mi je uzeo ovo za sramotu? Dok pišem ove retke, od stida mi gori lice, osjećam kako je sve pocrvenjelo. Ah, postala sam učiteljica, a ipak se ne mogu proći svojih budalaština. Zar mi nije i moj direktor u B..., Redžep-efendija, toliko puta rekao: "Ah, Bog ti dao... i kad umreš i spuste te u grob, ti ćeš nasmijati onog svećenika koji ti bude vršio pogrebni obred."

Popodne uzeh iz torbice svoju bilježnicu da ispišem što mi se desilo ovih posljednjih šest mjeseci. Sjedoh na prozor s kojeg se video jedan dio morskog tjesnaca i obalskih tvrđava. Ja sam i iznajmila ovu kuću zbog ovog prozora koji sam najviše voljela. Drukčije kuća nije bogzna šta.

Samo da što prije pobjegnem iz B..., primila sam ovo mjesto koje su mi ponudili, ne premišljajući se hoće li mi se svidjeti ili neće, a i ne gledajući što je bila mala plaća.

Ali srećom ispalо je vrlo lijepo mjesto. Miran, veseo vojnički gradić. I mještani i stranci, koga god upitate, svatko, ima ili oca, ili brata, ili sina ili muža u vojsci, bilo, oficira bilo borca. Čak i dobar dio hodža je ili tabor-imam ili alaj-muftija^[45]. Gdjekada i Kurban-efendija obuče uniformu i pripaše sablju.

Žene u Č... vrlo mi se svidaju: vjerne su, radine, zadovoljne sa životom, prijazne i jednostavne. Kako im je dragو raditi, tako se opet vole i zabavljati. Ne prođe ni tjedan a da ne bude kakva svadba, i ta svadba, pod raznim imenima, traje po čitav tjedan. Dakle, svaku noć se zabavljaju...

⁴⁴ Kurban — žrtva.

⁴⁵ Tabor-imam, alaj-muftija — vojnički svećenik, niži i viši.

Ja sam se spočetka čudila kako im za to dotječe novaca, ali sam poslije i tu tajnu otkrila.

Na primjer, jedna žena oblači svoje lijepo mladinsko ruho deset, dvadeset godina, a onda ga posve očuvana preda opet svojoj kćeri. I zabave su im posve jednostavne... Glazba im se sastoji u tome što im jedna stara Armenka svira na harmonici, a oni je zato nagrade komadićem platna i s nekoliko groša.

Da, zabave su im jednostavne, ali one su zadovoljne. Vrlo dobro. Kamo sreće da sam se i ja među njima rodila. Kamo sreće da i ja jednoga dana na svojim prstima, na svojim dlanovima sa knom kao datula... Šta bilo da bilo, da prijeđemo na drugo!

Susjede su me odmah zavoljele. Samo su se na me srdile što ne zalazim među njih, što ne nalazim uživanja u njihovim zabavama. Da ne bi mislile da sam ohola, ja sam im podložna, ukazujem im svaku prijaznost i pomoć koja mi ide od ruke.

Ovdje mi je najdraže jedno mjesto koje zovu Pašnjak. Leži na obali nekog potoka. Kada ima tamo mnogo svijeta, onda se ne usuđujem ići tamo. Ali kada je tišina, onda pred večer, vraćajući se iz škole, odem s Munisom tamo. Pašnjak je zapravo gaj. Tko zna koliko mu stotina godina ima. Hrastove su odozdo potkresali, samo su ostale grane i lišće s vršcima. Kada čovjek pri zalazu sunca zađe pod to drveće, čini mu se kao da je unišao pod kakvu beskrajnu kupolu. U posljednjim tracima sunca što padaju postrance čine se ovi visoki oklaštreni hrastovi kao ispucah stupovi. Na drugoj strani poredali se vrtovi s trošnim ogradama, a između njih uske putanje. Kada čovjek odovud, s druge strane, gleda ove putanje, čini mu se da će ga odvesti na neko drugo mjesto izvan ovog svijeta, da će ga dovesti do neočekivana cilja... Na onu stranu nisam nikad prelazila jer su onamo ponajviše šetali mladi parovi, istom vjenčani, ili oficiri s mladim djevojkama koji se vole...

Bogataši ovoga grada stanuju na jednom kraju koji se zove Bolesničko brdo. Ime mu je ružno, ali tu stanuju najzadovoljniji, najsretniji ljudi. Kada sam istom ovamo došla, ponudili su mi jednu kuću u tom kraju, ali se nisam usudila uzeti je u najam. Sad nisam bogata kao u B... Moram skromnije živjeti.. Uza sve to nije mi ni sadašnja kuća na ružnu mjestu. Živo je. Tu je trg, kafana, dućani... Na primjer, jutros kada je sav svijet iz Č... pošao na Pašnjak, svi su prošli ispred mojih vrata. Premda je još rano, evo se već počinju vraćati. Maloprije se vraćalo s Pašnjaka nekoliko oficira. Zastadoše s jednim poručnikom koji je prema njima žurno dolazio.

— Zašto se tako rano vraćate? — upita ih poručnik. — Evo ja istom idem. Sve sam dosad bio u službi.

Jedan podebeli stariji kapetan prve klase, koji ide uvijek raskopčana kaputa (često ga sretam), odvrati poručniku:

— Vrati se, ne trudi se uzalud! Pašnjak nema nikakva čara... Toliko smo razgledali, “đulbešećera”^[46] nema tamo.

Čini se da muškarci u ovome gradu veoma vole đulbešećer. I djeca i odrasli uvijek govore o đulbešećeru. Kako sam saznala, to je neka vrsta slatka od ruže. Ali nisam mogla shvatiti otkuda da se na jurjevskom izletu traži “đulbešećer”, koji je u svih muškaraca, i u djece i u odraslih, vazda u ustima. Koliko sam to puta na ulici svojim ušima čula!

Na primjer, jednom pred večer se vraćam iz škole. Preda mnom je išlo nekoliko siromaški odjevenih mladića. Ne znam čime su htjeli jednoga između sebe počastiti. On je odbijao:

— Bogami neću. Sada sam jeo. Nije šta obično, već da je ne znam šta, ne mogu sada jesti.

— Ništa ne možeš jesti? — pita ga jedan drug. — Zar ne bi mogao ni đulbešećera?

Mladić se odmah smekša:

— E, nemam obraza reći da ne bih mogao.

Gdjekada se muškarci koji sjede pred kafanom šale s nekim čudnovato raspoloženim mladićem koji raznosi po susjedstvu vodu:

— E, Sulejmane, kaži nam kada će biti tvoja svadba?

— Kad god hoćete. Ja sam vazda spreman.

— A kako ćeš se ti, Sulejmane, tako siromašan izdržavati?

— Prismočit ću suha kruha s đulbešećerom. Zar da ištem od Boga nesreće?

Ovu šalu ponavljuju gotovo svaki dan. Ali što je najčudnovatije, naš susjed Hafiz-Kurban-efendija uhvatio je Munisu prije tri dana pred vratima. Curicu je silom izljubio i rekao joj:

— Uh, što miriše đulbešećer kao mošus!

Svjetine koja se vraća s Pašnjaka biva sve više. Čuje se sitan grohotan smijeh. Munisin glas. Munisa dolazi. Ovu vragolastu djevojčicu poželjela sam za četiri sata kao da je nisam vidjela ima četiri mjeseca.

23. travnja (dva sata kasnije).

Saznala sam šta je “đulbešećer”. Munisa je nekojim učiteljicama koje su bile na Pašnjaku kazala da sam bolesna. Brinule su se za me pa se svratiše na povratku k meni da vide kako sam.

Zamolih ih da uniđu malo unutra. Jednoj se našalih:

— Jeste li bar našli đulbešećer? Oficiri koji su prolazili ovuda tuže se da ga

⁴⁶ Đulbešećer — slatko od ružičinih latica.

nisu mogli naći.

Drugarica mi odvrati smiješći se:

— Pa vrlo dobro znate da smo i mi morale ostati bez toga.

— Zašto?

— Jer vi niste došli...

Poplašeno je pogledah. Kušajući da se smijem, dobacih joj:

— Šta to znači?

Sve se učiteljice počeše smijati. Moja me drugarica pogleda sumnjivo pa me upita:

— Baš ne znate?

— Bogami ne znam.

— Sirota Ferida, kako si naivna! To je ime što su ga zbog tvoje lijepe puti dali tebi muškarci u Č...

Ja od zaprepaštenja zamucah:

— Kako?... Zar ja?... Ono što mladići na ulici vele da prismaču s kruhom... Ah, teško meni!... — Od stida pokrih lice rukama. — Dakle, ja sam se čitavom ovom mjestu navezala na jezik. Bože, velike li sramote!

Drugarica mi silom otrže ruke s lica. Pola u šali, pola ozbiljno reče mi:

— Šta se imaš jaditi na to? Tobom su zaokupljeni muškarci čitava grada. Kojoj je ženskoj još zapala ta sreća?

Baš su ovi muškarci vrlo rđavi stvorovi! Ni ovdje mi neće dati mira. Bože, kako će izaći među svijet, kako će pogledati susjedima u lice?...

Č..., 1. svibnja.

Ispravljam učeničke zadaće. Netko pokuca na vrata. Munisa mi viknu odozdo:

— Seko, evo gosta.

Dvorištem je išla neka žena u crnu zàru. Kako je bila pokrivena lica, ne mogoh je poznati.

— Tko je to? — upitah neodlučno.

Odjednom prasnu ona u grohotan smijeh i savi mi se oko vrata kao mačka. Pa to je Munisa... Đavo, obukla moj zàr pa me htjela prevariti. Munisa me uhvatila oko pasa pa me okreće po dvorištu, a pri tome me ljubi u lice.

Zàr ju je napravio čitavom djevojkom. Moja mala se za ove dvije godine dosta protegla, gotovo mene stigla. Svojim vitkim stasom, svojom ljepotom koja se s dana na dan razvijala kao cvijet postala je lijepa mala gospođica. A čovjek ne može zapaziti promjene na onome što uvijek gleda.

Moralu bih se veseliti kad sam je vidjela ovakvu, a ja sam se, naprotiv, rastužila. I Munisa je to opazila pa me upita:

— Sekice, šta ti je? Ja sam se samo šalila. Da te nisam rasrdila?

Ja sam gledala u siroticu srdito kao da je počinila ne znam kakav grijeh.

— Munisa — rekoh joj — ne mogu te zadržati... Vidim da nećeš ostati. Još odsada dršćeš kada ti stave na svadbama onaj komadić mladinskog vela u kosu... Razumijem te, kćeri, nećeš ostati, htjet ćeš se udati. Ostavit ćeš me samu. Tu gorčinu samoće osjećam već sada, oči mi se pune suzama.

Očekivala sam, svojim pogledom sam upravo molila Munisu da mi rekne barem jednu utješljivu riječ. Ali ona skupi usnice pa mi odvrati:

— Šta ćemo, sekice, takav je običaj!

— Dakle, da budeš žena kakvu tuđem, nepoznatom čovjeku, ostavit ćeš mene samu?

Munisa ne odgovori ništa. Samo se nasmija. I to kakav je to bio smijeh!... Mala bezobraznica već sada više voli njega nego mene.

Ja tada okrenuh naopako govoriti:

— Pa ima još vremena da budeš mlâda dok ti bude barem dvadeset godina...

— Zar nije mnogo dvadeset godina, sekice?

— E onda devetnaest, ili najmanje osamnaest... Ne odgovaraš, već se samo smiješ... Kao da hoćeš reći "znam," tako mi se smjehuljiš. Bogami, nema ti prije osamnaeste...

Ona se jednakom smješkom, zabavlja se sa mnom. Da me nije stid, plakala bih tako gorko... Svi ovi plavi stvorovi postaju nevjerni, muče čovjeka na svoj način.

Č..., 10. svibnja.

Među školskom djecom ima kći jednog bogatog paše od kojih dvanaest, trinaest godina. Premda se protegla, činila se malehna kao da je grbava, zubi joj crni, drukčije — ohola djevojčica.

Gospođica Nadida (ne šalim se kad joj velim "gospođica", tako je svi zovu u školi) stanuje u najljepšem dvorcu na Bolesničkom brdu. Svaki dan dolazi u školu u očevoj kočiji, u pratnji narednika čiji su brkovi kao ovnjuški rogovи.

Meni se čini da ova djevojčica ne dolazi u školu da uči već da se pokazuje svojim drugaricama, pa čak i učiteljicama.

Učenice drži kao da su joj robinje... Učiteljice misle da im je dužnost podnosići razne hirove njezine nestošnosti. Gdjekada stara gospođa, njezina majka, pozove njezine učiteljice na gozbu. Sirote moje drugarice tada pripovijedaju bez kraja i konca o sjaju i raskoši koji tamo vide, o jelima kojima tamo budu počašćene, o toaletama gospođa... Saznala sam kakva su čeljad ti Abdurahim-pašini. To su vam proste umišljene veličine koje se naslađuju time da malim ljudima bez značenja zaslijepi oči svojim sjajem i raskošem...

Više puta su pokušavale moje drugarice odvesti me tamo. Ja sam se na to srdila kao da me vrijeđaju, pa bih s omalovažavanjem samo slegla ramenima.

Dok se nisam ustručavala siromašnoj djeci vezati cipele, čistiti ih od blata, dotle se nisam ni obazirala na ovu gordu gospođicu. Čak sam je i na predavanju

napastovala. Ali, što je najčudnovatije, ona se dovezala mene više nego ijedne druge učiteljice. Nikako se ne rastavlja od mene... Danas pred podne zastadoše neka kola pred mojim vratima. I šta vidim? Abdurahim-pašina kočija. Kada je narednik, s brkovima kao bodeži, otvorio vrata, vidjeh svoju učenicu Nadidu kako oholo, kao kakva princeza, stupa između ulične djece koja su oko nje trčala. Sva se četvrt zapanjila. Sve rešetke na suprotnim kućama bile su pune ženskih glava.

Nadida mi je donijela pisamce od svoje najstarije sestre u kojemu mi piše: "Gospođice učiteljice! Paša — moj otac, moja majka i ja molimo vas da nas počastite svojom posjetom. Očekujemo vas da dođete kolima koja smo po vas poslali." Odmah sam shvatila šta im je svrha: hoće da i meni kao i drugim učiteljicama zasjene oči svojim bogatstvom, razmetanjem, sjajem. Sprva mišljah da s nekoliko hladnih riječi vratim natrag i malu gospođicu, i narednika i kočije, ali se odjednom probudi u meni druga želja: da ovim budalama koji su se toliko uzoholili dadem dobru lekciju...

Ja sam u Carigradu vidjela dosta viših slika i prilika ovih paša. I to nije samo da sam ih vidjela već sam se naslađivala, pomalo se s njima zabavljajući. Za Grmušu je bila najugodnija zabava s njihova lica skidati lažne maske, otkrivati njihove nevaljalštine i ništavilo što se krije pod njihovim oholim držanjem. Šta ćete, takva sam rođena. Nisam baš tako zla djevojka, ja veoma volim one male, sitne, ali sam nemilosrdna prema onima koji hoće da se razmeću svojim bogatstvom, svojom patvorenom otmjenošću.

Kako sam dvije godine odsjedila kao prava žena i izbjegavala svaku besposlicu, imam sada pravo malo i prokoketirati.

Uzinat obukoh se jednostavno, ali posve šik. Bog je dao da imam jednu vrlo lijepu plavu haljinu. Donio mi je na dar amidža iz Pariza. Nisam se ustručavala pustiti gospođicu Nadidu da malo podulje pričeka u donjoj sobi. Dok sam bila u B..., našla sam u nekom modnom žurnalu jedan model za glavu koji mi se silno svidio, pa sam ga izrezala i ostavila. Postavih ga kraj ogledala i upotrijebih sve svoje sile i znanje da glavu dotjeram po tome modelu. I zaista je bilo nešto lijepo. Ali, šta me se tiče! Ja hoću danas kao glumica da vidim kakav ču dojam učiniti na te velikaške "pašnjačke ljepotice".

Nisam ja dolje ostavila malu gospođicu da čeka samo stoga da sebe nagizdam, već i zato da se malo nagledam u ogledalu mlade djevojke koja se smješkala.

Gledala sam je stidljivo kao da je kakva druga, tuđa. Kada mojih bilježaka neće nitko čitati, zašto ne bih sve priznala... Meni se činila lijepa, i to tako lijepa da čovjeka potrese. Nisu to bile više one vesele, svijetle oči nestasne i razdragane Grmuše iz Carigrada. U njima je bio neki sumoran mahmurluk, koji je došao valjda odatle što su te oči vazda gledale u mrak, provele mnoge samotne noći pune gorkog maštanja, navikle na spavanje... i još nešto drugo. Kada se ove oči ne smiju, na njima se opaža teška patnja, ali počnu li se smijati, sve zaborave. Onda se

smanje, njihova svjetlost ne može u njih stati, već se u silnim varnicama počne razasipati niz obraze. Kako su lijepe, zamamljive crte na ovome licu! Tako su lijepe da bi čovjeka rasplakale.

Čak i u njihovim manama ima neke čari. U Tekfur-Dagu bi mi rekao tetak: "Ferida, tvoje obrve su iste kao i tvoje riječi. Počinju tako lijepo, a onda zađu s puta." I zaista ove obrve koje, kako reče tetak, lijepo, krasno započinju pa onda zalaze s puta, tako se lijepo razasipaju prema obrazima.

Onda moja usnica koja mi zbog toga što je malo kratka uvijek drži gornje zube malo rastvorene, kao da se neprestano smijem. Pomislite samo da će me ova usnica — kako reče hodža u B... — i u grob smjestiti smijući se. Čujem kako mala gospođica dolje naročito lupa cipelama, ali se ja ne mogu od ove druge gospodice u ogledalu nikako da rastanem.

Kada su me u B... nazvali Svilenom bubom, a u Č... Đulbešećerom, koliko mi je to bilo krivo! Sada, kada u zrcalu promatram ovu mladu djevojku kao ružicu ovlaženu proljetnom kišom, nimalo se ne ustručavam od tih imena. Kao da se bojam da me tkogod ne vidi, pogledah oko sebe. Zatim se pružih prema zrcalu da sebe, svoje oči, svoje obraze poljubim. Srce mi trepti kao ptica, a usnice mi podrhtavaju nekom vlažnom slašću.

Ali pusta žalosti... Sigurno su i ova ogledala izumili muškarci. Nemilosrdnici, tako ih načiniše da čovjek ne može u njima poljubiti svoju kosu, svoje oči. Koliko se god trudi, on samo od svojih usnica... Ali šta ja govorim?... Sestra Aleksija bi rekla: "Popovsko odijelo načini i dušu popovskom." Valjda koketna frizura načini djevojku koketom... Kako su ove riječi prazne, sramotne za jednu učiteljicu.

Kako rekoh, kada sam dvije godine sjedjela s mirom, imam pravo da sada i malo šale provedem.

Čim sam vidjela kako se gospođe u svojim salonima ponašaju prema meni kao nevješte glumice, u duši sam se smijala. "Čekajte malo, vidjet ćete..." pomislih u sebi.

One su bile zapanjene što se nisam kao i druge duboko poklonila staroj gospođi i mladim gospođicama, već ih samo jednostavno, slobodno pozdravila. Sve su se zgledale među se. Neka obična bejolska⁴⁷ kokuna⁴⁸ koja je, čini se, guvernanta, natače svoje zlatne naočale, pa me odmjeri od glave do pete.

U mome držanju je bilo toliko prirodne lepršavosti, u mojim riječima toliko slobodna pouzdanja da je u salonu nastala prava prikrivena bura. Sve se prevrnulo. Ovaj salon je bio više pretrpan kojekakvim skupim stvarima nego otmjenošću i skladom. Činio mi se kao kakva manufaktturna trgovina. Ove žene godinama sjede

⁴⁷ Bejolu — Pera, stambolska četvrt.

⁴⁸ Kokuna — domaća kršćanka u Turskoj, Grkinja.

oholo u ovim salonima i naslađuju se time da zapanjuju svojim sjajem sirote žene iz Č...

Svojim hrabrim, slobodnim držanjem počinjem malo-pomalo osvajati ovaj salon. One postaju u svome kao kakvi uhvaćeni, nevjesti gosti. Igrajući ovu jednostavnu, smiješnu komediju, uspjela sam ostati posve prirodna. Što god su mi pokazale, što god su rekle, što god su učinile, dala sam im da osjete kako mi se ništa ne svida, i to tako da gorko očute svu svoju bijedu i ništavilo.

Na primjer, pašina najstarija kći mi pokazuje svoje slike. Pošto sam joj na lijep način, zavijeno, kazala kako su one nešto obično, nađoh u jednom kutu neku lijepu minijaturu pa upitah zašto su ovako u zakutak bacili ovu lijepu stvar koja je jedina umjetnina u čitavu salonu. Ukratko, nisam se začudila nikakvu njihovu sjaju i pokazivanju. Sve sam im kritizirala. A što sam ih za ručkom napatila, to je prešlo sve... Tko zna koliko je za ovim bogatim stolom zapelo zalogaja u grlu! Tko zna koliko ih se znojilo što nisu znali baratati nožem i viljuškom, a koliko ih je moralо odbiti koje jelo jer nisu znali kako bi ga jeli. Ja sam se danas za sve te svetila. Tako sam se upadno ponašala da su me ove žene s čuđenjem, sve onako ispod oka, promatrале. I ja bih gdjekada njih pogledala, ali bi ih svaki moj pogled smeо da bi im viljuška u ruci zadrhtala, a u grlu im zapelo. Osobito ona bezjolska kokuna, koja se ovim nenaobraženim hanumama prodavala pod skupe pare sa svojom smiješnom francuštinom, pokajala se što je uopće došla na ovaj svijet.

Kako je ona bila guvernanta, a ja učiteljica, zamišljala se nekom mojom kolegicom. Držala je nekom dužnošću svoga poziva da zađe sa mnom u raspravu, ali ja sam joj to zadovoljstvo pokvarila i to tako pokvarila da nije umjela kazati svoga jada na turskom jeziku. Pokuša se time izvući pa mi reče:

— Ne znam se dobro izraziti turski.

— Svejedno, mademoiselle — odvratih joj francuski, — onda možemo razgovarati francuski.

Poče govoriti francuski. Tada se počeh šaliti na račun njezine francuštine. U nemilosrdne Grmuše koja je u "Dame Devacionu" znala dotjerati do plača i najduhovitije učiteljice opet se probudila ona stara nestrašnost. Kada smo razgovarale o etikeciji pri primanju u velikim otmjenim društvima, nije mogla nikako naći riječi. Pokuša da me utuče pa mi reče:

— Uza sve to, ja sam prošla kroz mnogo velikih otmjenih društava. Sve sam to svojim očima vidjela.

— Tako, prošla — odvratih joj. — Dakle, vi ste bili nekoliko dana gost ondje gdje sam se ja rodila i odrasla.

Te su riječi zavezale usta gospođici. Izgovarajući se da je vrijeme predavanja malom pašinu sinu, brzo se izvuče i pobježe. Gospođe su postale kao janjad. Pošto su odbacile krinku svoje oholosti i veličine, pokazaše sada svoju pravu dušu. I zaista nisu bile tako loše. Tada se i ja opet spustih na položaj mirne obične učiteljice koja

poznaće svoj skromni život.

— I stara gospođa i njezine kćeri moljahu me da ih češće pohodim.

— Pa, pogdjekada će vas uznemiriti — rekoh im. — Ali, kako bih često dolazila? Šta bi mi se reklo? Ako bi tko video kako vas često obilazim, mogao bi pomisliti da od vas nešto očekujem.

Stara je gospođa bila znatiželjna tko sam ja. Htjela je svakako da to iz mene izvuče.

— Ja sam — rekoh joj — djevojka iz bolje kuće koja je osiromašila.

— Moja kćeri — odvrati mi ona — vi biste se s tom vašom ljepotom i sposobnošću mogli vrlo lijepo udati.

— Možda, gospođo... Možda bi se i našao kakav bolji čovjek koji bi me htio uzeti... Ali ja sam odabrala da se izdržavam trudom svojih ruku. Nije sramota raditi.

— Šta biste vi rekli ako bi vas zaprosili za kakva lijepa mladića iz bolje kuće?

— Naravno, zahvalila bih se na toj počasti, ali... — Nisam se usudila dovršiti i reći "odbila bih," jer bi mogli štogod pomisliti.

— Ali, što biste rekli, kćeri? — priupita me stara gospođa.

— Ne znam, gospođo — odvratih joj skupivši usnice.

Kasnije sam saznala što im je bila prava namjera. Nisu one mene pozvale samo zato da mi zasjene oči svojim sjajem. Najstarija pašina kći pozva me da mi pokaže bašču. I bašča im je bila kao i saloni. Nakićena ili, pravije, zastrta bez reda tisuću i jednom vrstom cvijeća, trave, drveća, lonaca... Od desetak mladih borića načinjena je tobože kao neka šumica...

Ali, da bih ovo mogla rastumačiti, moram se vratiti na jedan drugi slučaj koji se zbio prije dvanaest dana.

Uz školski vrt za odmor ima još jedna velika bašča. Kako su djeca razvalila ogradu, postalo je to sve kao jedan vrt.

Ima neko vrijeme kako u toj drugoj bašči rade po tri-četiri radnika. Za vrijeme odmora odem k njima pa gledam kako u znoju svoga lica zarađuju svagdašnji kruh. Onaj dan koji sam spomenula udari mi u oči jedan mlad radnik. I on je bio odjeven kao i ostali, ali se na njegovu licu, u njegovu držanju moglo zapaziti nešto drukčije. Na primjer, na njegovu crnomanjastu licu vidjela se neka otmjenost, oči su mu drukčije sijevale. A još ruke! Bijahu nježne i malehne kao da su ženske, a na prvi se pogled vidjelo da su nevješte u baratanju motikom. Kako nije bio star kao ostali radnici, nisam mu se ni približavala. Ali se zato on usudi prići mi bliže. Reče mi da je od vrućine silno ožednio pa me zamoli da mu od kojeg školskog djeteta zaištem vode.

Meni se ne sviđaju žene koje i od pijetla bježe. Zato se nisam nimalo ustručavala da ga poslušam. Pomislih da sam još i učiteljica pa mu rekoh:

— Dobro, sine... Pričekaj malo, odmah će reći...

Mislila sam: Ovo mora da je kakav propali plemić ili tako nešto.

Ovaj radnik bijaše i stidan ali i odvažan. Dok je govorio, studio se toliko da bi se zbumio, ali mi je opet stavljao neprestano pitanja, i to pitanja koja nisu imala mjesta. Ovamo, veli, da je nanovo došao, pa me pitao da li je ovdje kako jeftin život, kakva je zima, ima li u ovom kraju dosta jabuka i krušaka.

Dok je on pio vodu, ja sam se smješkala, činilo mi se kao da ovaj sirotan nije sa svom pameti. Dosta je ovoliko pričanja o ovome slučaju a da mognem prikazati koliko me je iznenadilo nešto što sam vidjela među onim jadnim borićima u pašinoj bašći, od koje su pokušah načiniti šumu.

Da, među tim borićima nađoh se oči u oči s onim istim radnikom, ali ovaj put u posve drugom odijelu. Sve do brižljivo začešljane kose na glavi, sablja, puceta, odličja, lice, zubi — sve je to sjalo na tom generalštabnom kapetanu. Stao je među dva borića uzdignute glave, ukočene kao da će ga fotografirati. Pod tankim brčićima sjaju mu se zubi, a oči mu sijevaju. Ukratko, bio je u takvoj pozici da, držeći ruku u bijeloj rukavici na sablji, čeka zapovijed "mirno"!

U tren oka sam shvatila da mu je netko drugi dao tu komandu "mirno"...

— A — uskliknu gospođica Nerima, pašina najstarija kćer — Ihsane, zar si ti ovdje? Odakle ti izbi ovamo?

Sirota je svoju ulogu tako nevjesto igrala da je i sama opazila kako s ovim svojim izrazom čuđenja laže.

Čini mi se, mi ćemo u ovoj "komičnoj opereti" odigrati posve običnu šalu.... Zašto? To ću valjda kasnije saznati. Sada treba da budem samo mirna i odvažna kako ne bih ništa odala.

Svakako su ove paše ljudi koji vole da ovako zavaravaju... Ali ih je moj prkos danas pretekao. Što god hoće neka rade, neće me zbuniti. Kao da su očekivali da se postidim, da pobegnem. No ja sam posve sačuvala svoje dostojanstvo i mir.

— Gospođice Ferida — reče mi Nerima — i vi ste kao i mi Stambolka. Neće valjda u vas biti kakve zapreke da vam predstavim amidžića i brata po mlijeku, Ihsana?

— Naprotiv — odvratih joj posve ruvnodušno — bit će mi vrlo drago.

Ne puštajući ga da dođe do riječi, ja mu se predstavih:

— Ferida Nizamudin, niži časnik u prosvjetnoj vojsci.

Mladi oficir nije mogao da sačuva onaj svoj lijepi, odvažni mir. A imao je i pravo. Jedna nezнатна učiteljica postaje junak u ovom zamršenom vodvilju. Kada je danas opazila pred sobom osobu koju je prije nekoliko dana vidjela u radničkom odijelu, kako sja kao sunce, kao carević u vilinskim pričama, nije pala u nesvijest od uzbuđenja. Može li to čovjeku leći u pamet?

Naprotiv, on se zbumio. Nama su u školi godine i godine kao kakav glavni predmet predavali nadugo i naširoko "salonske kretnje". Ali ih on nije dobro poznavao. Ruku koju je, čini se, bio podigao na vojnički pozdrav odjednom s pola puta opet spusti. Činilo mu se preče da se sa mnom rukuje. Ali u taj mah spazi da u

toj ruci drži skinutu rukavicu. I ta nesretna rukavica, kao da je planula, odjednom mu trgne ruku natrag... Tri-četiri minute sam s njima razgovarala posve slobodno, bez ustezanja. Siromah mladić, kada smo se ovako jedno drugom našli oči u oči, sjećao se kako je u radničkom odijelu iskao vode od mene pa je stidljivo gledao preda se. Ali se ja nisam na to ni obazirala, već sam s njim razgovarala kao da smo se prvi put vidjeli.

Domalo smo se vraćali ja i Nerima u kuću.

— Gospođice Ferida — reče mi ona oklijevajući — sigurno ste poznali Ihsana...

Dakle, i ona je znala slučaj u školi. Ja joj samo odvratih:

— Jesam.

— Možete li o tome nešto pomisliti... Da vam kažem šta je posrijedi... Ihsan se okladio s drugovima... Mladost, gospođice... Šta čete? To se događa u svijetu...

Ne mogoh se uzdržati a da od čuda ne skupim usnice:

— Šta to znači, gospođice? — rekoh joj naprasito.

Nerima pocrvenje i, da bi sakrila kako se stidi, stade se smijati.

— Gospođice — nastavi ona — neki su vas oficiri sreli kada ste dolazili iz škole... Svi su rekli da ste veoma lijepi... Ta mi smo Carigradanke, mi naravno ne uzimamo to za uvredu kao ovdašnje. Zar ne, draga? Ihsan se na to okladio da će naći kakva bilo načina da se s vama sastane. Onaj je dan bez ikakva ustručavanja obukao radničko odijelo... I dobio je okladu... Zar to nije čudnovato?

Ja ne odgovorih ništa. Sirota Nerima je dobro shvatila kako su njezine riječi načinile hladan dojam.

Posljednji čin ove čudnovate komedije odigrasmo opet u gornjem salonu. Još prije no što smo se vratile saznalo se gore da sam se razgovarala s Ihsan-begom. To se vidjelo na svima licima.

Na mig stare gospođe izadoše svi iz salona. Samo ostade gospođica Nerima.

Iza malog oklijevanja otpoče stara gospođa razgovor:

— Gospođice, kćeri, kako vam se svidio Ihsan?

— Čini se da je vrlo lijep mladić, gospođo — odvratih joj jednostavno.

— Lijep je — nastavi ona — a i naobražen je. Sada je s promaknućem premješten u Aleksandretu.

— Kako je to lijepo... Zbilja je lijep, simpatičan mladić. A vidi se, kako velite, da je i naobražen.

Majka i kći se zgledaše. I čudile su se a i radovale mojim riječima.

— Ah, Bog ti dao, kćeri — uskliknu stara gospođa smijući se — sad si mi olakšala posao... Ja sam Ihsanova pomajka: othranila sam ga kao svoje dijete... Gospođice Ferida, kćeri moja, nije red da se s mladim djevojkama govori otvoreno, ali, hvala Bogu, vi ste pametna, sabrana djevojka... Ja vas, božijom voljom, prosim za Ihsana. Veoma ste mi se svidjeli... A kako se i on vama svidio, bit čete, ako Bog

da, sretni... Uzet ćemo mu mjesec dopusta pa ćemo svadbu provesti ovdje, a onda možete zajedno otići u Aleksandretu. Je li?

Ja sam još otprije osjetila da će do toga doći. Zbilo se to tako da bih se morala smijati. Ali, ne znam zašto, ova prosidba u tuđem mjestu mene je rastužila. Uza sve to ja nisam dala znaka ni da sam tužna ni da sam vesela.

— Gospođo — rekoh joj — to je za me, vašu robinju, velika čast... Hvala vam od svega srca, i vama i gospodinu Ihsan-begu, ali to nije moguće.

Stara se gospođa odjednom zbuni:

— Zašto, kćeri?... Maloprije rekoste da vam se sviđa da, je lijep...

— Gospođo — odvratih joj smijući se — opet vam velim, Ihsan-beg je lijep i valjan mladić... Ali da sam ja mogla i pomisliti ili srcem osjetiti kako bi mi mogao biti muž, zar bih vam ja mogla govoriti ovako otvoreno o tim njegovim vrlinama? Zar to ne bi bilo i suviše slobodno od mlade djevojke?

Mati i kći se opet zgledaše. Nasta kratka šutnja. Na to me Nerima uhvati za ruke.

— Gospođice Ferida, svakako to neće biti vaša posljednja riječ, jer bi to silno djelovalo na Ihsan-bega.

— Ihsan-beg je, opet vam velim, vrlo lijep mladić. Može uzeti koga hoće.

— Da, ali on hoće vas. Ja sam vam maloprije morala kazati kako se zbog vas kladio s prijateljima... Sirota, evo već deset dana kako je u zabuni zbog toga. Veli: "Umrijet ću, a neću je se proći." Može li onda da bude šta tako, draga moja?

Osjetila sam da će gospođica Nerima oduljiti razgovor, da će uzaman potrošiti još mnogo riječi. Uljudno, ali posve odrešito, kazah joj s nekoliko riječi da to ne može biti. Zamolih dopuštenje da idem...

Nerima je bila potištena. Nekako zamoren reče materi:

— Majčice, ti kaži Ihsanu, ja to ne mogu. On nije mogao ni pomisliti da će ga gospođica Ferida odbiti. To će ga silno potresti.

Ah ti muškarci! U svih jedna te ista oholost, jedno te isto samodopadanje. Ne može im nikako leći u pamet kako i mi imamo svoje srce, kako ima nešto što i mi možemo za se tražiti...

Kada sam se u pašinoj kočiji dovezla kući, Munisa je bila u susjedstvu. Prije no što sam se raspremila, htjedoh se još jednom pogledati. U sobi je bilo već prilično mračno. Jedva sam se razabrala u zrcalu koje se pričinjavalo kao slaba mjesecina na zidu. Ne znam kakva je igra svjetla bila, moja mi se kratka plava haljina pričini bijela. Dugi skutovi su se gubili u onoj tami...

Odjednom poklopih lice rukama... U taj tren uniđe Munisa na vrata:

— Sekice...

Kao da od nje tražim pomoć pružih joj ruke i htjedoh viknuti "Munisa," ali mi

nehotice iz usta izletje drugo ime, ime mog velikog neprijatelja kojeg prezirem.

Ove sedmice mi se otvorio kismet^[49]. Danas sam bila akter jedne veće komedije nego jučer. Ali, to je bila mnogo smješnija komedija od jučerašnje...

Dogadjaj prikazujem onako kako se desio. Pozornica je moja gostinska soba u prizemlju. Dolazi u goste Hafiz-Kurban-efendijina žena, gizdava kao da ide na svadbu, a na vratu joj nekoliko niski dukata od velikih zlatnih lira. Drži se nekako čudnovato, oči kao da su joj zaplakane. Počinjemo razgovarati.

Ja: Čini mi se da idete u goste gdje ćete jesti velikom kašikom.

Ona: Ne, sestro... Naročito sam vama došla.

Ja: Kako ste mi danas gizdavi! Je li to radi mene?

Ona: Da, sestro... Radi vas...

Ja (i nehotice u šali): Dakle, došli ste me proziti?

Ona (naivno začuđeno): Otkuda to znate?

Ja (odjednom zbumjena): Kako? Vi dolazite mene proziti?

Ona (uzdahnuvši): Da sestrice...

Ja: Za koga?

Ona: (kao da govori o najobičnijoj stvari na svijetu): Za svoga gospodina.

Silno mi se sviđalo da se ovako naivna žena našali a da se nimalo ne oda. Prasnuh u grohotan smijeh. Ali ona se nije smijala, već joj se u očima zasjaše suze.

Ona: Sestro... Efendija se zagledao u vas... Navalio da mene pusti, a da tebe uzme. Molila sam ga, kumila da to ne učini. "Nema štete," rekoh mu, "uzmi ti i gospođicu, samo mene ne pušćaj!... Mi ćemo se lijepo paziti... Ja ću vam kuhati... Služit ću vas..." On je pristao... sestro, janje moje... Meni je gorko...

Ja: Je li Kurban-efendija siguran da će mene uzeti ako tebe pusti?

Ona (posve naivno): Naravno... Veli: "Dat ću joj ravno pedeset velikih dukata od pet lira."

Ja: Sirota moj susjed... Idi ti, budi posve mirna, to ne može nikako biti!

(Sirota žena me blagosivlje. Zastor se spušta.)

I zbilja nije da nemaju pravo oni koji se rugaju životu nazivajući ga "krpetinom".

Č..., 15. svibnja.

Sinoć, o raspustu škole, pozva me direktorica u svoju sobu. Smrknuta lica reče mi:

— Gospodice Ferida, kćeri moja... Vašim radom i ozbiljnošću posve sam zadovoljna, samo imate jednu manu... Vi se zamišljate da ste još uvijek u Carigradu. Kćeri, poznata je poslovica: "Ljepota je nesreća prema glavi." Vi ste i lijepi i mladi. Zato ste se morali malo bolje držati. Načinili ste neke neopreznosti. Ne zbumujte

⁴⁹ Kismet — sudbina.

se, kćeri... Ne velim: Pogriješili ste, već samo da ste bili neoprezni... Na primjer, ovo mjesto ipak nije toliko zabačeno, ženskinje može ići dosta gizdavo. Učiteljice isto tako... Ali što se za druge čini posve prirodno, to kod vas udara u oči. Jer vaša ljepota, vaša mladost svakom muškarcu koji vas sretne okrene glavu za vama. Odatle se onako iz potaje čuju razna ogovaranja po gradu. Ja ovdje sjedim tako kao da ne znam ništa, ali sam o svemu obaviještena. Na primjer, počevši od oficira po kasarnama, od obrtnika po čaršiji, pa sve do odraslih gimnazijalaca nema nikoga tko vas onako izdalje ne poznaje i tko o vama ne govori... S kojim pravom i zašto vam ovo sve govorim — za to, kćeri, imaju dva razloga. Prvo, neiskusno ste ali uistinu dobro dijete... Mi smo ljudski mjenjači... Zato sam htjela prema vama izvršiti dužnost majke, starije sestre... Osim toga posrijedi je i interes škole. Zar ne, kćeri?

I, ne gledajući mi u lice, direktorica nastavi oklijevajući:

— Škola je posvećeno mjesto kao i džamija... Naša je najveća zadaća da školu očuvamo od ogovaranja, potvore i drugih ljaga. Zar nije tako? A eto vidite, ta su ogovaranja prešla čak i u školu. Jeste li zapazili kako mnogo otaca, braće dolaze sada pred školu da otprate svoje kćeri, sestre?... Možda to nije vama ni udarilo u oči, ali ja to znam... Oni ne dolaze toliko radi djece koliko da vas vide... Jednom ste nekoj siromašnoj djevojčici začešljali kosu i privezali joj vrpcu. Ne znam od koga su to saznali... Neki mangup poručnik presreo malu na ulici, dao joj novac i uzeo joj mašnu... Sada je pogdjekada stavi na svoju jaku pa se šali s drugovima govoreći im: "Morate me sada zvati pašom nad pašama jer sam uzeo biljeg od Đulbešećera! Zar ne?" Jučer mi je vratar Mehmed-agu javio još nešto neobično:

Preksinoć su neki pijani ljudi, vraćajući se iz krčme, zastali pred školskim vratima. Jedan između njih uzeo da drži govor: "Ja sam video kako se ovog crnog kamena dotakla ruka mog Đulbešećera. Tako vam Boga, da poljubim ovaj Hadžerul-esved^[50]."

Vidite, kćeri, sve to ne valja ni za vas ni za školu... I kao da sve to nije dosta, učinili ste još jednu nesmotrenost. Kod Abdurahim-paštine kuće razgovarali ste a kapetanom Ihasan-begom. Ne bi vam se to moglo zamjeriti da ste primili ponudu stare gospode. Ali je udarilo u oči da ste se najprije razgovarali s jednim mladićem, a onda ste otklonili ovako lijepu sreću. To je dalo povoda raznom naklapanju. Ljudi vele i pitaju se: "Pa kad nije htjela Ihasan-bega, onda mora ljubiti nekog drugog. Tko li je to?"

Sve sam ove riječi saslušala ne odgovarajući ništa i ne mičući se. Direktorica koja se spočetka bojala mojih prigovora i bunjenja počela je sada, zbog moje šutnje, sumnjati. Oklijevajući malo, upita me:

— Šta velite na to, gospodice Ferida?

Ja uzdahnuh, a onda joj iza kratkog razmišljanja odvratih:

⁵⁰ Hadžerul-esved — crni, sveti kamen, uzidan u Čabi, koji ljube hadžije prigodom hodočašća u Meku.

— Gospođo direktorice, sve je istina što vi kažete... I ja to pomalo zapažam... Meni će biti žao ovog lijepog grada, ali šta ču ja... Vi pišite upravi, iznesite kakav bilo uzrok da me premjeste odavde... Najveću uslugu čete mi učiniti ako ne iznesete pravog razloga... Nađite kakav drugi izgovor: "Ne zna da upravlja, ne ide joj posao od ruke, neznalica..." Recite: "Neposlušna je." Šta god hoćete recite, gospođo upraviteljice, ja vam neću nimalo zamjeriti... Samo nemojte reći: "Govori se mnogo o njoj, pa je ne trpim."

Direktorica se zamisli. Da ne bi vidjela kako su mi se oči napunile suzama, okrenuh se prozoru. Zagledah se u daleke planine koje su se pri zalasku sunca činile kao tanke magle.

Grmuši s ovih brda opet zamirisa put u tuđinu. Miris tuđine. To je beznačajna riječ za one koji taj miris nisu okušali... U mašti mi se pružili putevi u tuđini koji se sve više sužuju u daljini u neku tugu. U ušima mi plače onaj tanki uzbudljivi glas zvonce na putničkim kolima.

Dokle ovako, Bože, dokle? Zašto? Šta ču postići?

Č..., 5. lipnja.

I mene su poklopili jadi mojih ptica. U ovim dugim mjesecima školskog raspusta i ja sam u zatvoru kao i one. Direktorica mi reče da ne mogu biti premještena prije rujna. Nastojim da me svi zaborave. Gotovo nikako ne izlazim iz kuće. Ni susjetke me ne traže više kao prije... Možda su preznule pred ovim ogovaranjem. Samo što se gdjekada porazgovorim s jednom starom ženom, koja je vrlo slična mojoj tetki... Osobito joj je glas bio nalik na njen, ama eto isti... Neki dan je stidljivo zamolih:

— Draga moja gospođo. Ne zovi me učiteljicom, već jednostavno Ferida! Hoćeš li?

Moja susjeda se na to malo zbuni, ali me ne odbi. Kad mi govori, ja zažmirim pa sebe zamislim u vrtu u Kozjataku... Uh, šta ja govorim?... Čini mi se da su mi počeli poboljevati živci. U svačemu sam neodlučna... Opće se smijem kao i prije, i s Munisom uzdignem čitavu sobu naganjajući se. Opće zviždukam pticama. Ali mi ni tuga nema kraja baš kao ni veselje... Nemam ni u čemu mjere.

Kada sam ovamo dolazila u lađi, nisam mogla zaspasti. Neki putnik je pjeval glasom koji izgara:

— "U Tebe je moje srce koje je postalo skitnica".

Tada sam tu pjesmu zapamtila i ne mogu je nikako zaboraviti. Iza toliko mjeseci, u travnju, kada je počelo cvasti prvo cvijeće, ja sam u svom vrtu zapjevala ovu pjesmu. Kako je velika zagonetka ova ljudska duša!!!! Kako sam ja odmah, zapamtila i tekst i ariju ove pjesme koju sam ja samo jednom u životu čula! Odonda, ili bila pri poslu, ili pojila ptice, ili s prozora gledala more, uvijek mi je ova pjesma navrh jezika. Sinoć, kad sam ponavljala posljednji stih ove pjesme, bez

ikakva povoda počeh plakati. U ovoj običnoj pjesmi nije bilo ni u riječima ni u ariji ništa što bi čovjeka moglo rasplakati... Rekoh: živci...

Neću nikada zapjevati ovu pjesmu...

Č..., 20. lipnja.

U školi imam drugaricu Nazmiju. Mlada je, ima valjda dvadeset četiri, i pet godina, dosta lijepa, vesela, velika šaljivčina. Govori vrlo slatko, a lijepo svira uz ūd. Stoga je u otmjenim porodicama nose na rukama: svaku večer je nekamo pozvana. Ostale je učiteljice toliko ne vole, a čula sam o njoj i kojekakvih ogovaranja. Možda joj zamjeraju što se nosi malo slobodnije, a možda su i ljubomorne... Šta ja znam?

Nazmija veli da ima i zaručnika, nekog kapetana. Veli da je vrlo lijep mladić. Ali Feridun-begova porodica ne dopušta da se vjenčaju, pa zato drži svoje zaruke u tajnosti. Nazmija mi je to povjerila kao veliku tajnu i zaprijetila mi da nikome ne kazujem.

Jučer, upravo kad sam se najviše dosađivala, izbi mi Nazmija.

— Gospodice Ferida — reče mi — došla sam po vas da vas povedem sa sobom... Večeras smo pozvane Feridunovoј tetki... Daje večeru u vinogradu na Subaši. Premda vas ne poznaje, oči vam ljubi i naročito vas moli da dođete...

— Kako bi to moglo biti? Kako ja da idem u nepoznato društvo?

Nazmija me ošinu svojim surmelijastim očima:

— Zašto da vam tetka moga zaručnika bude tuđa? Osim toga imam još nešto drugo na umu... Hoću da vam predstavim svoga zaručnika. Držim da će pohvaliti moj ukus... Ako vi ne pođete, Boga mi, neću ni ja.

Iznalazila sam svakakve izgovore da ne idem, ali mi je ona na svaki odgovorila. Pa i jesu svakako svi moji izgovori bili djetinjasti. Rekla sam samo da je Nazmija okretna, pravi đavo... Toliko je navaljivala, molila, da joj nisam mogla odoljeti. Srce mi nije dopuštalo da joj ne učinim po volji.

Samo mi je nešto udarilo u oči. Kad sam počela spremati Munisu, Nazmija se malo namršti i upita me:

— Zar ćeš i malu povesti?

— Naravno! Kako bih malu ostavila samu kod kuće? Smeta li to štogod?

— Ne... Kakva bi to bila smetnja... Još bolje... Ali pogdjekada je ostaviš kod kuće...

— Da, ali dosad nisam nigdje ostala ni do jacije⁵¹...

Ja se odsada nisam više ubrajala među one kratkovidne. U dvije godine u tuđem svijetu sam dosta vidjela i čula. Šta bi, kako li to dođe, da me ove Nazmijine riječi bace u sumnju? Nikako to ne mogu shvatiti... Možda je to od velike dosade, od puste želje za čistim zrakom.

⁵¹ Jacija — vrijeme kad se unòćâ, otprilike dva sata po zalasku sunca.

Male taljige odvezoše nas na onu stranu preko potoka. Između vrtova, uskim putevima, zastrtim lišćem, dovezoše nas za pola sata u neki vinograd. Mjesto je bilo zabitno, ali vrlo lijepo. Putem sretosmo jedno stado. Stari pastir ga zaustavio na jednoj crpki, pa u kamenito korito vadi vodu, a mala jarad s tankim roščićima guraju jedno drugo s korita. Meni i Munisi odmah pade na um Mazlum i nekako nam bi teško pri duši. Suznih očiju skočismo s kola i uhvatismo jedno jare pa ga uzesmo ljubiti u lice s kojega je još kapala voda. Pomislih da ga kupim od pastira. Ali šta će mi kad ćemo naskoro otići i ostaviti ga. Kao da nam je malo jada, što bi nam opet ova nova rana na srcu?

Ljetnikovac u koji smo ušli bijaše stara zgrada usred vinograda, okružena zelenilom da se nije mogla s kraja ni vidjeti.

Feridun-begova tetka bijaše postarija, debela žena. Njezine haljine i nakit nisu mi se nikako svidjeli. Ovolika fantazija nikako ne pristaje staroj ženi. Kose joj obojene u žuto, pramenovi oko uha zakovrčani, lice narumenjeno, ukratko — nešto čudnovato.

Ova nas žena izvede u jednu sobu na gornjem katu. Skide mi zàr i, kao da se oduvijek znamo, pomilova me po licu dodavši:

— Vrlo mi je drago da smo se sastali, moj dragulju... Ah, đulbešećer, baš pravi đulbešećer. Upravo čovjeku dolazi da vas pojede. Imaju pravo koji gore za Vama...

Meni odjednom bi strašno teško, ali je trebalo da se ne odam. Ima nesmotrenjaka koji ne znaju šta govore, pa će i ona biti od tih.

Pozadugo me ostaviše s Munisom u sobi. Sunce je već zašlo. Iza lišća koje je zastrlo prozore pomalo se gasila večernja svjetlost. Kušala sam da se zabavim, šaleći se s malom, ali mi je na srce pala neka tajanstvena tuga, sva sam strepila.

Iz bašće se čuju izmiješani i ženski i muški glasovi, glasan smijeh, podvikivanje, a najzad akordi neke neudešene violine.

Pogledah kroz prozor. Kroz lišće se nije moglo ništa razabratи.

Najzad se začuše koraci uz stepenice. Vrata se otvorile a unutra uniđe domaćica s velikom svjetiljkicom u ruci.

— Moj dragulju — reče mi — ne misli da sam te zaboravila... Naročito sam te ostavila u mraku da vidiš ljepotu ovih vrtova kada sunce zalazi...

Dok je starica namještala stijenj u svjetiljci, hvaleći se kako se ove bašće pričinjaju na mjesecima kao raj, uniđe Nazmija. Kroz otvorena vrata opazih dva oficira u uniformi. Kako sam bila otkrivena, i nehotice se trgoh. Htjedoh zakloniti rukama kose.

Nazmija se nasmija:

— Draga moja, kako si ti postala povučena!... Nećeš se valjda sakriti od mog zaručnika?... Digni tu ruku!... Sramota je, Bogami.

Imala je pravo. Nije bilo ni mjesta da se suviše krijem.

Oficiri nekako okljevajući uniđoše u sobu. Nazmija mi predstavi jednoga:

— Feridun-beg, moj zaručnik... Gospođica Ferida, moja drugarica... Moje sreće, da budu tako blizu imena mojih koje toliko volim!

Mladi oficir razvuče usnice i nasmija se ovoj Nazmijinoj dosjetki.

Dok sam bila malehna, moja je nana kupovala neke čudnovate žigice. Na kutiji je bila slika nekog vašarskog Grka zasukanih brkova, širokih ramena, kovrdžaste kose od koje je jedan dio padaо upravo na oči. Eto ovaj Feridun-beg je bio kao slika na žigicama. Jednostavno, kao da se poznajemo, uhvati mi ruku pa je stišćući mahaše.

— Gospođice — reče mi — mi smo vam vrlo zahvalni što ste počastili naše društvo... Živjeli!...

Zatim mi predstavi oficira koji je za njim stajao:

— Dopustite da vam predstavim mog najboljeg prijatelja i dobročinitelja... Major Burhanudin-beg... Major, ali nije onaj obični major kakve mi znamo... Najmlađi potomak poznatih Solakovića...

Ovaj najmlađi Solaković bio je već u svojoj četrdeset i petoj. Kose i brkovi su mu dobrano osijedili. Iz držanja mu se vidjelo da potječe iz otmjene porodice. I odijelo i vladanje, i razgovor bili su mu posve drukčiji nego u Feridun-bega. Njegov izraz lica i bijela kosa gotovo mi ublažiše strah i onaj loši dojam što ga je na me učinio njegov drug. Činilo mi se opet da sam ovdje sigurna.

Burhanudin-beg je govorio brzo i lahko. Otmjeno me izdaleka pozdravio, lagahno se naklonivši:

— Ja sam Burhan... Moj rahmetli otac od svega imanja najvolio je ovaj vinograd. Običavao je reći: "Ovaj mi je vinograd vrlo sretan." Kad sam doživio da nas vi ovdje počastite svojom posjetom, uvjerio sam se da je rahmetli otac imao pravo.

To bi imao da bude za me neki kompliment. Ali kakve ima veze ovaj Burhanudin-beg s vinogradom?

Zapanjeno pogledah u Nazmiju očekujući od nje objašnjenje, ali ona i ne gleda u me, uopće izbjegava da nam se pogledi susretnu. Ona žena za koju sam do ovoga časa mislila da je njezin vinograd, uze Munisu za ruku i izvede je napolje.

Više od pola sata, gotovo čitav sat sjedjeli smo zajedno u ovoj sobi. Razgovarali smo tek onako da se razgovara. Ako ćete pravo, oni su razgovarali, jer ja ne samo da nisam mogla govoriti, već nisam mogla razumjeti ni šta se razgovara. Kao da su mi srce stegla kakva golema kliješta, duša mi zamrla. Nisam mogla ništa ni misliti, niti šta shvačati. Poplašena se pribila u kut kao ptice kad mu tko navalii na gnijezdo.

Dolje se čuo tàksîm^[52] na violini; to je bio kao neki gázel^[53], a zatim se čuše pjesme iz više muških i ženskih grla.

⁵² Naziv istočne arije.

⁵³ Naziv istočne arije.

Nazmija i njezin zaručnik, kako su sjedili na otomanu jedno uz drugo, sve su se više primicali jedno drugom. Ja im malo-pomalo okrenuh leđa. Bili su posve prosti. Pred tuđim ljudima prislonili glavu uz glavu kao u ljubavnim prizorima što se daju u kinematografu... Da, prosti, loši ljudi.

Ona debela žena doneće nekakvu tepliju s bocama i spusti je na jedan stolić. Burhanudin-beg, s rukama u džepovima, šeta po sobi, a pogdje kada se zaustavi pred stolićem okrenuvši mi leđa. Iza ovakve jedne šetnje major zastade preda mnogim i malo se nakloni:

— Hoćete li — reče — mlada gospođice, da vam ponudim?

Zapanjeno podigoh oči. On je držao u ruci čašicu s nekim pićem crvenim kao rubin. Mahnuh glavom u znak da neću. Vrlo lagahno rekoh "Neću." On se još više nakloni tako da mi je njegov vrući zadah udarao u lice:

— Gospođice — reče — nije ništa štetno... Najnedužniji liker na svijetu... Zar ne, gospođice Nazmija?

Nazmija mu dade znak glavom.

— Ne silite je, Burhanudin-beže! Ferida je ovdje kao u svojoj kući. Šta hoće neka radi...

Burhanudin-begova kosa koja je počela bijeljeti, njegovo otmjeno i prijazno lice meni je dosad ulijevalo neko povjerenje, ali se počeh sada i od njega plašiti. Bože, šta je ovo što mi je na glavu palo? Kako će se odavde izbaviti?

Sve se više smrkavalio, a meni je od časa do časa bivalo teže. Zvuci svirke dolažahu mi kao kad se morski valovi odbijaju od stijene.

— Dragulju moj, vrijeme je da se večera. Imamo na večeri još nekoliko gostiju. Čekaju vas...

To je rekla ona debela žena. Kao da sam se sabrala malo, odvratih joj:

— Hvala, ja sam nešto slaba... Ostavite me ovdje...

U taj mah mi priđe Nazmija.

— Feridice — reče mi — Bogami, nema nikog tuđeg... Dva-tri druga Feridunova i Burhanudin-begova. Onda nekoje njihove zaručnice, gospođe. Bogami, samo gospođe... Ako ne dođeš, bit će velika sramota... Naročito su radi tebe došli.

Kušala sam da istrgnem ruku iz Nazmijinih šaka i da se kakogod povučem u kut. Nisam mogla progovoriti ni riječi. Da nisam stisla zube, sve bi cvokotali jedni o druge. Burhanudin-beg se prvi umiješa u riječ:

— Kako naš gost naredi. Kako ona naredi, onako treba da bude... Vi idite dolje gostima... Recite da je gospođica Ferida malo slaba. Gospođo Biknaz, vi donesite večeru nama ovamo... Ja ne mogu svoga gosta ostaviti sama.

Taj čas mi je bilo da svismem. Ovdje u ovoj sobi ostati sama s Burhanudin-begom, s njim večerati...

Ne znajući ni sama šta radim, skočih s mjesta i, skupivši još posljednju snagu,

rekoh im:

— Dobro, neka bude kako vi hoćete...

Nazmija se uhvatila sa svojim zaručniknm ispod ruke i išli su pred nama. Burhanudin-beg je išo jedan korak za mnom.

Na kraju nekog mračnog hodnika otvorise se vrata. Odjednom mi zaslijepi oči jaka svjetlost. Ispod velikih lampa koje su visile o stropu jedva sam koračila nekoliko koraka. U svjetlu velikih svjetiljki odsijevala su ogromna ogledala što su bila pričvršćena po zidu.

Preda mnom se pokaza sva sila očiju, lica, muških i ženskih, izmiješanih kao u snu. Najednom prasnu strašan pljesak rukama. Između svirke začu se vika iz više grla: "Bravo Burhanudin-beg... živjela Đulbešećer!"

I ovi su se glasovi gubili u onoj vrevi baš kao i slike u onim ogledalima pri svjetlu velikih lampa. Još jednako je odlijegala zaglušna vika: "Živio Burhanudin-beg... živjela Đulbešećer... Živjeli... Đulbešećer... Đulbešećer..."

Kad sam otvorila oči, nađoh se u Munisinu naručju. Moja mala je plakala, milovala me, dozivajući me: "Sekice, sekice." Ljubila je moje vlažne kose, oči, pune kolonjske vode. U polutamnoj sobi opazih kako je više očiju uprlo pogled u me. Prvi moj pokret bijaše da rukom zaklonim razgolićen vrat.

Neki meni nepoznati glas jednak je vikao: "Iznesite je napolje... Molim vas, iznesite je napolje!"

Htjedoh ustati. Netko me uhvati za rame i reče mi: "Ne boj se, kćeri... Nije ništa... ne boj se!" Između trepavica bacih pogled da vidim tko je. Bio je to onaj debeli kapetan što uvijek ide raskopčana kaputa. I on pogleda mene, a onda se okrenu onima oko sebe i reče im: "Baš je jadnica pravô dijete!"

Nazmija kleknula do mene na koljena pa mi gladi ruke i tepa: "Feridice, jesli li malo došla sebi?... Pamet si nam istjerala iz glave." Da je ne gledam u lice, okrenuh se na drugu stranu i zaklopih oči.

Kako sam kasnije saznala, ova mi je nesvjestica trajala više od četvrt sata... Poljevali su me kolonjskom vodom, kadili me nažeženom vunom, ništa nije pomoglo... Počeli su već gubiti nadu i pripravili kola da pošalju po liječnika u grad.

Kada sam došla k sebi, zatražih da me ovim kolima odvezu u grad. Rekoh im, ako neće, da će samcata ići pješke. Moradoše pristati. Debeli kapetan obuče kabanicu i sjede kraj kočjaša.

Kada smo htjeli poći, Burhanudin-beg priđe stidljivo k meni. Ne usuđujući se da mi pravo pogleda u lice, reče mi:

— Gospođice Ferida, vi ste nas vrlo krivo shvatili. Budite uvjereni, nitko nije imao kakve zle namjere prema vama. Samo smo htjeli počastiti vas i pokazati vam izlet u vinograd. Kako smo mogli i pomisliti da će jedna mlada gospođica koja je

odgojena u Carigradu, koja nije prezala prije nekoliko dana razgovarati s jednim našim kolegom, da će najedanput biti ovako usplahirena, divlja? Opet vas uvjeravam, nitko nije imao bilo kakve zle namjere prema vama... Uza sve to molim vas da nam oprostite što ste se toliko napatili.

Kola su već pošla uskim putem kroz vinograd. Ja se pribih u kut, dršćem kao da mi je zima, žmirim. Pomalo mi se u mašti otvara druga misao. Pade mi na um ona noć kada sam pobjegla iz vile u Kozjataku i, ne pomišljajući šta radim pala sama samcata u mrak...

Pogdječkada udare u prozore grane od igdeta^[54], dotaknu me po očima, zamirišu i trgnu me iz mojih snova.

Munisa se naslonila na drugi prozor. Čuh kako duboko uzdiše.

— Munisa, zar ti nisi zaspala? — upitah lagahno.

Ne odgovori mi ništa već još više spusti glavu. Tada malo bolje pogledah i opazih kako mala plače, i to plače kao odrasla osoba kušajući sakriti suze.

Uhvatih je za ruke i upitah:

— Šta ti je, kćeri?

Kao da je mnogo starija od mene, kao da joj je više muke prohujalo iznad glave, uze mi glavu na krilo, sagnu se i šapnu mi tužno:

— Sekice, koliko sam ja noćas plakala! Kako sam se prestrašila! Sekice, ja sam razumjela zašto su te onamo zvali... Da više nikad ne idemo na onakva mjesta! Da Bog sačuva da budeš kao moja majka!... Šta bi onda bilo s mene sekice?

Ah Bože, koliko sramote, kolikog li poniženja! Kao propala ženska stidim se djeteta, ne usuđujem se pogledati joj u lice.

Spustih glavu na njezina koljena. Sve sam do kuće gorko plakala kao što plače dijete na majčinu krilu...

Kad sam sutradan otišla kući gospođe direktorice, sunce bijaše istom izašlo. Kad me je starica opazila onako nabreklih očiju od plača, blijeda lica, sva se izgubi.

— Koje dobro, gospodice Ferida? Šta ti je to bilo? Nikad te nisam vidjela tako rastresenu. Jesi li bolesna?

Ozbiljnost i donekle namrgođeno lice stare žene vazda me je nekako plašilo pa joj nisam mogla otvoriti srce. Ali ovoga časa, u tuđem svijetu, nisam imala nikoga drugog kome bih se mogla izjadati. Na to me je silio moj poziv, moja dužnost.

Stideći se, dršćući, kazah joj šta mi se sinoć dogodilo. Ništa joj nisam sakrila. Starica samo sluša i skuplja obrve. Ni riječi da bi progovorila. Kad sam završila,

⁵⁴ Igde — vrsta vrbe mirišljivog lišća.

oborih glavu preda se, ispružih ruke i suznim očima, kao da od nje očekujem neku utjehu, rekoh joj:

— Gospođo direktorice, vi ste od mene stariji. Puno više od mene znate... Tako vam Boga, recite mi, brojim li se ja sada u one nevaljalice?

Ovo moje pitanje je neočekivano uzbudilo direktoricu. Uhvati me za podbradak pa mi podiže glavu. Onako izbliza mi pogleda u oči, i to ne kao direktorica, kao tuđa žena, već kao rođena majka. Zatim me pomilova po licu, a onda mi uze govoriti drhtavim glasom gladeći mi ruke:

— Ferida, ja do danas nisam znala da si ti tako nevina, čestita djevojka... Ovo će mi biti velik duševni dojam... Meni bi bilo najdraže kada bih te mogla zadržati posve uza se da te čuvam, da te štitim. Šteta... Ah, ona nesretna Nazmija... Kćeri, ja mnogo šta znam. Sve razumijem... Ali je ovaj svijet takav da se mora kriti mnogo toga što čovjek zna... Nazmija je nevaljalo stvorenje.... Dosta sam radila, nastojala da školu izbavim od njezina zla. Ali sve uzalud, nisam je mogla maknuti... Od okružnika, zapovjednika pukovnije pa sve do vojničkih svećenika ona ima silu zagovornika. Ako Nazmija ode odavde, tko će laskati velikaškim gospođama, tko će na tajnim noćnim sijelima visokih činovnika svirati ūd, pa i poigrati... Kako će oni gotovani, kao onaj Burhanudin-beg, predobivati nevine, mlade i lijepе djevojčice? Ferida, ja potpuno shvaćam kakav su pakleni plan bili tebi skovali...

Što se tiče onog Burhanudin-bega, to vam je stari lola koji razasipa bogatstvo što mu je ostalo iza oca da zavede što više nesretnih žena da razruši sreću u što više domova.

Za njega je bilo pitanje ugleda i časti da dobije jednu mladu djevojku o čijoj ljepoti govori čitav Č...

Njemu je velika čast da mladu djevojku, koju su mladi oficiri zveckajući sabljom presretali na ulici i brojili nekim uspjehom ako joj kroz koprenu zavire u lice, uzme ispod ruke i dovede među pijano i razvratno društvo da mu ondje mnoge zavidne lole viknu: "Živio Burhanudin-beg!" On je već bio čuo kako si se sastala s Ihsan-begom. Onda su se obratili Nazmiji. Tko zna kako su joj skupocjenu ogrlicu ili medaljon obećali da tebi pripremi ovu zamku. Hvala Bogu, kćeri, da si tako prošla... Ali uza sve to moram ti reći: ti više ne možeš ovdje ostati... Sigurno će se sve to za dva-tri dana pročuti u čitavom gradu. Prvim parobrodom treba da otputuješ odavde. Imaš li, Ferida, koga od rodbine ili koga poznata da ideš njima?

— Nemam, gospođo upraviteljice... Nikoga ja nemam...

— Onda idi u Izmir! Tamo ja imam dvoje poznatih: jednu prijateljicu, učiteljicu, i tajnika u prosvjetnoj upravi. Dat ću ti preporuku na njih. Nadam se da neće požaliti truda da ti potraže kakva posla...

Mene je zadivila ova prijaznost i pažnja. Kao mače koje se po kiši i snijegu izbavilo smrti umiljavam joj se, turam joj lice pod ruku kojom me gladi po kosi, onda uhvatih ovu ruku i počeh je ljubiti...

Starica uzdahnu a onda nastavi:

— Ah moje nesretno dijete!... Ti se sada iza svega ovoga ne možeš vratiti ni svojoj kući... To ne bi nikako valjalo... Pođi sa mnom gore i lezi, zaspi malo... Ja ću prevesti Munisu ovamo i donijeti ti stvari. Dok ne podješ odavde, ostani ovdje kod mene...

U direktoričinoj sobi na gornjem katu ležala sam sve do večeri, više bdijući nego spavajući. Čim otvorim oči, starica se pojavi više mene, stavi mi ruku na čelo, pogladi me po kosi koju sam splela u dvije debele pletenice kao djevojke u Č... i jednako pita:

— Jesi li bolesna, Ferida? Boli li te štograd, kćeri?

Ništa mi nije bilo, nisam bila bolesna. Ali sam nemoćno spuštala glavu na jastuk kao kakvo malo razmaženo dijete. Tako mi je dolazilo: ako se pustim da me ova starica još dalje miluje, usadit će mi se trajno u srce ova materinska ljubav i, kasnije, u samoći i bolesti, bit će mi daleka utjeha kao izvodnjeli miris u maramici koja se čuva kao uspomena.

Na lađi "Princeza Marija", 2. srpnja.

Zamotala sam se u kabanicu da se zaštitim od vjetra. Sjedjela sam gore sve dok mjesec nije zašao. Paluba je bila prazna. Samo se još od večeri neki povisok putnik naslonio na željeznu ogradu pa prema vjetru zvižduka neke tužne arije.

Ja sam more voljela i poznavala ga kao nešto što živi, uvijek se smije, govori, jeca, ljuti se. Ali su mi se noćas ovi valovi pričinjali kao pusta samoća u kojoj nema nikakve utjehe.

Kada su mi magla i studen zašli u zaglavke, sađoh dolje sva dršćući. Munisa je u kabinskem malom krevetu slatko spavala. Slušajući neku tešku jeku ove puste samoće, uzeh da pišem u svoj dnevnik.

Jutros me je direktorica dopratila na lađu. Nisam se oprostila ni s kim od svojih poznatih. Samo sam se svratila onoj staroj gospodi što mi je nalik na tetku i žmireći sam posljednji put slušala kako me zove Feridom.

U B... smo ostavili Mazluma. Ovdje se trebalo rastati s pticama. Povjerila sam ih direktorici uzevši joj riječ da će ih paziti, da ih neće zaboraviti hranom ni vodom.

— Ferida — reče mi direktorica — kad ih toliko voliš, pusti ih, osloboди ih svojom rukom. Učinit ćeš dobro djelo.

— Ne, gospođo direktorice — osmjejhnuh se tužno — i ja sam spočetka mislila da to učinim, ali sam opet promijenila mišljenje. Ptice su sirote nerazumna bića koja ne znaju šta hoće. Dok pobegnu iz krletke, zatežu se, skakuću... A mislite li da će napolju biti sretne? Ne, to nije moguće... Ja mislim da su se one privikle na svoju krletku, i kad bi gdjegod na grani provodile tamnu noć, zavukavši glavu među krila,

one bi mislile o svojoj krletki, upirale bi svoje male oči u rasvijetljene prozore...
Ptice se moraju silom držati u krletki, silom, gospođo direktorice, silom...

Starica me pogladi po licu:

— Ferida, ti si zagonetno dijete... Zar se za takve sitnice plače?

U lađi je bilo nekoliko putnika koji su se sa mnom ukrcali u Č... Onako iz prikrajka čuh razgovor dvojice oficira.

Mlađi je kazivao starijemu:

— Ihsan-beg je htio oputovati još prije četiri dana. Ja mu rekoh da me pričeka još koji dan pa ćemo zajedno u Aleksandretu. I ne sluteći skrivenih njegovu nesreću. Da, da je otisao prije četiri dana, ne bi mu ovo palo na glavu.

— Zbilja — prihvati stariji — žalostan slučaj... Ihsan nije tako loš čovjek... Ne znam kako se to desi. Znaš li ti potanko kako je to bilo?

— Vidio sam sve svojim očima. Jučer bijasmo u općinskoj kasini. Burhanudin-beg je igrao biljar. Uto Ihsan-beg uđe na vrata i zovnu majora na stranu pa mu poče nešto kazivati. Spočetka su se razgovarali posve mirno, učtivo. Ne znam šta bî među njima. Najednom se Ihsan izmače jedan korak natrag pa odvali Burhanudin-begu žestoku zaušnicu... Major se maši za revolver, ali je Ihsan još prije njega izvukao svoj. Da se nije odmah bacilo među njih nekoliko ljudi, jedan bi sigurno poginuo. Sutra počinje Ihsan-begu rasprava pred vojnim sudom...

— Da smo nas koji štogod ovako uradili, zlo bismo prošli. Ali Ihsan-beg je, čini mi se, nešto Abdurahim-paši...

— Rođak i sin po mlijeku njegovoj ženi.

— Onda će proći s malom kaznom... Uza sve to dobro je što se ovo i Burhanu desilo... I suviše se uzobijestio.

— Što li je bio uzrok?

— Kako mi kazuju, posrijedi su političke razmirice. Baš ne mogu istrijebiti iz vojske ovu politiku...

— Bogami, meni se čini, to će biti kakva ženska politika... Zar mi ne znamo Burhana?

Oficiri se tako u razgovoru odmakoše od mene. Sad sam tek shvatila od koga je onaj veliki buket ružica što mi ga pred polazak doneše u kabinu neki stari lađar.

Ihsan-beže, možda se nikad više u životu neću s vama sresti, a i kad vas sretнем, valja mi se načiniti kao da vas ne poznajem. Ali neću nikada zaboraviti da ste me se sjetili i onoga dana kada ste se spremali izaći pred ratni sud. Jedan mali listić ovih ružica koje pokazuju vašu skromnost, kad ne htjedoste kazati ni od koga su, sačuvat ću u svome dnevniku kao najdragocjeniju uspomenu na vas.

Da je u meni utrnulo samo sjećanje na onog nasilnika, ja bih vas sigurno voljela, Ihsan-beže. Ali, šta ćete, s ovim osjećanjem utrnulo je zauvijek i moje srce...

DIO ČETVRTI

Izmir, 20. rujna.

Evo su gotovo tri mjeseca kako sam u Izmiru... Poslovi mi nikako ne idu dobro... Sutra imam posljednju nadu. Izgubim li i to, ne znam šta će biti s mene. Ne smijem ni misliti o tome. Onaj gospodin kojemu me je preporučila direktorica iz Č... razbolio se na mjesec prije nego sam ja došla ovamo te otisao u Carigrad na liječenje. Tamo će ostati šest mjeseci. Nije mi preostalo ništa drugo već da sama odem načelniku prosvjete. I koga ću tamo naći... Onog tromog gospodina iz B... štono kad sjedi kao da spava, a kad govori kao da stenje. Naravno, svojim mahmurnim očima koje su stvorene više da spavaju nego da gledaju nije me poznao.

— Dodite — reče mi — do nekoliko dana; možda ćemo naći štogod za vas.

U njegovu jeziku "nekoliko dana" znači najmanje mjesec-dva. Tako je i bilo. Danas sam mu opet otisla. Smilovao mi se pa je bio doista prijazan sa mnom. Poče mi govoriti onim svojim blagim, nevinim glasom:

— Kćeri, ima škola ovdje u jednom selu, dva sata daleko odavde... Voda i klima je tamo vrlo dobra... Položaj krasan...

Ove riječi su bile iste onakve kao i kada me je slao u Zejnije. Mene prihvati ona moja ludost pa mu presjekoh riječ smijući se:

— Ne trudite se, gospodine, da ja kažem mjesto vas. Uprava je s velikim troškom i trudom sagradila novu školsku zgradu. Samo još treba požrtvovanosti kakve mlade učiteljice kao što sam ja. Zar ne? Merci, gospodine... Takvu milost sam od vas doživjela kada ste me ono iz B... poslali u Zejnije.

Dok sam ovo govorila bila sam, naravno, pripravna da budem bačena napolje.

Ali, zar nije čudo? On se nimalo ne rasrdi. Naprotiv, grohotom se nasmija pa mi odvrati s nekim filozofskim držanjem:

— Šta čete, kćeri, tako iziskuje služba... Ti ne idi!... Neka ne ide ni ona druga... Tko će onda ići?

Kancelarije prosvjetnih načelnika nikad nisu bez posjetilaca. Iz jednog fotelja u kutu začu se ispresijecan glas:

— Kakav je ovo đavolji crv iz lješnika?

Zar "Crv iz lješnika"? Meni je već puna kapa i "Svilene bube" i "Đulbešećera"... Ovdje još "Crv iz lješnika".

Odjednom se okrenuh. Dakle, najzad sam uhvatila jednog od onih bezobzirnih što mi izdijevaju razna imena (i to kao usprkos neka slatka i sićušna). Mislim, naučit će ga pameti i osvetit će se ovom begu za sve one dosadašnje.

Ali i ne dopustivši da ja progovorim, okrenu se on načelniku i reče mu upravo zapovjednički:

— Tako ti Boga, podaj ovoj mladoj gospođici što traži. Ne pati djeteta!

— Kako naredite, Rešid-beže — odvrati načelnik s velikim poštovanjem. — Ali zbilja danas nemam nijednog prazna mjesta... Samo ima mjesto učiteljice francuskog jezika na ovdašnjoj ruždiji. To, naravno, nije za gospođicu...

— Zašto ne bi bilo, gospodine? — dočekah ja. — Ja sam doista bila učiteljica francuskog jezika na ženskoj školi u B...

— Dobro, ali smo već objavili natječaj — kaže načelnik. — Sutra je ispit...

— Vrlo dobro — prihvati Rešid-beg — može se i mlada gospođica podvrći ispitu... Svakako sam i ja u ispitnoj komisiji... Bog će pomoći... Ne dajte da ispit počne prije nego ja dođem...

Ovaj Rešid-beg mora da je neka vrlo važna osoba. A što je bio ružan, Bože, to je za priču.

Gledajući ga morala sam stiskati usne da ne prasnem u smijeh.

Čovjek je ili crnomanjast ili bijel. Zar ne? U ovoga bega je bilo tisuću različitih boja po licu: od one najbjelje što ostane iza istom zacijeljene rane pa do crne kao ugalj. Ona crnoća mu je bila tako prljava da sam se čudila kako mu jaka nije sva zamazana... Kao da je tkogod onako od šale gurnuo ruku u ugljenu prašinu pa ga onako bez reda pljusnuo po licu.

Između crvenih vjeđa bez trepavica, nalik na otvorenu ranu, vire mu dva majmunska oka, tako blizu, gotovo jedno uz drugo... Između bijelih brkova pružio mu se čudnovat dug nos koji zahvaća čak do usnica... A što su mu one kese od obraza, baš se ima šta vidjeti! Znate, u majmuna imaju one kese s obje strane lica, što u njih krije lješnike. Eto tako i u njega ispod obadva obraza vise takve kese.

Ali i ja odoh suviše daleko. Nije bilo malo ovo dobro koje mi je učinio s nekoliko riječi. Priroda koja je ovom begu dala ovakvo lice vidjela je da je otišla predaleko pa mu je to nadomjestila dobrim srcem.

Ja mnogo više cijenim ljepotu srca nego očiju i lica. Kakve ima koristi od ljepote bez srca, osim da uništi život siromašne svoje tetične i da joj razbije srce!

Izmir, 21. rujna.

Danas sam polagala natječajni ispit. Pismena mi je zadaća ispala loše. Zadali mi sedam-osam nekih rijetkih arapskih glagola da ih sprežem u perfektu i imperfektu. Nisam im znala značenje ni turski akamoli da ih napišem i francuski. Ali sam na usmenom ispitnu prošla dobro. Rešid-beg je sa mnom razgovarao francuski. Rekao mi je nekoliko riječi koje su mi ulijevale nadu da će svakako dobiti prvenstvo.

Neka se Bog sažali na Munisu!

Izmir, 25. rujna.

Saznala sam rezultat: nisam mogla proći na ispitnu. Jedan mi pisar reče:

— Da je htio Rešid-beg, svakako biste prošli. Ali tko je smio glasati protiv njegova prijedloga... Mora da on ima neku drugu misao.

Pokušaj mi je sasvim loš... Za dva-tri dana eto prvoga. Moram platiti najamninu... U pomoć mi prispje posljednji medaljon što mi je ostao iza majke. Danas sam ga dala jednoj susjetki da ga dadne svome mužu neka ga proda. Ovu posljednju uspomenu nisam htjela ispustiti iz ruku jer sam u ovome medaljonu čuvala sliku očevu i materinu što su se slikali kad su se vjenčali. Sirota slika, ostala je sada gola! Ali sam i za to našla sebi utjehu. Rekoh sama sebi:

— Moj otac i majka svakako više vole ležati na srcu sirote djevojke negoli na komadu zlata.

Izmir, 27. rujna.

Danas primih pismo od Rešid-bega. Našao mi je posla. Zove me u svoju vilu na Karšijaki da se razgovaramo. To vam je nešto kao carski dvori. Sada tek shvatam zašto daju ovoliku važnost ovome begu!

Rešid-beg me primi vrlo prijazno. Kaže mi kako mu se svidjelo moje znanje francuskog jezika, ali da nije mogao spriječiti a da mi njegovi drugovi u ispitnoj komisiji ne učine krivo. Posao za koji mi je javio pismom bio bi davanje satova iz francuskog jezika njegovim kćerima. Reče mi:

— Gospodice, kćeri moja, meni se veoma svidjela i vaša spremna i vaše vladanje... Što biste se vi povlačili po državnim školama? Predavat ćete mojim kćerima francuski, s njima ćete uvijek biti zajedno. Dat ćemo vam lijepu sobu. Hoćete li?

To je dakle bila služba guvernante. Svakako bi to bio i udobniji i unosniji

posao. Ali, šta će te, meni se taj poziv ne sviđa. Čini mi se kao služiteljska služba.

Nisam mogla odbiti Rešid-bega. Zahvalih mu se na povjerenju i prijaznosti, ali mu rekoh da ne mogu primiti izgovarajući se Munisom. Ali Rešid-beg ne primi toga izgovora.

— Kćeri — reče mi — i njoj ima mjesta među nama. Kakav bi teret mogao biti za moju kuću jedno malo dijete?

Ne dадох му konačnog odgovora. Zamolih ga da se smislim dva-tri dana. Pokušat ћу još posljednji put. Ako nađem kakvo mjesto državne učiteljice, dobro. Inače, šta bih drugo...

Karšijaka, 3. listopada.

Meni i Munisi dali su sobu na gornjem katu s pogledom na more. Soba je malehna ali prijatna kao ptičija krletka.

Do kasno u noć promatrala sam s prozora more i luku. S moga prozora se vidi čitav zaljev. A ima se šta i vidjeti. Onamo rasvijetljeni brežuljci Izmita čine se kao skupovi oblaka kroz koje proviruju zvijezde. Njihove sjene odsijevaju u moru kao kakva flota.

Ali mene više zanima ova obala preda mnom, ispod Karšijake. Kako je ovdje lijep, zabavan život!... Tramvaji idu sve do ponoći, a pod zelenkastim svjetлом plinskih svjetiljaka šeće se tuda mladi svijet da se povorke nikada ne prekidaju. Iz jedne kafane što joj se svjetlo odsijeva u moru čuju se glasovi gitara, sad veseli, a sad opet tužni.

Ne znam zašto mi se tako činilo da su svi ovi ljudi koje sam u slabu svjetlu tek pomalo razabrala mladi parovi, zaručnici koji se vole. Ne samo ovi kutovi već i oni neviđeni, i morske dubine, i one stijene na obali, sve je to bilo puno zaljubljenih koji se ne vide... Šapat što dolazi s mora — sve su tu tajni razgovori što idu od usta do usta. Noćni zadah što mi pritište prsa zaustavlja dah kao da dolazi iz usta mladih djevojaka što su naslonile glavu na ramena svojih i dragih, a oči uprle u njihove kao more plave oči...

Mene su u ovoj vili primili prijazno kao kakvu mladu gospođicu. Meni nikada nije bila teška moja prtljaga, ali sam ipak bila zahvalna staroj kućnoj paziteljici koja mi nije dopustila da svoj kovčeg sobom iznesem u sobu, već mi ga je silom istrgla iz ruku... Munisa još nije u tim godinama da to shvati... Njoj je zablijestio oči sjaj u ovoj vili... Dok smo uzlazile pokuša kao i uvijek našaliti se. U po stepenica odjednom me uhvati za haljinu kušajući me povući natrag. Uhvatih je za ruku pa joj šapnuh u uho:

— Munisa, mi smo sada u tuđoj kući... Ako Bog da, kada opet budemo imali svoju kuću, onda ćemo, kćeri.

Dijete odjednom stade. Razumjela je šta sam htjela reći. Kada smo unišle u sobu, na njezinu lijepom mladom licu bijaše zamrla sva radost. Kako ovo dijete mene brzo shvati! Zagrli me svojim ručicama, pripije mi se više nego ikada prije pa me uze ljubiti sa svih strana...

Zatvarajući prozore pogledah još jednom napolje. Nestalo je one vreve, a svjetla se pogasila. I more koje se do maloprije igralo svjetiljkama s obale povuklo se dalje i ostavilo jedan dio pjeska kao da je naslonilo glavu na bijeli jastuk stijena poput malog djeteta što se polagahno uspavljuje...

Kada sam danas ovamo dolazila, ... ali, ne usuđujem se to napisati... Neka stoji...

Karšijaka, 7. listopada.

U Rešid-begovoju kuću ne teče život tako loše. Moje su učenice dvije begove kćeri, jedna mojih godina, a druga mlađa. Starijoj je ime Ferhanda. U ljepoti je prava slika i prilika očeva. Stoga je vrlo zajedljive naravi. Manja, Sabahata, nasuprot njoj, lijepa je, vesela, puna djevojčica kao kakva beba...

Jedna kućna pomoćnica u vili jednoga dana značajno namignu očima pa mi reče:

— Onda je rahmetli gospođa bila bolesna... Dolazio joj je mlad vojnički liječnik ... Sigurno je gospođa često gledala u ovog liječnika, pa je dijete koje je tada ponijela izašlo lijepo...

Najviše sam se bojala služinčadi. Zašto bih to krila? Ona su manje više moje kolege. Zar ne? Ali sam se ja prema njima dobro vladala, nisam ništa nikome naređivala. Zato me poštiju. Ali u tome ima, držim, utjecaja i Rešid-begovo držanje prema meni.

Najveća mana ove vile je što u njoj vazda vrije kao u pčelinjaku ... Vazda ima u njoj gostiju. Što je još gore, Ferhanda i Sabahata hoće svakako da izađem pred svakoga gosta. Još veća mana ovoj vili je najstariji sin Rešid-begov, Džemil-beg... Beznačajan, nesimpatičan mladić od kojih trideset godina. Deset mjeseci u godini provede trošeći očev novac po Evropi, a dva mjeseca ovdje u Izmiru. Sreća te su ova dva mjeseca već na izmaku. Da nije toga, ima tri dana ostavila bih vilu. Šta bi mi rekli? Ja sam tako sama sebi sračunala, ali mi račun nije izišao kako sam mislila.

Prije tri noći zadržaše me Ferhanda i Sabahata do kasno u donjem salonu. Kada sam se s njima rastala, pošla sam po mraku uza stepenice. Na trećem katu navrh stepenica susretoh se s nekom muškom sjenom. Odjednom se plahnuh i htjedoh se vratiti.

— Ne bojte se, mlada gospođice — čuh Džemil-begov glas... — Nije nitko tuđi...

S jednog prozora mu je udaralo svjetlo pravo u lice.

— Oprostite, gospodine beže, nisam vas odmah poznala — rekoh mu ja i htjedoh proći.

Džemil-beg se pomače jedan korak udesno. Kako su stepenice bile tijesne, ne mogoh proći.

— Ovladala me — reče mi — nesanica, mlada gospođice, pa izađoh na prozor da čekam dok mjesec izađe.

Osjetila sam što mu je namjera. Kao da nisam ništa od toga razumjela, htjedoh pobjeći. Ali, da mu ne ostanem dužna odgovora, rekoh mu:

— Pa, gospodine, nije vrijeme mjesecu.

— Kako nije, gospođice? — odvrati mi on tiho. — A šta je ovaj rumeni mjesec što se sada pojavio navrh stepenica? Koja još mjesecina može ovako osvojiti srce?...

Džemil-beg me odjednom uhvati za ruke. Njegov topli dah osjetih na licu. Svom se snagom trgnuh nazad. Da se nisam uhvatila za doruku, skotrljala bih se dolje. Žestoko se udarih u glavu. Nisam se mogla sustegnuti da makar malo ne vrisnem od bola.

Džemil-beg siđe k meni nastojeći da ne pravim galame. Nisam mu mogla vidjeti lica, ali sam osjećala da je zbumen i uzrujan.

— Gospođice Ferida — reče mi — molim vas, oprostite mi... Boli li vas gdjegod?

— Ne, nije mi ništa, samo me pustite — htjedoh mu reći, ali iz mojih usta nije mogao izaći nikakav glas osim prigušenog, jecanja. U taj čas opazih kako mi iz lahko ranjene usnice teče krv. Stajali smo do prozora u stepenicama. Kako je zastor u prozoru bio malo odignut, pri slabom svjetlu koje je do nas dopiralo i Džemil-beg je video krv. Turobnim, drhtavim glasom reče mi:

— Gospođice Ferida, ja sam noćas postupao kao najgori čovjek na svijetu... Da sam svojom rukom ubio kakva nesretnika, ne bih se ovoliko kajao i očajavao koliko mi je teško što sam prolio ovo nekoliko kapi nedužne krvi... Ne žalite, gospođice Ferida, toliko dobročinstva da mi reknete da ste mi oprostili!

Dakle, ovaj rasipni velikaški mladić nije bio tako bez srca kako se čini. Najbolje bi mi sada bilo da se ovaj razgovor ne dulji, da mu kažem nekoliko riječi koje traži od mene, pa da bježim odavde. Ali ne znam što mi bi. Kako mi suze nisu prestajale, tako ni riječi nisam mogla zadržati. S usana mi se prosipahu sve tajne tuge srca. Glavu sam naslonila na kraj prozora pa mu uzeх kititi gorko plačući:

— Lahko je, Džemil-beže, da vam ja na svoja usta izrekнем to oproštenje koje od mene tražite. Ali ga srce moje ne može izreći... Zlo koje ste mi noćas učinili ne da se tako lahko popraviti... Evo su dvije godine kako nema nevolje koju nisam podnijela ni gorčine koju nisam okušala samo da sebi i svojoj maloj osiguram

kakvo-takvo življenje. Gdje god sam sebi savila gnijezdo, gdje god sam počela da bivam makar malo sretna, izašao je preda me kakav od vašeg nasilničkog roda, raskopao mi gnijezdo i prisilio me da tražim drugo mjesto gdje bih se sklonila. Poslije ovoga slučaja, naravno, ne mogu ni u vašoj kući ostati. Moram sutra rano, bez ijedne riječi i ne osjećajući potrebe da se bilo kako ispričam, moram, velim vam, uzeti malu za ruku i otići... Kamo? E, to ja ne mogu znati niti mogu o tome misliti... Ja svakako nisam ni došla ovamo draga srca... Ona večer kada sam ovamo dolazila...

Nisam mogla dalje nastaviti. Svakako sam već davno prešla granicu onoga što se može reći pred tuđim čovjekom. Pritišćući lice rupcem, sva zaplakana, ispeh se u svoju sobu...

Otada su prošla tri dana. Još sam ovdje. Nisam učinila kako sam rekla Džemil-begu. Morala sam se pričiniti da vjerujem njegovim uvjeravanjima, koja mi je sutradan dao, da najdulje za jedan tjedan odlazi u Evropu i da me odsada neće drukčije gledati već kao rođenu sestruru. Premda mi ljudski ponos nalaže da idem odavde, ja neću otići, jer... sada treba da priznam i ono čega sam se stidjela da zabilježim u ovaj svoj dnevnik one noći kada sam ovamo došla...

Ja sam ovamo došla jedne večeri u prvi mrak. Zar nije bilo bolje da pričekam do sutra ujutro. Naravno, tako je... Ali to nije bilo moguće...

Kada sam ovamo onako bez nade došla, vila je bila puna gostiju. Rešid-beg i njegove kćeri pokazivahu me gostima kao kakav istom kupljeni nakit. Svatko me je gledao s dopadanjem, a donekle i sa sažaljenjem. Dok me je moj novi položaj silio da s nekom stidljivom prijaznošću napose osvojim srce svakog pojedinog, odjednom me snađe lahka nesvjestica... Nisam se posve onesvijestila već se moradoh spustiti na rub stolice i, kušajući da se osmjejujem, za jedan časak zaklopih oči.

Rešid-beg, njegove mlade kćerke, gosti, sve se to uzbuni.

Sabahata donese čašu vode i, kao da se šalimo, nasmijasmo se obadvije, dok mi je ona silom davala da srknem nekoliko kapi vode.

Jedna starija gospođa između gostiju osmjejahu se i primijeti:

— Nije to ništa... To je djelovanje morske bure. Ah kako su danas osjetljive nježne male gospodice... Dok malo promijene zrak, poblijede i svehnu se kao ružica...

Svi su mislili da sam ja nježna mlada djevojka koja ne podnosi nikakve tegobe.

Ja im glavom to potvrdih. Upravo sam im bila zahvalna što tako misle.

A ja sam im lagala. Ovoj lahkoi nesvjesticu bio je drugi uzrok. Grmuša je taj dan prvi put u životu ostala gladna.

Karšijaka, 11. listopada.

Danas su Ferhandi i Sabahati opet došli gosti iz Izmira. Četiri mlade djevojke od petnaest do dvadeset godina... Imali smo poslije podne da se provozamo čamcem po moru i da odemo do na Bajrakliju. Upravo kada smo htjele izaći na ulicu, kao zainad, udari kiša. Tužne, onako u zárovima, vratismo se u salon... Gospođice su malo posvirale na pijaninu i razvezale po onoj "rekla-kazala". Zatim se, sve po dvije, povukoše u kutove da se tajno razgovaraju. Znamo šta se na ovaj način razgovara, glavu uz glavu, sa smiješkom na licu...

Sabahata je vrlo slatka, vragoljasta djevojka. Da goste zabavi, izmisli lijepu šalu. Na jednoj polici stajalo je više albuma sa slikama rodbine i prijatelja. Ona izvadi jedan i otvori ga na stolu. Skupi oko sebe sve drugarice i uze mi pokazivati slike. Nije bilo nikakva uživanja u razgledanju samih slika već u riječima kojima je Sabahata to pratila. Sa svakom se slikom ona zabavljala, za svakog je pričala tako smiješne dogodovštine iz života da smo pucale od smijeha.

Na primjer, nekog pašu s punim prsima ordena, čovjeka koji, čini se, svojom velikom bradom zapovijeda čitavu svijetu, bila je metlom njegova žena...

Tako opet o jednoj gospođi iz njihove rodbine koja je, onako nespretna kakva je bila, izlazeći na obalu pala u more pa zapomagala: "Izađe mi duša, spašavajte me!"

A što je neki Rešid-begov po mlijeku dajdža iz Konje! Ova uvažena osoba vidi se na jednoj strani u turbanu, s bradom, i u hodžinskim šalvarama, pravi hodža. Na drugoj strani slika tog istog po mlijeku dajdže u fraku i s monoklom, što se slikao kada je izabran za narodnog zastupnika. Hodža kao da je raskolačio oči pa srdito gleda zastupnika prema sebi, a zastupnik skupio usne kao da mu se ruga. Taj prizor je bio tako lijep da sam Sabahatu uhvatila za ruku neka dalje ne prevrće listove. Smijala sam se kao luda.

Ferhanda se poče šaliti sa mnom:

— Gospođice Ferida, ako hoćete da vas udamo za ovog lijepog gospodina... Sad je slobodan. Sve je prijašnje žene pustio. Sada traži kakvu gospođicu ala franka koja je dostojna da bude žena narodnog zastupnika.

Jednako se smijući odmakoh se od stola, a Ferhandi odvratih:

— Odmah mu pišite... Ja pristajem... Ako ne nađem nikakve druge sreće, bar ču život provesti u slatku smijehu.

Sabahata prevrnu list pa, pokazujući mi prstom novu sliku, reče mi:

— Gospođice Ferida, kada vidite ovu sliku, bojim se, odmah će se proći našeg zastupnika.

Svi gosti užviknuše u jedan glas: "Ah, kako je lijep" i počeše mi domahivati rukama da i ja vidim.

— Uzalud vam je! Kakav god je, ja se svoga zastupnika ne prolazim — rekoh im i opet se primaknuh stolu. Pružih glavu između onih bujnih kosa što su se

nadnijele nad album. Ni ja kao ni one ne mogoh se suzdržati a da malo ne vrisnem. Slika koja je u me uprla pogled između albumskih listova, s osmijehom na licu, bijaše — Kjamuranova.

Sabahata se nije šalila s ovom slikom kao s drugima, već zagrijano pričaše svojim drugaricama:

Ovaj je beg muž moje tetke Munevere. Prošloga proljeća kada smo išli u Carigrad, bila im je svadba. Da ste ga samo vidjeli... Ova je slika ništa. Oči, nos, to treba samo vidjeti u naravi. Da vam kažem još nešto osobito čudnovato. Ovaj je beg bio zaljubljen u neku svoju tetičnu. Ta djevojka je bila nekakva vjetrenjasta... Zato su je prozvali Grmušom. Grmuša nije nikako htjela ovog Kjamuran-bega... Šta ćete... srce... Najzad je uoči samog vjenčanja na svoju ruku pobjegla od kuće i otišla u tuđi svijet. Kjamuran-beg stoga mjesece i mjeseci nije čestito jeo ni pio čekajući da mu se nevjernica vrati... Ako je imala namjeru vratiti se, zar bi pobjegla uoči same svadbe? Ja sam bila prisutna kada je moja tetka Munevera poljubila svoju svekrvu u ruku. Stara je gospođa plakala kao malo dijete; mora da se sjetila svoje nevjerne Grmuše.

Ja sam slušala ovo pripovijedanje, naslonjena na pijanino, ne govoreći ništa niti dajući kakva znaka od sebe. Kjamuran se iz albuma jednako smješkao na me. Vrlo lagahno rekoh; "Bez srca."

Sabahata mi se okrenu i reče:

— Pravo velite, gospođice Ferida! Djevojci koja nije bila vjerna ovako lijepu, prijaznu mladiću, nema se šta drugo reći već da je "bez srca"...

Kjamurane, ja te prezirem. Da nije tako, ja bih danas, kad sam ovo saznala, plakala, jadikovala, padala u nesvijest. Naprotiv, ja se u svome vijeku nisam više ismijala kao danas, niti se sa svojom okolinom više veselila i zabavljala. Da mi se nije desio jedan nezgodan slučaj, rekla bih da mi je današnji dan bio najsretniji u životu.

Pred večer se izvedri te smo mogle izaći u šetnju. Prolazile smo obalom neke provalije. Jedna djevojka što je bila u gostima opazi na drugoj strani provalije neki jesenji cvijet pa uskliknu:

— Ah, kako je lijep!... Da se može ubrati.

— Hoćete li — rekoh joj smijući se — da vam ga poklonim?

Provalija je bila i široka i duboka pa je bilo opasno preskočiti na drugu stranu. Gospođice se podsmjehnuše.

— Da ima most — našali se jedna — bilo bi lahko.

— Ja mislim, može se prijeći i bez mosta — dobacih im i najednom skočih. Za

mnom nastala vriska.

Uspjela sam prijeći onamo, ali cvijet nisam mogla ustrgnuti da ga odnesem, jer su mi noge došle upravo na rub obale. Da ne bih pala, uhvatih se za jedan trn i izgreboh sve ruke.

Jest, da mene nisu uvečer patili bolovi izgrevnih ruku, ja bih današnji dan nazvala najveselijim, najzabavnijim danom u svome životu.

Kjamurane, zato što tebe prezirem, ja sam pobegla u tuđinu. Sada je moj prezir toliko narastao da mi ova daljina nije dovoljna pa hoću da pobegnem još dalje gdje se za te ne čuje.

Karšijaka, 5. studenog.

Utufila sam sebi u glavu da ne ostajem u ovoj kući. Svaka dva-tri dana silazim u Izmir i navraćam se u prosvjetnu upravu. Jučer ujutro vidjeh u parobrodu svoju staru učiteljicu, sestru Berenisu. Vidjela sam je još jednom prije dva mjeseca, pa kako smo se još u školi voljele, pričala sam joj o svome stanju. Sestra Berenisa mi reče jučer:

— Ferida, ima već nekoliko dana kako te tražim. Za našu školu u Karanteni treba nam učiteljica turskog jezika i crtanja. Preporučila sam direktorici tebe za to mjesto. Ti si svakako vična našem životu.

Srce mi poče lupati. Pomislih, ako se opet vratim onamo gdje miriše tamjan, gdje se čuju teški zvuci orgulja, moći će se opet zanijeti u sanjarije svoga djetinjstva...

Nisam ni osjećala potrebe da se smislim već joj odvratih:

— Dobro, ma soeur, doći će; hvala vam.

Danas, prije nego sam onamo otišla, navratili se u prosvjetnu upravu. Htjela sam uzeti natrag svoje dokumente. Rekoše mi da me načelnik traži im tri dana. Zainteresirah se šta je htio od mene te mu odoh. Načelnik, čim me ugleda, reče mi:

— Vrlo vas dugo čekamo, kćeri. Ispalo vam je vrlo lijepo mjesto. Poslat ću vas za učiteljicu na Ptičji otok.

Ptičiji otok. Lijepa li imena! Moj otok. Predosjećala sam da to mora biti lijepo mjesto. Ali riječ sam dala da će ići u školu časnih sestara... Okljevala sam dvije-tri minute i razmišljala.

Na jednoj strani miran, udoban život, na drugoj možda opet nevolja, siromaštvo... Ali tu je bilo nešto drugo što me tješi, privlači: pred oči mi izađoše mališani u našim školama koji propadaju u nevještim rukama. Oni su kao cvijeće koje čeka malo sunca, malo pažnje pa da procvate. Onima koji im poklone tu pažnju, tu toplinu, uzvraćaju oni svom zahvalnošću svoga srca. Vidim kako sam, usprkos svemu što me snalazi, počela od srca voljeti ove potištene mališane. Zar mi i Munisa nije došla između njih?

Osim toga imala sam još jedno iskustvo iz svoga života od posljednje dvije

godine. Kakogod svjetlost muči bolesne oči, tako i sreća pati i tišti bolesna srca. Isto kao za bolesne oči, tako i za bolesna srca nema boljeg lijeka od mraka...

Ja sam se primila učiteljske službe da ne umrem od gladi. Račun mi nije ispaо kako sam mislila. Ovaj me poziv može jednoga dana dovesti dотle da upravo umrem od gladi. Ali, kakva bi to bila šteta? Zar ne, moje gladovanje za pažnjom srca... i za još nečim drugim utišat će moje požrtvovanje za sreću drugih? Više nije moguće da nanovo oživi onaj san o prošlim danima. U meni su malo-pomalo ugasnule misli na tamjanov miris i na potresne zvuke orgulja.

Smješkajući se na pomisao da ћu se na Ptičijem otoku opet vratiti svojim mališanima što čekaju ljubavi i milosti, rekoh načelniku:

— Dobro, gospodine... Ići ћu.

U vili nisam nikome ništa htjela reći dok ne imadnem dekret u rukama, ali me na to prisili jedan nov događaj. Ima neko vrijeme kako mi najstarija kućna pomoćnica govori o vrlo čudnovatim pojavama. Na primjer, prekučer mi bez ikakva povoda veli:

— Kćeri, kako koji dan, ja te sve više volim. Ali ne samo ja, već svatko... Ferhanda i Sabahata su mlade djevojke, ali kući ne daju pravoga života... Tek otkako si ti došla, sve se promijenilo, oživjelo... Tvoja narav, vladanje, sve ti je lijepo... S velikim si velika, s malima si mala...

I tome slično još mnogo kojekakvih riječi... Ja ovim riječima kućne pomoćnice nisam davala drugog značenja osim da je to neka naklonost iz "kolegijalnosti". Ali se sinoć starica posve otvorila:

— Kćeri, šta bilo da bilo, mi bismo morali tebe privезati za ovu kuću. Meni nešto na um pada, ali da ti ne bi štogod pomislila... Bogami, nije mi nitko ništa govorio...

Ja sam bila posve sigurna da joj je to netko rekao. Kako se nije usuđivala nastaviti u istom smislu, poče okolišati:

— Beg-efendija nije toliko star... Ja ga znam kada je bio dijete. Nije lijep, ali je bogat, sjajno živi... Ni naravi nije loše .. Kćeri, ne može ovako bez žene živjeti... Danas-sutra udat će se i Ferhanda i Sabahata... Da Bog sačuva ako padneš u ruke kakva nevaljalca... Gospođice Ferida, djevojka se može udati za lijepa mladića sa zasukanim brčićima, ali ovog bogatstva, ovog sjaja ne može naći .. Ah, kad bi kakvu priličnu djevojčicu našli našem begu... Šta veliš, kćeri?

Ja joj ništa ne odgovorih već se zamislih gorko se smješkajući. Dakle, što mene Rešid-beg ovoliko poštujе, što pridaje toliko važnosti mome podučavanju Ferhande i Sabahate, što se satima s nama šali, što se čak s nama igra i lopte, dakle, sve je ovo zbog toga? Na um mi padoše riječi onog pisara iz prosvjetne uprave: "Da je Rešid-beg htio, tebi bi dali ovo mjesto učiteljice francuskog jezika. Svakako on ima

neku drugu namjeru...”. Prije nekoliko godina bunila bih se na ovakve riječi. Da presječem čitavu stvar, rekoh pomoćnici otvoreno:

— Ja bih pošla s vama u prosce potražiti begu kakvu lijepu gospođu... Ali, šta ćete, ja za dva-tri dana idem na Ptičiji otok. Do nekoliko mjeseci doći će mi tamo moj zaručnik pa ćemo se vjenčati.

Zatim okrenuh u svoju sobu dobacivši staroj kućnoj pomoćnici koja me je poplašeno gledala:

— Allah emanet⁵⁵. Ja ću rano leći...

Ptičiji otok, 1. prosinca.

Kad su me ono upitali, da li bih pošla na Ptičiji otok, ja sam se obradovala i rekla себи: “Ptičiji otok... Moj otok... Sigurno ću tamo naći mira svome srcu, sreću koju tako dugo tražim.” Taj me osjećaj nije prevario. Ovo sam mjesto najviše zavoljela od svih dosadašnjih gdje sam bila. Da reknem da je to najljepše mjesto, to nije. Ptičiji otok nije kako sam ja zamišljala, kakav Robinzonov otok, gdje bih sa svojim žutim papagajem provodila miran, samotan život.

Je li mi možda tako kao da ovdje živim udobno? Nije ni to ... Naprotiv, ovdje najviše radim i trudim se, više nego na ikojem drugom mjestu. Pa zašto onda tako volim ovo mjesto? Odgovor je vrlo smiješan... Ja Ptičiji otok volim zato što nije ni lijep ni udoban. Meni se tako čini, Bog je stvorio lijepo nebo, lijepo zemlje, lijepa mora, da onako iz potaje muči ljude...

Kada sam ovamo došla prije mjesec dana, uze me direktorica pred se. Boležljiva žena od kojih pedeset godina.

— Kćeri — reče mi — u razmaku od tri mjeseca ukopala sam dva sina kao brdo. Ne mili mi se ni živjeti. Tebe su ovamo poslali kao drugu učiteljicu. Mlada si, činiš se naobražena i spremna. Predajem školu tebi. Upravljam kako znaš! Imamo još dvije učiteljice. To su gospođe već u godinama. Od njih nema kakve koristi.

Obećah joj da ću učiniti koliko mogu, i ostala sam na riječi.

Direktorica mi reče jučer:

— Gospođice Ferida, koliko god da ti zahvaljujem, malo je. Radila si deset puta više nego si obećala. Za mjesec dana su nam procvale i škola i učenice. Da ti Bog da svako dobro! Od tvojih starih drugarica pa do najmanjeg djeteta svatko te voli. I ja pogdjekada zaboravim svoje jade; kad se ti smiješ, počnem se i ja smijati.

Sirota misli da se ja trudim za njezine crne oči pa zahvaljuje. Kako je lijepo raditi i taj rad svom dušom posvetiti drugima! Grmuša je postala prava stara Grmuša. Niti ima više onog mutnog neizvjesnog života kao u Č... niti onog prikrivenog bunjenja kao u Izmiru. Sve se rasplinulo kao oblak na ljetnom nebu.

Ja više ne prezam pred tim da se žrtvujem za tuđe mališane, za njihovu sreću,

⁵⁵ Allah emanet — Preporučujem te Allahu; zbogom.

sve dok mi kosa ne pobijeli. Ono prazno mjesto u mome srcu koje mi otvorio jedne večeri u pretprošlu jesen ja sam sada dala tuđoj djeci.

Ptičiji otok, 2. prosinca.

Odskora se nešto govori kako je rat započeo. U bolnicu dolaze čitave čete ranjenika... U vojsci ima mnogo očeva, braće mojih malih. Sirote sigurno ne znaju kakva im opasnost prijeti. Ali ipak osjećaju... Na njih se kao na odrasle ljude spustila neka tiha tuga.

Ptičiji otok, 22. prosinca.

Bože, sve li se naopako okrenulo! Danas nam po višem nalogu zaposjedoše školu. Načiniše od nje privremenu bolnicu. Šta hoće neka rade, ali kako će ja vrijeme provoditi dok se škola opet izbavi?

Ptičiji otok, 24. prosinca.

Danas odoh u školu da uzmem nekoliko knjiga što su mi tamo ostale. Tamo je tolika zabuna i zbrka; čovjek da je sebe izgubio ne bi se mogao naći, a kamoli da nađe knjigu. Htjela-ne htjela podđoh da se vratim. Jedna bolničarka otvori vrata još neke sobe i reče mi:

— Da upitamo nadliječnika. Čini se da je baš on sklonio nekuda nekoliko knjiga.

Soba je bila puna staklenki, zavoja, kutija s lijekovima...

Nadliječnik skinuo kaput pa, pušeći i othukujući, nastojaše uređiti ove bez reda nabacane stvari. Kako je nama bio okrenut leđima, vidjela sam samo njegov kratki crveni vrat koji je virio iz ružičasta flanela, bijelu kosu i zamazane ruke. Bilo je bezobzirno pitati ga za knjige sada, u ovom poslu. Potegnuh bolničarku za haljinu i rekoh joj:

— Pustite sada!

Ali ona to ne će ga upita:

— Beg-efendija, znate, vi ste našli neke ilustrirane francuske knjige. Gdje su?

Stari se liječnik rasrdi odjednom i, ne okrećući glave, odgovori tako ružno, tako sramotno da i nehotice poklopih lice rukama pa podđoh da odatle pobjegnem. Ali se on upravo toga časa okrenu nama i odjednom povika:

— Ah, mala... Zar opet ti?

Čim ga spazih, ne mogoh se suzdržati već zapomagah:

— Gospodin doktor... Iz Zejnija, gospodin doktor.

Ne pretjerujem kad velim da sam zapomagala jer to uistinu bijaše neko zapomaganje.

Ostavi svoje staklenke i priđe meni. Uhvati me za ruku pa me poljubi po žaru i po kosi. Mi smo u vijeku samo jedan dan bili zajedno, i to ne čitav dan, već nekoliko sati. Kakva nas je tajna duša privезала jedno uz drugo, pa da nas poslije dvije godine baci jedno drugome u naručaj kao dva stara prijatelja, ili čak kao oca i kćer?

Šta ja znam, ljudsko je srce tako zagonetno... Hajrulah-beg me isto onako kao i u Zejnijama upita:

— Kazuj, vragoljanko, kakva ti imaš posla ovdje?

Njegove plave oči blistale su između bijelih trepavica tako slatko kao da su djetinje. Ja mu se isto kao i u Zejnijama nasmijah u oči:

— Znate dobro da sam učiteljica, gospodine doktore. Idem od mjesta do mjesta. Sada su me ovdje imenovali.

Kao da poznaje čitav moj život, moje srce, reče mi beskrajno tužno:

— Pa baš, mala, zar nema još nikakva glasa?

Odjednom protrnuh i zadrhtah kao da me je tko hladnom vodom polio. Pričinjući se kao da se čudim tome pitanju, priupitah ga:

— Od koga, gospodine doktore?

Kao da mu se stislo pri duši, zaprijeti mi prstom:

— Zašto mi lažeš, mala? Usta su ti naučila da lažeš, ali su ti oči, držanje još nezreli... Od koga, pitaš me, je li došao glas? Od onoga što te ovako, goni iz mjesta u mjesto...

Smijući se slegnuh ramenima.

— Hoćete da kažete prosvjeta... Onda, naravno, želja da poslužim našoj dječici...

Doktor opet potvrdi svoju tvrdnju iz Zejnija. Kako je to na me silno djelovalo, ja sam sve riječ po riječ zapamtila:

— Zar u tim godinama, u tom stanju, s takvim licem? Dobro, neka bude tako, vragoljanko, samo ne budi tako divlja ...

Zaboravismo, i on svoje lijekove, i ja svoje knjige pa nastavismo razgovor:

— Dakle, ti si učiteljica u ovoj školi?

— Jesam. Ne znate, gospodine doktore, kako mi je žao što ste nam oduzeli školu.

— Meni nešto drugo pada na um... Kako onom nesretnom selu bijaše ime? Ondje sam ti bio povjerio bolničarski posao. Sjećaš se naravno. Bi li ti i ovdje meni pomagala? Doista u tome nema velike razlike: ili tvoji "mali majmuni" ili moji "dragi medvjedčići"... Svakako su, što se tiče duše, jedni na druge tako nalik: ista iskrenost, isto čisto dječije srce... Osim toga, moja mala, to je mnogo zaslužnije djelo u ovim vremenima kad su moji dan i noć izloženi vatri...

Odjednom mi se lice nasmija, obradovah se kao dijete... Neka imam kakva bilo posla u koji će uložiti svoju snagu, za koji će dati svoje srce...

— Dobro, gospodine doktore... Kada hoćete da započnemo?
— Evo, sada odmah... Gledaj sama kako je ovo ovdje sve razbacano. Nije ruka, već upravo...
I sad opet upotrijebi strašno ružnu riječ.
— Ali — rekoh mu postiđeno — pod jednim uvjetom, gospodine doktore, da u mojoj prisutnosti ne govorite suviše vojnički...
— Nastojat će, mala — nasmija se on. — Nastojat će... Ali, ako mi nehotice izleti koja riječ, ne zamjeri...
Sve do večeri smo zajedno radili i spremali se da primimo nove ranjenike koji su nam za sutra najavljeni.

Ptičiji otok, 26. siječnja.

Evo mjesec dana kako uz Hadrulah-bega vršim bolničarsku službu. Rat jednako traje. Čitave čete ranjenika koji pridolaze nikako se ne prekidaju... Posla imam toliko da bude noći kada ne mogu ni kući otići.

Sinoć smo do kasno u noć bili zabavljeni oko nekog teško ranjenog starog kapetana. Bila sam pala od umora te u sobi koja je određena za apoteku zaspah na stolici.

U jedan mah osjetih kako mi se lahko dotače ramena nečija ruka. Otvorih oči. To bijaše doktor Hadrulah-beg. Pobojao se da se ne nahladim pa me htio pokriti tankim čebetom, pazeći da me ne probudi. Osmjehnu mi se svojim plavim očima koje su u prvi cik zore, bile umorne i pospane.

— Spavaj, mala — reće mi — ne uzinemiruj se!

Ova pažnja, ova očinska ljubav tako mi bi ugodna da mu htjedoh reći koju riječ, iskazati mu svoju zahvalnost. Ali me umor i san ovладаše. Osmjehnuta lica opet slatko zaspah.

I pored njegove dvije krupne mane, silno volim ovog starog liječnika. Prva mu je mana što upotrebljava proste izraze. Doduše, njegova ga okolina često rasrdi, ali zar to može biti uzrok? Gdjekada izvali takve riječi da moram pobjeći od njega. Tada mu ni po više dana ne mogu pogledati u oči. Ali i on priznaje svoju pogrešku.

— Ne uzimaj za zlo, mala! — veli mi. — To se ništa ne broji... Takav ti je vojnički život.

Gdjekada, razgovarajući sa mnom, izleti mu iz usta koja neumjesna riječ ili je zadrži napo puta. Tada pocrveni kao dijete i prasne u grohotan smijeh. Hadrulah-beg je nalik na djecu koja svojim iskrenim kajanjem, ljubaznim smijehom zaslužuju da im se oproste pogreške.

Druga mu je pogreška još veća... U ovako naoko prostoga čovjeka ima neke nerazumljive oštromljenosti. On iz ljudskih usta izmami takve riječi koje čovjek ni sam sebi ne bi priznao. Na primjer, on poznaje velik dio moga života, premda se ja toliko čuvam da nikome ništa ne kažem. Ni sama ne znam kako sam mu to kazala...

Ništa nisam učinila osim što sam mu na pojedina pitanja odgovorila posve kratko, suhoparno. Ali on je sve te moje kratke odgovore skupio u jedno i od toga je izasla čitava priča.

Hajrulah-beg nema nikoga svoga. Oženio se prije dvadeset i pet godina, i do devet mjeseci iza toga umrla mu je žena od tifusa. Otada je ostao neženja. Rodom je iz Rodosa, ali ima nešto imetka na Ptičijem otoku. Nema nikakve potrebe za svojom pukovničkom plaćom jer on još nekoliko puta toliko podijeli bolesnicima. Naprimjer, prije dva-tri dana čitam jednom ranjenom vojniku pismo koje mu je došlo od kuće. Majka mu piše da je spala na najniže grane nevolje, da mu se gladna djeca vucaju po ulici. Dok je ranjenik slušao ovo pismo, duboko je uzdisao i jecao.

Hajrulah-beg je pregledao nekog drugog vojnika u postelji do nas. Odjednom se okrenuo ovom mome nesretnom vojniku.

— Vrlo mi je drago — reče mu podrugljivo. — Šta ti je pa toliko jaučeš?

To je bila nemilosrdna riječ. Na srce mi je pala. Mislila sam svakako da to zgodnom prilikom kažem doktoru. Ali on meni još prije otvoril razgovor o tome.

— Mala — reče mi — uzmi adresu majke onog medvjeda, ali da on to ne zna. Poslat ćemo onim sirotama desetak lira.

Meni se tako čini, ovaj stari liječnik ne služi u vojski ni za novac, ni da bi bio u službi. On ima maniju: ljubav prema sirotim vojnicima koje on zove svojim "dragim medvjedčićima". Samo ne znam zašto ovu svoju ljubav krije toliko, kao da je se stidi.

Ptičiji otok, 28. siječnja.

Kad sam jutros došla u bolnicu, saznadoh da su došla, četiri teško ranjena oficira. Bolničarke mi rekoše da me je Hajrulah-beg tražio. Kad god ima kakvu tešku operaciju, hoće da sam ja uz njega.

— Mala — rekao bi mi — nije lijepo da tebi pokazujem ovakve grozote. Ali, šta ću ja nemam ljudi kojima posao ide od ruke. Rasrde me pa vičem. Ne znam šta radim.

Zbacih zàr sa sebe i brzo obukoh bolničarski mantil. Ali dok sam se ja spremala, operacija je bila svršena. Ranjenika su otpremali na nosilima na gornji kat. Hajrulah-beg me zovnu pa mi reče:

— Mala, izveli smo teško krojenje. (On je operaciju nazivao krojenjem.) Jedan mladi generalstabni major... Bomba mu je gadno razvalila desnu ruku i obraz... Dao sam mu svoju sobu... Ti se sad brini oko njega.

U tom razgovoru uđosmo u sobu. Major je ležao bez glasa, a pola mu lica i ruka omotani u zavoje. Priđosmo mu ja i doktor. Od lica mu se vidio samo jedan dio lijeve strane. Ali meni ovo lice ne bijaše nepoznato. Samo nisam ga ovako umotanog mogla poznati niti se sjetiti tko je.

Hajrulah-beg ga uhvati za lijevo bilo, sagnu se nad njega pa ga dozva dvaput:

— Ihsan-beže, Ihsan-beže...

Odjednom mi sijevnu u glavi. Ranjenik je bio onaj generalštabni kapetan što sam ga poznala u Abdurahim-pašinoj kući u Č... Trgoh se korak natrag, htjedoh pobjeći iz sobe, a onda kasnije zamoliti doktora neka me više ne šalje ovom ranjenom oficiru. Ali ranjenik u taj čas otvori oči i vidje me. Poznao me je, ali nije vjerovao da sam ja. Tko zna koliko se puta onesvijestio otkako je ranjen, pa mu se u bolesti, u vatri svašta pričinjalo. Iz njegova sumornog pogleda poznadoh da nije mogao ni pomisliti da sam to ja. S luhkim osmijehom na posve izbljedjeloj usnici zaklopi opet oči.

Ihsan-beže, mene su prije gurnuli u noćni život, iskorišćujući moju nedoraslost i jer nemam oca, brata, nikoga svoga tko bi me branio.

Ja sam ostavljala grad ponižena, zaklonivši lice rukom kao kakva prosta žena s ulice koju gone u progonstvo. Taj dan, kada nisam imala drugog izlaza već da sagnem glavu pred nasiljima ovog svijeta, vi ste skočili u moju obranu, stavili ste na kocku svoj položaj, svoju budućnost, čak niste prezali ni pred smrću.

Kada nas je ova tužna sudbina dovela jedno pred drugo, neću pobjeći od vas već će se žrtvovati da vam u ovim beznadnim, teškim danima poslužim kao mlađa sestra.

Ptičiji otok, 7. veljače.

Ihsan-begova rana nije bila po život opasna. Za mjesec dana bi se mogao oporaviti, ali će ga strašno nakaziti rana koja počinje od desne obrve pa prelazi preko čitava obraza.

Kada bi mu Hadrulah-beg mijenjao zavoje, ja nisam bila uz njega. Nije stoga što to ne bih podnosila, jer ja svakoga dana gledam i deset puta teže rane nego što je njegova. Ihsan-beg, koji je posve izgubio onaj svoj prijašnji ponos, upravo me moli svojim bolesnim očima da mu ne gledam tu ružnu ranu. Čini se kao da mu moj pogled na ranu zadaje više bolova nego liječnikov operacioni nož.

I on sam zna da će za sva vremena ostati ružan. Premda o tome ne govori ništa otvoreno, ja osjećam kako ga mori ovo beznadno stanje. Kad mu Hadrulah-beg kaže da još malo izdrži, da će za dvadeset dana biti na nogama, on se sav zbuni.

Da mu koliko-toliko olakšam ove dane bolovanja, činim sve što mogu. Ukazujem mu više ljubavi nego da sam mu rođena sestra. Gdjekad mu kraj kreveta čitam knjige, čak mu kazujem i priče.

Jest, on o tome ništa ne govori, ali se posve jasno vidi kako ga neprestano muči pomisao da će zauvijek ostati ružan. Gdjekad izmišljam koješta samo da ga utješim. Kao da govorim o nečemu posve drugom, velim mu kako ljepota lica nije ništa, kako je čak štetna; glavno je ljepota duše, srca. Pripovijedala sam mu jednom i priču o svojoj prijateljici koja je, makar sirota i neznatna, samo zbog nevjere svoga

zaručnika, zbog nevaljalstva njegova srca, svojevoljno njega ostavila i toliko ga prezire da mu ni imena neće da spomene.

Ptičiji otok, 25. veljače (pred večer).

Ihsan-beg je ozdravio tako brzo kako nismo ni očekivali. Kada sam mu jutros donijela čaj s mljekom, zatekoh ga obučena.

I nehotice mi izbi pred oči onaj lijepi, oholi generalštabni kapetan što sam ga onako sjajno odjevena vidjela pred godinu dana u Abdurahim-pašinoj bašči.

Je li ovaj bolesni major što se stidi svog unakaženog lica zaista onaj lijepi, ponositi oficir?

Čini se da nisam mogla sakriti kako je to na me djelovalo. Da to popravim počeh se, prividno, srditi:

— Ihsan-beže, to je upravo djetinjarija šta ste učinili. Zašto ste se obukli dok još niste potpuno ozdravili?

On obori oči.

— Kada ležim — odvrati on — onda sam još više bolestan.

Obadvoje ušutjesmo. Kušajući prikriti uzrujanost dodade:

— Hoću da idem odavde... Nemam ovdje više šta tražiti... Posve mi je dobro.

Meni se od samilosti srce paralo. Da to ne odam, okrenuh na šalu:

— Ihsan-beže, vidim da me nećete poslušati... U vama se opet probudio onaj vojnički prkos... Ali ču vas ja, da znate sada prokazati. Sve ču javiti gospodinu doktoru. Neka vam on rekne svoju, pa ćete vidjeti.

Ostavivši poslužavnik na kojemu sam donijela čaj brzo izađoh iz sobe. Ali nisam otišla doktoru.

Ptičiji otok, 25. veljače (pred večer).

S Hajrulah-begom sam se strašno svadila... Ali ne zbog posla, već što je njegova bezobzirnost u miješanju u tuđe poslove otišla suviše daleko...

Razgovarali smo o Ihsan-begu. Rekoh mu kako na njega silno djeluje unakaženo mu lice. Hajrulah-beg skupi usnice.

— Ima pravo — reče mi. — Da sam ja na njegovu mjestu, otišao bih pravo odavde i skočio u more. Šta će drugo onakav kakav je sad već da ga ribe pojedu?

Strašno se rasrdih.

— Gospodine doktore — rekoh mu. — Ja sam vas držala da ste drukčiji. Šta vrijedi ljepota lica pri ljepoti srca?

Hajrulah-beg se poče smijati i šaliti sa mnom:

— To su prazne riječi, mala... S onakim nakaznim licem ne da za njega nitko ni marijaša... Osobito djevojke u tim godinama kao što si ti. Zar ne?

Od muke počeh opipavati jaku, buniti se.

— Moj život — rekoh mu, — poznajete donekle... Neke ste mi tajne upravo na silu ukrali... Ja sam imala lijepa, i to vrlo lijepa zaručnika. On me je prevario i ja sam ga zauvijek izbrisala iz svog srca. Prezirem ga, prezirem...

Hajrulah-beg opet zapade u grohotan smijeh. Kroz bijele trepavice uprije u me svoje plave nasmijane oči koje su mi do srca ponirale.

— Pogledaj me, mala — reče mi. — Ne tako, pogledaj mi pravo u oči. Reci, zar ga ne voliš?

— Ja ga prezirem...

On me prihvati za podbradak jednako mi gledajući pravo u oči.

— Ah sirota mala!... Ti godine i godine izgaraš za njim kao svijeća... Ona životinja je i sebi naškodila s tobom zajedno... Tu ljubav će on teško u druge naći...

Od srdžbe mi promuknu glas:

— Zašto bacate na me tu tešku klevetu? Otkuda vi to znate?

— Sjećaš se... kada sam te prvi put video u onom selu, bilo mi je to jasno...

Ljubav teče iz dječijih očiju kao san...

Pred očima mi se uhvati mrak, uši mi zagluhnuše. On je jednako govorio:

— U tebe ima nešto što je svakom ljudskom biću, svakoj stvari tuđe. U tebe ima neki sumorni, potišteni smiješak kao u ljudi koji nešto sanjaju da im srce para, mala... Ti si po svome stvorenju nešto sasvim drugo od ostalog svijeta... U starim pričama ima govora o nekim izmišljenim vilama, koje su rođene iz poljupca, s poljupcem se odnjihale, othranile... Ne smije se uzeti da je to prosta fantazija... Njihovih slika i prilika ima i na ovom svijetu... Feridice, ti si jedna od njih... Ti si stvorena da voliš... Ah, moja luda curice, učinila si veliku pogrešku... Šta bilo da bilo, nisi smjela pustiti lolu iz ruku... Sigurno bi bila sretna...

Uzbunih se toliko da sam vrivnula pa, lupivši nogom, rekoh mu uzrujano:

— Zašto ste mi to rekli? Šta hoćete od mene?

I počeh plakati. Sada se i doktor sabra pa me poče umirivati:

— Tako je, mala, imaš pravo... To ti nije trebalo reći... Strašno sam se zaletio...

Oprosti mi, mala...

Ja sam se već rasrdila na njega, nisam mu mogla ni u lice pogledati.

— Vidjet ćete — rekoh mu — kako ću vam dokazati da ga ne volim. Zalupivši vrata za sobom, iziđoh iz sobe.

Ptičiji otok, 25. veljače (u ponoći).

Kada sam donijela Ihsan-begu svjetiljku, on se ne bijaše još skinuo. Stajao je uz prozor i gledao posljednju crven što je o zalasku sunca tonula u more.

Tek da nešto reknem dobacih mu:

— Gospodine, kao da se ne možete dosta nagledati svoje uniforme?!

U sobi se već bijaše prilično smračilo. Ihsan-beg, kao da mu je ovaj sumrak ulio nešto odvažnosti, zagonetno se osmehnu i prvi put mi otvoreno kaza svoje

raspoloženje:

— Zar svoje uniforme, gospođice? Jest, sada mi je ona jedina nada.... Ona mi je lice ovako unakazila... Jedino u njoj vidim snagu koja će mi ispraviti ovu nesreću u koju sam pao...

Ja ga pogledah zapanjeno ne znajući šta hoće time reći. On polahko, uzdahnu pa nastavi:

— To je posve jednostavno, gospođice Ferida... To nije ništa što se ne bi dalo shvatiti ... Vratit ću se opet na ratište kao aktivni oficir... Bomba koja je samo napola učinila svoje neka svrši posao do kraja pa da se i ja jednom izbavim...

Mladi major je izgovorio ove riječi s mnogo dječije iskrenosti, a i boli u duši. Da zapalim svjetiljku, okrenuh mu leđa. I nehotice utrnuh već zapaljenu žigicu pa se sagnuh kao da ću namjestiti stijenj.

— Ihsan-beže — rekoh mu posve lahko — ne govorite tako!... Ako vi samo hoćete, možete biti sretni... Na primjer, da se oženite kakvom valjanom djevojkom, pa osnujete svoju porodicu, pa imadnete dječicu... Tada biste sve to zaboravili...

Premda nisam okretala glave, osjećala sam da ni on mene ne gleda već da još jednako kroz prozor promatra more.

— Gospođice Ferida, da ne znam kako je u vas srce čisto, rekao bih da se sa mnom šalite... Tko bi mene ovako nakazna? Gospođice Ferida, mene je, dok još nisam bio ovakav, dok bi mi se svaka žena bez podsmjehivanja zagledala u lice i bez stida me zvala svojim mužem, dakle, u to doba me je jedna djevojka odbila... A ja sam danas takav invalid...

Nije htio dalje govoriti o tome. Kušajući da se sabere, reče mi:

— Gospođice Ferida, ovo su uzaludne riječi... Oprostite mi... Hoćete li zapaliti svjetiljku?

Zapalih još jednu žigicu, ali mi je ruka ne može donijeti do svjetiljke. Uprijevši oči u drhtavo svjetlo, čekah dok se utrne, a kad opet ostasmo u mraku, rekoh mu polahko:

— Ihsan-beže, dok vas nije zadesio ovaj neuspjeh, vi ste bili ohol, ponosit muškarac; muka, nevolja još vam nije bila dala te tankočutnosti. I onda ste uzeli u odbranu sirotu djevojku, neznatnu učiteljicu, ne obazirući se na svoj položaj, ne prezazući čak ni od smrti... I onda, što je najvažnije, niste kao danas... ne treba da krijete, ja razumijem vašu tugu... niste kao danas bili nesretni. Zašto se sada ona sirota učiteljica ne bi žrtvovala za vašu sreću?

— Gospođice Ferida — reče mi glasno — stope vam ljubim, ne ubijajte me ovim što ne može biti! Ja sam se konačno odlučio.

Okrenuh mu se i, oborivši glavu pred se, odvratih mu:

— Ihsan-beže, ja vas molim da vam budem žena... Primitate me!... Vidjet ćete kako ću vas usrećiti... Bit ćemo sretni...

Između suzama natopljenih trepavica nisam mogla vidjeti u mraku majorovo

lice. On mi ne odgovori ništa. Samo me uze za ruku i bojažljivo mi poljubi vrhove prsta. Meni se učinilo da su s ovim prvim zaručničkim poljupcem pale na moju ruku i dvije tople suze.

Sve je svršeno. Nitko se više neće usuditi reći mi kako potajno izgorjeh za onim nasilnikom...

Ptičiji otok, 26. veljača.

Kjamurane, od onoga dana nisi ti za me bio ništa drugo već tuđinac, neprijatelj... Znala sam da se više nećemo nikada sastati licem u lice, da se na ovom svijetu nećemo vidjeti, da jedno neće čuti glasa drugoga... Uza sve to nisam kao tvoja zaručnica mogla istrgnuti iz srca osjećaje za tobom... Što god sebi kažem, što god uradim, ne mogu se otresti a da mi ne izbjige pred oči nešto što se tebe tiče.

Da, zašto da lažem? Koliko god sam te prezirala, bunila se protiv tebe, opet si ti bar donekle bio moj, a ja bar donekle tvoja...

Prvi put sam to osjetila kad sam se jutros probudila, kao zaručnica drugoga... Zaručnica drugoga... Toliko godina sam ustajala svako jutro kao tvoja zaručnica, a sada kao zaručnica drugoga... Kjamurane, ja sam se zapravo istom jutros s tobom rastala, i to kao siroti putnik koji nema prava ni da se obazire pa da vidi šta mu od njegova srca i života ostade, da zadrži bar kakvu uspomenu...

Mislila sam da jutros, čim ustanem, odvedem Ihsan-bega Hajrulah-begu i da mu kažem da smo se zaručili. Ako za taj veliki događaj obučem svoj svagdanji bolničarski mantil, bit će to posve jednostavno pa će možda rastužiti mog novog zaručnika. U bašči bijahu procvale ljubice. Odoh te nabrah jednu kiticu i zadjenuh je na prsa.

I jutros zatekoh Ihsan-bega odjevena. Čim me spazi, poče se smješkati kao dijete. Pomislih se kako mi je odsada dužnost da ga usrećim. I kad bih očajavala, morala bih to sakriti.

Nastojeći da se makar i na silu smijem, pružih mu ruku.

— Bon jour, moj zaručniče — pozdravih ga, a onda odvojih nekoliko ljubica i zadjenuh mu ih u uniformu na prsa. — Čini mi se da ste noćas dobro spavali.

— A jeste li vi dobro spavali, gospođice Ferida?

— Kao zadovoljno malo dijete od šest mjeseci.

— Zašto vam je lice tako blijedo?

— Pa pomislite, i sreća može zamoriti čovjeka.

Nato oboje zašutjesmo.

U Ihsan-bega su usnice bile posve pobijeljele. Iza kratke šutnje poče opet

govoriti, ali vrlo teško. Bojeći se da mu glas ne bi podrhtavao, zašuti.

— Gospodice Ferida, ostat ču vam zahvalan do smrti... Vi ste mi dali da u ovom nesretnom životu provedem noć u lijepim mislima, punim nade... Ja vam maloprije nisam kazao pravo... Noćas ja nisam ni oka sklopio... Nisu mi mogle iščeznuti iz ušiju vaše riječi: "Hoćete li me primiti da vam budem žena?... Ja sam sada vaša zaručnica." Velim vam, nisam nikako zaspao jer nisam smio izgubiti ni časka ove sretne noći kad sam postao vaš zaručnik... Ostat ču vam zahvalan do kraja svoga života...

Podigoh glavu i pogledah ga pravo u lice pa mu rekoh:

— Ja ču vas zauvijek usrećiti.

On je bio silno uzbuđen. Htio me je prihvatići za ruke, ali se nije usuđivao. Kao da tepa kakvu bolesnu djetetu, nastavi blago, umiljato:

— Ne, gospodice Ferida... Jedno sutra noćašnje noći ne može više biti... Ja sam to znao... Noćas sam bio presretan... Ali pored svega toga ja danas idem... Do nekoliko sati ču se rastati s vama...

— A zašto, Ihsan-beže? Zar me nećete?... To nije lijepo... Kada ste mi dali toliko nade, nije pravo da me sada ostavite...

On se nasloni na zid i zaklopi oči.

— Ah, taj glas — reče, a onda se najednom strese i nastavi gotovo oporim glasom — ako još malo uznastojite, vaša će vas milost natjerati da mi reknete kako me volite ...

— Zašto ne, Ihsan-beže? Kada sam odlučila da se s vama zaručim... mora da tome ima razloga...

— Da — obrati mi se s nekom gorkom podrugljivošću — dakle, kad hoćete da pođete za me... da me volite... Ali ja nisam želio da baš toliko budem voljen od vas... Bio bih mnogo sretniji da sam u vas mogao naći bar tisući dio onog prezira što ga je prema svome zaručniku osjećala vaša prijateljica za koju mi pričaste... Jeste li vi, gospodice Ferida, zaista mislili da bi moglo doći do naše ženidbe?

— ...

Kao da govori kakvu djetetu, nastavi umiljato, polagahno:

— Vi niste mogli podnijeti malu povredu vašeg ponosa. Vi ste sami izgovorom povrijeđenog ponosa odbili jednu ljubav za koju ne sumnjam da je bila velika i iskrena. Drugi, tko to bio da bio, ne može vas tako ljubiti... Mislite li vi, gospodice Ferida, da sam ja tako propao čovjek da bih od vas primio tu ljubavnu milostinju, koja nije ništa drugo već izljev samilosti prema jednom beznadnom invalidu?

Sva slomljena od tuge oborih glavu.

— Ihsan-beže — rekoh mu — imate pravo... Mi smo dva nevoljnika... Mislila sam, ako dvije žalosti sastavimo, da bismo bili sretni... Prevarila sam se... Ali — dodadoh pokazujući njegovu sablju što je visila na zidu — vi opet imate barem jednu utjehu... Kako rekoste, možete se opet vratiti na svoju dužnost... Ja sam

žensko... Veća sam nevoljnica od vas.

Novi zaručnici što se jednog tmurnog zimskog jutra sastadoše s nekoliko ljubica na grudima i izblijedjelim osmijehom na usnicama poslije deset časaka rastadoše se suznih očiju kao nesretan stariji brat i sirota mlađa sestra koja ostaje bez ikoga svoga.

Ptičiji otok, 2. travnja.

Prije tri dana povratiše nam školu. Iza pet mjeseci jučer opet počeše predavanja. Ali uzalud... Već je konac školske godine blizu... Proljeće je tu, razredi puni sunčanog svjetla, mirisa cvijeća, po zidovima odsijevaju valovi plavog mora. Nitko više nema volje učiti, bio dijete ili odrastao...

Direktorica nije nikako htjela ostati na Ptičijem otoku. Prije mjesec dana premjestiše je na drugo mjesto. Na njezino mjesto postaviše mene, i još mi dadoše naslov "direktorica". S jedne strane mi to ne bijaše drago, jer su me druge učiteljice gledale nekako čudnovato.

Iako nisu kako naobražene, spremne, ipak su već stare žene. Kako rekoše prosvjetni činovnici, svaka je od mene službom starija po petnaest, dvadeset godina. Da sam ja na njihovu mjestu, i meni bi se, mislim, razbilo srce kad bi mi došla za starješinu kakva djevojčica, mlađa od moje kćerke...

Početkom ožujka umiroviše Hajrulah-bega. On je bogat čovjek, nije mu potrebna plaća. Ali mu je ipak bilo žao.

— Mnogim svojim "dragim medvjedčićima" — reče mi — zaklopio sam oči svojom rukom... Htio sam da i oni moje zatvore. Neka me oni odnesu do groba. Ali, eto, ne bi suđeno.

I što se tiče spreme i naobrazbe, Hajrulah-beg je bio savršen čovjek. Svu je svoju mladost proveo u učenju. Imao je veliku knjižnicu, a opet bi govorio da na svijetu nema nepotrebnijih, ispraznijih stvari od knjiga. On je tvrdio da su svi oni koji pišu i čitaju knjige budale što provedu život a da ništa ne vide. Htjedoh neki dan jakim razlozima pobiti te njegove tvrđnje pa mu rekoh:

— Kad je tako, zašto ste vi onda toliko učili? I zašto još učite? Čak i mene potičete.

Ali se on nimalo ne zbuni, čak prasnu u smijeh i poče se sa mnom šaliti:

— Lijepo veliš... Tko ti je to rekao, mala?

Ovog starog doktora nikako ne razumijem. Što, god voli, on protiv toga govorи. Čak tako osjećam da i mene najviše voli kad me dobro naruži.

Otkako je ostavio bolnicu gdjekada se zatvori u kuću pa čita, gdjekada obuje svoje vojničke čizme, objesi pušku o vratu kao kakav oružnik pa pojaše svoga Dildila (tako mu je ime konju kojeg najviše voli). Opremljen tako obilazio bi sela

tražeći bolesnike da im pomogne.

U kući je imao pomajku, staricu od kojih osamdeset godina, i hroma vrtlara kojeg je zvao kaplarom.

Prije tri dana pozvao me je s Munisom svojoj kući. Bio je vrlo raspoložen. Dok sam ja prebirala po knjižnici, on se čitave sate igrao s Munisom kao dijete. Munisu je tako ozbiljno upućivao u igru da sam pucala od smijeha.

— Sada ćemo se — veli joj — igrati sakrivača. Ali nema se kriti na takvo mjesto gdje je teško naći... Eto te kao prst... Ako se gdjegod dobro sakriješ, umorit će se tražeći te čitave sate. A ako ti mene ne nadeš, ne boj se ništa... Ja sam onda sigurno zaspao ondje gdje sam se sakrio...

Za nekoliko dana valja mi Munisi obući zàr. Tako, eto mi nove žalosti... Izrasla je upravo koliko i ja. Otvorila se kao cvijet, ispod posve plavih kosa malo bijelo lice, plave oči koje se prema dobi mijenjaju. Kada se smije, na obrazima joj cvatu ružice, kada plače, iz očiju joj kaplje biser, kao da je kći kakva vilinskog cara. Hajrulah-beg se mnogo ljuti zbog ovog pitanja o zàru. I ja znam da je još posve, mlada za to, ali šta će, bojam se. Neke poznanice mi vele:

— Gospođice Ferida, sakrij ti nju pred muškarcima... Rano ćeš postati punica.

Mene to uzrujava. I radujem se, a i zavidim. Ono i vele za punice da su zavidne.

Neki dan idemo zajedno iz škole. Suprotnim pločnikom je išao neki lijepi đak od neko šesnaest sedamnaest godina. Udari mi u oči kako često u nas pogleda. Neopazice pogledah ispod koprene u Munisu... I šta vidim? Preko svog plavog oka pogleda u mladića i smije mu se. Toliko mi bi teško, umalo ne padoh onesviještena na ulicu. Uhvatih je za ruku i dovukoh kući pa pritiskoh da je ispitujem. Spočetka je nijekala, ali vidje da joj ne vjerujem. Poče tobože plakati jer zna da ja ne mogu izdržati njezine suze, da će i ja zaplakati...

— Znam ja kako će te kazniti — rekoh joj i uzeh da joj sašijem zàr od svile što sam kupila u čaršiji.

Jutros se opet svadismo zbog heliotropa. Još prije nekoliko, mjeseci u razgovoru rekoh kako silno volim heliotrop, Hajrulah-beg, ne znam gdje ga je našao, doneše mi do tri-četiri dana čitavu staklenku. Da mi ga ne bi brzo nestalo, štedjela sam i pomalo upotrebljavala. Ali vragoljanka ne da mi mira pa se i ona navadila. Ostane li samo časak sama, sva se soba uzmiriše heliotropom. A onda se nevino kune:

— Bogami, sekice, nisam uzela...

Ptičiji otok, 5. svibnja.

Jutros je Munisa ustala nešto slaba, blijeda, oči joj se pomutile i pokrvavile. Kako sam u školi imala mnogo posla, ne mogoh ostati uz nju kod kuće. Ali putem se navratih Harjulah-begu da ga zamolim neka ode našoj kući i pregleda Munisu.

Na nesreću on bijaše prije po sata odjahaо na svom Dildilu u ne znam koje selo.

Kad sam se vratila kući, zatekoh Munisu u postelji. Bila sam zamolila neku staricu iz susjedstva da joj se koji put navrati i da je pregleda. Bog joj dao, nije se vazdan od nje odmakla... Sve je do večeri uz nju plela čarape.

U Munise bijaše porasla groznica. Glava, joj gori kao organj, kašlje više nego jutros. I glas joj se preuzeo. Tuži se kako osjeća neke bolove kada udihuјe. Uhvatih je ispod vrata pa joj otvorih usta. Svjetiljka koju sam prinijela bliže zasjenjivaše joj oči. Po jeziku joj bijahu izbili neki bijeli čviljčići.

Munisa se poče šaliti sa mnom što sam ovako zabrinuta.

— Pa šta će mi biti, sekice, od kašlja? I u Zejnijama sam kašljala. Zar si zaboravila?

Dijete je imalo pravo... Bila je još gora kad sam je u Zejnijama našla napola smrznutu u snijegu. Šta je za dijete nazeba? Samo me je tištilo što još nema Hajrulah-bega. Kaplar je i opet maloprije dolazio. Veli da je beg noćas ostao u selu. Ako Bog da, dok on dođe, mala će već ustati iz postelje.

Ptičiji otok, 18. srpnja.

Jutros sam računala... Upravo su sedamdeset i tri dana kako mi je mala legla u zemlju...

Malo-pomalo se i na to privikavam, podnosim i tu gorku tugu... A šta čovjek sve ne podnosi?...

Izašla sam sa svojim starim doktorom na morsku obalu. Po pijesku sabirem školjke, a kada nađem koju pločicu, bacam je po mirnoj morskoj površini.

Hajrulah-beg se radovao kao malo dijete. Plave nevine oči smijahu mu se kroz bijele trepavice.

— Ah, mladost! — reče. — Hvala Bogu, i to prebacismo... Gledaj kako ti se s bojom na licu vraća i raspoloženje.

— Pa zar to — nasmijah mu se — nije posve prirodno?...

On je gorko odmahnuo glavom.

— Nije prirodno, mala, nije prirodno. Liječništvo je kao i ljudi, kao i knjige, kao i vjernost: priča bez osnova... Kad nije u stanju spasiti dijete kolik prst, pljujem ja na tu znanost...

— Šta ćemo, gospodine doktore... Ne žalostite se!... Bog je tako htio...

On me pogleda tužno.

— Sirota mala — reče mi — znaš li ti, zapravo, zašto ja tebe žalim? Kad zapadneš u kakvu žalost, zaboraviš da tebi treba utjeha, već ti počneš tješiti drugoga. Ovakvo tvoje držanje me nagoni na plač, mala...

Malo zašutje a onda poče sam sebe ružiti:

— I ja gdjekada izgubim glavu pa ne znam šta radim... Jesam li podjetinjio, šta li sam?

Preko požutjelih njiva pođosmo kući. Svi, su seljaci poznavali doktora... Kod jedne velike hrpe žita nađosmo neku staricu gdje radi i porazgovorismo se s njom. Hadrulah-beg joj je pred nekoliko godina liječio unuka. Starica je mnogo blagosivljala doktora, a onda dozva nedorasla mladića koji je na srpanjskoj žeki preoravao njivu.

— Hodi ovamo, Husejine!... Poljubi svoga dobročinitelja u ruku!... Da nije njega bilo, ti bi sada bio pregršt zemlje.

Stari doktor pogladi Husejina po opaljenu licu pa mu reče:

— Mladiću, nemam ja ništa od suha rukoljuba... Daj ti nas povezi u žitnim kolima!

Mladić dovede kola sa dva snažna vola te sjedosmo. Desetak, petnaest minuta išli smo tako kroz žute valove ovog mora od slame.

Danas tek osjećam u sebi snage da opišem onaj tužni događaj. Kada sam napisala posljednju bilješku u svom dnevniku, ono jutro zatekoh Munisu još bolesniju. Glas joj se preuzeo, nije mogla ni da govori. Siroti se stišću grudi i ne može disati. Morala sam poći da potražim drugog liječnika. Ja upravo oblačim zàr, a Hadrulah-beg izbi. Pogleda bolesnicu i reče mi da nije ništa opasno.

Lice mu je bilo namrgodjeno, oči zamišljene. Pobojavajući se, rekoh mu to. Ne bi mu to pravo pa sleže ramenima.

— Ne prigovaraj mi!... Evo sam sada došao iz sela, ima četiri sata hoda odavde... Pao sam od umora. Nije ti dosta što ti činim uslugu, već zar hoćeš da mi još podvaljuješ?

Kad god je bila teška bolest posrijedi, Hadrulah-beg je bio ovako uzrujan i prost.

Izbjegavajući da mi pogleda u lice, nastavi:

— Nije potrebno, ali ipak... pozvat ću ja još kojeg svog kolegu liječnika... Brzo mi nađi pero i papira!...

Taj dan mi je išlo sve naopako. Od jutra su već tri put slali podvornika iz škole: došla dva člana prosvjetnog odbora s nadzornikom pa hoće da me nešto pitaju...

Podvorkinju koju su već po treći put poslali upravo sam gurala napolje. Hadrulah-beg se odjednom rasrdi:

— Ali šta ti je?... Idi na dužnost!... Kao da mi je ovdje malo posla, pa još da se i oko tebe bavim... Brzo obuci zàr... i odlazi i... Ako ćeš ti ovdje ostati i pometati me, Boga mi, ja odmah idem...

Stari doktor je to rekao tako strogo i odlučno da nisam nikako mogla a da ga ne poslušam. Ne usudih se ni riječ progovoriti već plačući pod koprenom odoh u školu.

Da me ova prosvjetna uprava uguši u dobrima i blagodatima ovog svijeta ne bi mi mogla današnju požrtvovnost naknaditi. Nadzornici idu od razreda do razreda, ispituju učenice, hoće da pregledaju kataloge, raspituju za tisuće nekakvih nemogućih stvari. Kako sam u ovoj muci; u ovoj smrti svoga srca mislila, kako li sam im odgovarala, to ne znam, ne shvaćam. Već je bilo kasno popodne, a oni još ne idu.

Najzad jedan između njih opazi da sam rastresena pa me upita:

— Jeste li što slab, gospođo direktorice? Čini vam se na licu. Kao da niste sabrani.

Ne mogoh se ni ja više suzdržati, oborih glavu, sklopih ruke kao da molim kakvu milost pa mu rekoh:

— Kod kuće mi dijete umire.

Požališe me, rekoše mi nekoliko praznih riječi za utjehu i dopustiše mi da idem...

Od škole do moje kuće ima najviše pet minuta hoda. Ali ja sam toga dana išla pola sata, možda i više. Čitavo sam jutro jedva čekala da odem kući, a sada mi se nije nikako dalo.

U zabitnim ulicama sam se naslanjala na zid i kao umoran putnik sjedala na kamenje kraj česama.

Kroz otvorene prozore moje kuće vidjele su se glave nekih tuđih ljudi. Vrata mi otvori kaplar. Nisam se usuđivala pitati ga što, već kao da sam ga svojim držanjem, očima molila da mi ništa ne kazuje. Ali on mi reče što nisam ni pomislila:

— Sirotica je teško bolesna... Ako Bog da, ozdravit će...

Odjednom se čuše koraci na gornjem katu. Navrh stepenica pojavi se Hajrulah-beg razgaljenih prsa, gologlav, zapregnutih rukava.

— Tko je to, kaplare? — viknu odozgo.

Ja se bijah spustila na najdonju stepenicu. Kada me opazi u onoj polutami, povika mi:

— Jesi li ti to, Ferida?... Vrlo dobro, kćeri, vrlo dobro.

Zatim teškim koracima sađe dolje k meni. Čitavo je moje držanje kazivalo da sve znam. Uhvati me za ruke pa će isprekidano:

— Kćeri moja, budi jaka... stisni zube!... Ako Bog da, spasit će se... Ubrijzgali smo joj serum... Radimo sve što možemo... Bog je velik... Ne treba gubiti nade.

— Gospodine doktore, dopustite mi da je vidim!

— Sada ne, Ferida, malo kasnije... Sada je malo izvan sebe... Ali, bogami, nije joj ništa bilo... Kunem ti se... Samo tako, nesvjestica...

— Moram je vidjeti, gospodine doktore — rekoh s mirnim prkosom. — Nemate pravo da me u tome sprječavate.

Uzdahnuh na to a onda dodadoh:

— Imam — ja više snage nego što vi mislite... Ne bojte se, neću načiniti kakvu nepriliku...

Hajrulah-beg se malo zamisli a onda kimnu glavom da pristaje.

— Dobro, kćeri — reče mi. — Samo ne zaboravi da uzaludno naricanje muči bolesnika!

Koliko god je čovjeku nešto gorko kada na se primi dužnost, dođe mu tako da je snosi andeoskim mirom. Niti sam se uzbudila, niti mi je kanula ijedna suza iz očiju dok sam naslonjene glave na Hajrulah-begovo rame ulazila u sobu.

Iako su u međuvremenu prošla sedamdeset i tri dana, duga kao sedamdeset i tri godine, još i sad vidim onu sobu pred svojim očima.

Unutra bijahu dva mlada liječnika s razgaljenim prsim i zapregnutim rukavima, a uz njih neka starica. Popodnevno sunce koje je između lišća prodiralo unutra, napunjavalo je sobu nekim sjajnim životom. Napolju su pjevale ptice i cvrčci, a odnekle iz daljine dopirao je glas gramofona. Soba je bila sva ispremiješana. Po stolicama staklenke, vata... Po podu i po zidovima tisuće Munisinih: stvari... Za ogledalom kita cvijeća koju je svojom rukom nabrala u doktorovoj bašći. Na konsoli hrpice šarenog kamenja i školjaka što ih je nabrala po morskoj obali; na jednoj stolici mala papučica. Na zidu ona slika u bojama što sam je slikala u B... u našoj bašći s vijencem od poljskog cvijeća oko glave i s Mazlumom u naramku. Onda tisućama raznih bombaka, krpica, staklenki, razglednica, najviše s mladinskim slikama pod koprenom, sve one nevine, sitne stvari što ih srce male djevojčice može voljeti...

Kada sam ono prije dva tjedna rekla kako Munisa postaje već djevojka u zaru, kupila sam joj žuto obojen krevet, namjestila ga i prostrla svilenim plahtama.

Moja mala leži u ovoj svili kao druga hrpa svile i kao da joj glavu muče teški snovi. Na polici više nje lutka koju smo kupili još u B..., izlizana lica od Munisinih poljubaca, kao da je začuđeno gleda svojim plavim očima. Sve muke i tegobe bolesti utrnule su. U teškom snu titra joj oko usnica posljednji znak života, a kroz njih se vide kao biser sitni zubi, baš kao da se lagahno smješka. Sve ove jadne lijepe stvarčice mene su činile sretnom od onoga dana kad su mi se u mračnoj seoskoj sobi smijale pa sve do danas.

Ptice još pjevaju, gramofon jednako svira. Odsjev popodnevnog sunca po ovom bezbojnem djetinjem licu daje mu neku boju nalik na onaj zlatasti prašak što ostane po prstima kad čovjek uhvati za krila leptira.

Niti sam zavrištala niti potrčala da padnem po njoj. Ruke mi se zakvačile o doktorov vrat, glava mi na njegovu ramenu, upravo s nekom gorkom srećom promatram tu ljepotu.

Smrt, crna smrt primiče se mome čedu slašću mjesecchine i već kao da je bez straha, bez strepnje ljubi po čelu, po usnicama.

Liječnici se prilijepili za postelju. Vidjeh kako jedan izvuče ispod svilenog pokrivača golu ruku moje male i prinese joj neku iglu. Hajrulah-beg se polagahno okrenu i zakloni mi njezino tijelo. Jedan liječnik šapnu: "Kolonjske... malo kolonjske vode." Stari doktor mu pokaza jednu policu... Ptice nikako ne prestaju pjevati, gramofon svira još veselije.

Odjednom se po čitavoj sobi raširi jak miris heliotropa. Nisu našli kolonjske vode već upotrijebili heliotrop... upravo iz one staklenke koju sam silom otimala iz ruku moje male... Mala sirotice, jesam li ja prema tebi bila tako nemilosrdna da sam za svu sreću koju si mi ti dala požalila ovaj neznatni miris koji si ti toliko voljela?

— Gospodine doktore — rekoh teško dišući kao kao da ječim — ispraznite svu staklenku po postelji! Ako moja mala umre u tome mirisu, bit će sretnija...

Hajrulah-beg me pogladi po kosi.

— Hajde, Ferida — reče. — Hajde, dijete moje... da izađemo napolje!

Htjedoh poljubiti posljednji put Munisu, ali se ne mogoh odvažiti. Samo je prihvatih za golu ruku. Gdjekada bi me mala uhvatila za ruku, izvrnula je i ljubila u dlan. I ja sada učinih kao i ona. Ove nabrane male dlančiće izljubih i time joj zahvalih za sva dobra što ih je učinila svojoj dragoj seki...

Poslije toga nisam više vidjela Munise. Povališe me u moju postelju i ostaviše samu.

Drhtala sam, a i znojila se. Jaki miris heliotropa koji se rasprostirao po čitavoj kući gušio me i sapinjao mi grudi. Meni se pričinilo tako kao da ovaj miris, ovo popodnevno sunce, ptičije pjesme, gramofon, da sve to tako traje već više godina. Zatim se malo-pomalo smrče. Meni je pred očima lebdjela Munisina slika kad se ono u sniježnoj mećavi po mrkloj noći bila izgubila. Kao da sam čula kako moja mala kuca na vratima i kako svojim sitnim glasićem jeca.

Ne znam koje je doba noći bilo. U oči mi udari jako svjetlo, osjetih gdje me se netko dotače rukom po čelu. Otvorim oči, kadli se nada me natkučio stari doktor sa svjetiljkom u ruci. U plavim očima mu se kroz bijele trepavice svjetlucahu suze. Kao kroza san se sjećam da sam ga upitala: "Koliko je sati... Svršeno je, zar ne?" Zatim sam opet malo-pomalo zapala u sanjarenje o onoj noći u Zejnijama...

Kada sam opet otvorila oči, nisam mogla poznati mjesto gdje sam ležala: druga soba, druga postelja, drugi prozori... Oduprijeh se na laktove i pokušah ustati, ali mi glava opet pade na jastuk kao da nije nikako moja.

Poplašeno pogledah oko sebe. Opet spazih doktorove plave oči.

— Ferida — upita me — jesи ли ме познала?
— А како вас не бих познала, господине докторе?
— Хвала Богу, хвала Богу... Нек нам је свима срећно!...
— Је ли се мени штогод додатило, докторе?
— За дјете у твојим годинама није то толико опасно... Мало си спавала, кћери, спавала... Није то ништа...
— Колико сам спавала?
— Прilično dosta, ali... svejedno... oko sedamnaest dana...
Седамнаест дана спавања! Ah, čuda! Svjetlo mi je smetalo па опет заклопиḥ очи. Oвом snu od sedamnaest dana glasno se nasmijah, ali nekim čudnim glasom kao da dolazi iz nečijih tuđih prsa, s nečijih tuđih usnica. Zatim опет zaspah...

Preboljela sam dosta tešku vrućicu... Hadrulah-beg me prenio svojoj kući, sedamnaest dana nije se od mene ni odmaknuo. To je u mom životu прва teža bolest. Oporavak je trajao виše od четрдесет дана. Spočetka nisam mogla ni ustati. Iza bolesti poče mi opadati kosa sve u pramovima. Jedan dan zaiskah makase pa je odrezah.

Kako je oporavak sladak... Čovjek као да је ново дошао на svijet. U najneznatnije stvari gleda s veseljem, sa srećom као мало дјете u igračke; i leptir kada svojim krilima udara u prozorsko стакло, i sunčane zrake kad se igraju u ogledalu, i tanki glas zvonceta kad se čuje из kakva stada, sve mi то slatko otkucava u srcu.

Bolest mi je izbrisala sve gorke uspomene iz posljednje tri godine. Sve mi moje uspomene dolaze tako као да se tiču некога другог. Sada me one niti žaloste niti uzrujavaju. Dugo sam u čudu sebe pitala:

— Da ово nisu kakve uspomene iz sanjanja... ili da ja то nisam čitala u kakvu starom romanu?

Jest, činilo mi se као да sam sve te događaje видјела u snu ili na starim slikama na kojima su boje izblijedjele а okviri im se zaprašili.

Doktor Hadrulah-beg je за читаво vrijeme ovog mog oporavljanja bio uza me. Ni jedan dan nije me ostavio samu. Gdjekad bi mi pričao priče, gdjekad čitao romane, nastojeći да me забави, nasmije. To ga je sirotu silno izmorilo па bi mi rekao:

— Ah, само да se hoćeš pridignuti kako treba... Bogami, ako i ne budem bolestan, leći ћу u postelju tri mjeseca... па ћу ti na tisuće načina зановijетати...

Gdjekad западнем u некакво snatrenje upravo kao da mi tada probija sunce.

Onda u fotelji prema meni Hadrulah-beg čita ili držema. U časovima тога snatrenja osjećam kao da mi se duša rastaje s tijelom, па kao svjetlo, kao glas lebdi

po praznom prostoru.

Kamo, u koje krajeve idem? Ne znam... Najednom osjetih kao da će pasti niz kakve vrleti i, kad se probudim, osjetim kao da se vraćam iz kakva daleka mjesta. U ušima mi huji vjetar iz daljine, pred očima mi lebde izblijedjele uspomene nekih nedostizivih mjesta...

Prekjučer rekoh Hajrulah-begu:

— Moj doktore, sad sam potpuno ozdravila. Mogli bismo joj pohoditi grob...

Spočetka nije nikako pristajao. Reče mi da se strpim još jedno petnaest dana ili najmanje tjedan.

Ali nije moguće odoljeti intaćenju i navaljivanju bolesnika. Najzad pristade moj stari prijatelj. U bašči nabrasmo dvije velike kite cvijeća, a po morskoj obali nakupismo podosta šarenog kamenja koje je moja mala više voljela nego cvijeće.

Munisa leži na jednom brežuljku prema moru pod malim čempresom kao što je i ona bila. Čitave smo sate uz nju sjedjeli. Iza moje bolesti prvi put sam se o njoj razgovarala s doktorom. Htjela sam saznati kako je moja mala umrla, kako je pokopana. Uza sve moje navaljivanje nije mi Hajrulah-beg htio ništa podrobnije reći. Samo sam jedno saznala. Kad su je zakopali, svećenik je pitao kako joj je ime materi. Naravno, to nije nitko znao. Doktor se sjetio da sam ja toj maloj djevojčici bila gotovo kao i majka. Svećeniku je rekao moje ime. I tako su moje čedo predali zemlji pod imenom: Munisa, kći Feridina...

Ptičiji otok, 1. rujna.

Doktor Hajrulah-beg mi reče jutros:

— Mala, mene opet zovu u jedno selo... Tebi ostavljam na povjerenje Dildila. Nipošto ne prepustaj onom medvjedu kaplaru da ga previja! Lopov, htio je i njegovu nogu ohromiti kao i svoju. Nikako mu ona noga ne može da ozdravi. Znaš kako se previja... Ali sada ga valja početi pomalo i vodati. Kada mu promijeniš zavoj na rani, onda ga desetak minuta provodaj po bašči! Čak malo, ali vrlo malo, neka i potrči. Jesi li razumjela? Što se tiče drugog posla, pekar Huršid-aga će donijeti najamninu od pekare. Najamnina je dvadeset i osam lira. Primi je u moje ime! Treće... Šta sam ono još htio reći?... Ha, ha... prenesi moju knjižnicu dolje. Onu sobu što gleda na more dat će tebi. Ljepša je, a i kad bude zima nećeš ozebsti, nećeš biti izložena buri.

Sada je došlo vrijeme da mu reknem što sam se već dulje vremena spremala.

— Gospodine doktore — rekoh mu — ne brinite se za Dildila! Naplatit će i najamninu... Ali za ono treće nema potrebe. Moje se gostovanje dosta oduljilo. Ako dopustite, ja će otići odavde...

Doktor se podboči, srdito usitni glas kao da mi se ruga:

— Moje se gostovanje dosta oduljilo. Ako dopustite, ja će otici...

Zatim oporo mahnu rukom pa nastavi još srditije:

— Što govorиш?... Hoćeš da ideš?... Gledaj babu koja jede... Razvalit će ti usta do ušiju pa da se smiješ do Sudnjega dana...

— Ali, gospodine doktore, moje se gostovanje i suviše oduljilo.

Opet se podboči.

— Lijepo, mlada gospođo... Hoćete da idete... Pa dobro... Ali, quo vadis?

— Gospodine doktore — odvratih mu smješkajući se — i ja sama sebe pitam kamo će ja... Samo otici moram... Ne mogu zauvijek ostati kod vas. To je posve prirodno. Vi ste mi pomogli kad mi je bila najpotrebnija pomoć... To vam nikako ne mogu zaboraviti... Ali...

Hajrulah-beg me prihvati za podvoljak.

— Mala moja... Nema potrebe kojekakvu izmotavanju... Mi smo postali "dva prijatelja narednika"... Ostavi tu besposlicu!...

Ja neću nikako da popustim:

— Gospodine doktore, za me bi vrlo dobro bilo ovdje ostati... O tome budite uvjereni... Uz vas sam vrlo sretna... Ali ne mogu vam u beskonačnost ovdje biti teret, premda ste vi tako dobar, požrtvovan čovjek.

Doktor me pogladi po podrezanoj kosi, poče se šaliti sa mnom. Opet mi se poče rugati i oponašati moj glas:

— Dobar čovjek... požrtvovan... Odigravamo li kakvu tragediju, ludo dijete? Baš ti se ne da kazati... Dobrota, požrtvovanost, to su prazne riječi, moja mala... Ja sam živio za svoj čeif⁵⁶... Za svoj sam čeif i tebe njegovao... da mi to nije godilo, zar bih ja u tebe i pogledao? Ako čuješ da sam skočio s vrha munare, ne vjeruj da je to kakva požrtvovanost... Reci, tko zna kakvo je uživanje u tome našao ovaj sebični starac?... Moliére ima jednog junaka koji mi se vrlo sviđa... Tukli ga, pa neki došli da ga izbave, a on ih sve potjerao s riječima: "Gledajte, gospodo, svoga posla!... Možda se ja naslađujem kad dobivam udarce..." Idi, mala, prođi se besposlice!... Kad se vratim, ako tvoja soba ne bude uređena, teško tebi! Bogami, znaš, ima onaj zdepasti mladi čuvar; zovnut će ga pa će te silom za njega vjenčati... Eto ti onda kazne... Nije baš ni ugodna... To je pomalo ono što se kaže: "Neću; metni mi u džep!" Ali...

Vidjela sam da će Hajrulah-beg, po svom običaju, zaći u svoje neslane šale i da će me zastiditi pa pobjegoh od njega...

Hajrulah-beg mi je postao i otac, a i dobar drug. Ne mislim više da sam u njegovoju kući tuđa. Koliko može biti sretna jedna djevojka kao ja, kojoj je i život i srce razbijeno, toliko sam i ja ovdje sretna. Izmišljam sebi tisuću različitih poslova.

⁵⁶ Čeif — raspoloženje, volja.

Pomažem staroj pomajci u kućnim poslovima, nadzirem bašču, brinem se za jelo, čak sastavljam i doktorove račune i tisuću takvih različitih poslova...

Kad odem odavde, šta će onda raditi? Ja sada spadam u nemoćnike. Zdravlje mi se malo-pomalo popravlja. Ali sve uzalud. Ja tako osjećam da u meni ima nešto zauvijek razbijeno, skršeno... Neću više nikada postići svoje prijašnje zdravlje, svoje staro raspoloženje koje mi je sve činilo ugodnim... Kad se smijem — plačem, kada plačem — smijem se, ni jedan časak nije nalik na drugi... Na primjer, preksinoć bijah vrlo dobro, raspoložena. Kada sam u postelji sklapala oči, osjećala sam se upravo sretnom. Pred zoru, onako u mraku, probudih se plačući bez ikakva povoda. Šta mi je bilo? Zašto sam plakala? To ni sama nisam znala. Čini mi se kao da je noć obišla sve kuće po ovom prostranom svijetu, pa što god je bilo po njima tuge, muke, očaja, sve, je to skupila, donijela ovamo i meni u grudi sasula... U tom očaju bez povoda, bez imena, bez riječi, uzdahnuh dršćući: "Majčice, ah moja majčice!" Da ne bih još više zapomagala, zatvorih usta rukom. Odjednom se iz sobe pokraj mene začu Hajrulah-begov glas: "Ferida... Jesi li ti to? Šta ti je, kćeri?" Starac je dotrčao sa svijećom u moju sobu. I ne osjećajući potrebe da me pita šta mi je, zašto plačem, poče me umirivati nekim beznačajnim umiljatim riječima: "Nije to ništa, kćeri... ništa... Neki živčani napad bez ikakvih posljedica... Proći će to, mala... Ah, moje dijete, ah". U mene se suze nisu nikako zaustavljale, jecala sam kao da su mi u ustima cvrkutali ptici. Moj se stari prijatelj okrenu prozoru pa onako u onaj mrak u daljini pruži stisnutu pesnicu:

— Ah, nevjerniče... upropastio si dijete koje je bilo kao lav...

Kada ostanem sama, šta će onda raditi ako me snađu ovakvi beznadni časovi? Ah, šta me je briga!... Zašto da već sada o tome razmišljam?... Svakako me doktor neće pustiti još ni za mjesec, pa i više...

Aladža-Kaja, 10. rujna.

Evo ima tjedan kako sam na imanju u Aladža-Kaji. Hajrulah-beg mi veli prije deset dana:

— Ferida, ja imam u Aladža-Kaji tobože kao neko imanje... Ima dosta vremena kako ga nisam obišao... Ne valja da radnici planduju... Povest će te deset, petnaest dana tamo... Za te će to biti lijepa promjena zraka, priyat će ti... Eto, brzo će početi i škola pa ćeš čitavu godinu biti zatvorena...

— Gospodine doktore, meni je vrlo drago boraviti na selu... Ali, škola se primiče... Ne znam kako će...

On srdito sleže ramenima:

— A, ti li, ti?... Nisam ja tebe ni pitao hoćeš li ići pa da mi sada razlažeš svoje mišljenje? To je liječnički posao... Ako nećeš, ja će napisati prijavu pa će te na silu odvesti... Nego idи, uzmi rublja što ti treba i ponesi iz moje knjižnice Rousseaua!

Hajrulah-beg sada postupa sa mnom kao sa školskim djetetom. Iza bolesti je u

mene nekako i volja oslabila pa mu ne mogu prigovarati, odupirati mu se... Što je još čudnovatije, i ne tužim se na to... Ta poslušnost upravo mi godi.

Doktorovo je imanje ostalo bez nadzora, a vrlo je lijepo mjesto. I zimi je ovdje kao da je proljeće. Osobito što ima jedno stijenje, ne može ga se čovjek nagledati. To stijenje, već prema tome je li jutro, podne ili večer, je li vedro ili oblačno, uvijek mijenja boje. Sad se čini crveno, sada ružičasto, sad plavo, bijelo, mrko. Zato su i prozvali ovo mjesto Aladža-Kajalar⁵⁷.

Imanje me je zaokupilo više nego sam mislila. S težacima sam i krave muzla. Često izjašem Dildila a kojim sam se dobrano sprijateljila pa idem po okolici... Pravi ladanjski život kako sam ga ja zamišljala...

Uza sve to srce mi nije posve mirno. Za nekoliko će se dana otvoriti škola. Valja mi na posao, treba još prije zgradu očistiti. A Hajrulah-begu je teško dokazati...

U veče mi doktor rekne da mu čitam romane.

— To su besposlice — rekao bi — koje se ne daju podnositi, ali u tvojim ustima ipak postaju nekako ugodne.

Sinoć mu također čitah nešto iz jedne knjige. Bilo je tu nekih i suviše otvorenih riječi, pa kad dođem do njih, stidim se da ih pročitam, brzo umećem na njihova mjesta druge riječi ili preskačem čitave rečenice. Harjulah-beg opaža da sam se zbumila pa se grohotom smije.

Odjednom dolje u mraku zalajaše psi. Otvorismo prozor. Pred vratima se video neki konjanik.

— Tko je to? — povika Hajrulah-beg s prozora.

— Ja sam, beže nije nitko tuđi — odazva se odozdo kaplar.

Mora da je nešto vrlo važno posrijedi kada je kaplar u ovo doba došao s Ptičijeg otoka ovamo.

— Dobro je, ako Bog da — reče mi doktor. — Ja idem dolje da vidim šta je. Ako se dulje zadržim, ti lezi, mala!

Hajrulah-beg je ostao s kaplarom gotovo čitav sat. Kad je izašao gore, bijaše se zacrvenio, a obrve mu smrknute.

— Zašto je došao kaplar, gospodine doktore? — upitah ga ja.

— Rekao sam ti — odvrati mi oporo — da ideš spavati. Kakva je to djetinjarija?... Moj posao...

Ja sam već upoznala njegovu narav. U takvim časovima se ne smije navaljivati na njega. Htjela — ne htjela, uzeh svijeću i odoh u svoju sobu.

Kada sam jutros ustala, javiše mi da je Hajrulah-beg jutros rano otišao s kaplarom na Ptičiji otok važnim posлом, da će se na večer vratiti, ali, ako se ipak ne bi vratio, da se ne brinem.

Svakako je doktor morao primiti neku neugodnu vijest.

⁵⁷ Aladža — šaren, kajalar — stijenje.

Oko podne sam pospremala njegovu sobu. Udari mi u oči neka poderana službena kuverta koja je pala kraj njegove postelje. Podigoh je. Na njoj se moglo pročitati samo: "... direktorici škole, Ptičiji ot..." Dakle, ova kuverta svakako spada meni. Mene to baci u duboke misli. Da nije ovo donio kaplar sinoć. Ako je tako, zašto bi to onda od mene krio Hadrulah-beg? I kako je mogao otvoriti službeni spis koji je meni poslat? To nije moguće. Nešto mi drugo na um pade. Mora da je ovaj omot doneSEN u knjigama s Ptičijeg otoka.

Ptičiji otok, 25. rujna.

Ah život... Koliko imaju pravo oni što ga zovu krpetinom!

Ovaj posljednji događaj pišem na posljednjoj strani svoga dnevnika onako kako se zbio. Neću od sebe ništa dodavati: ni kakva prosvjedovanja ni jedne kapi suze...

Hadrulah-beg me je pustio dva dana na imanju da ga čekam. Treću noć sam se toliko zabrinula da sam bila odlučila sutradan rano zapregnuti kola i sama sobom sići u grad. Ali, kada sam se jutros probudila, bijaše on došao.

Nikada nisam onog bezbrižnog, raspuštenog Hadrulah-bega vidjela ovako rastresena i zamorenata. Kao i uvijek dotače mi se kose svojim usnicama. Zatim me pozorno pogleda i uzdahnu:

— Ah, Bog ih ubio... Fuj...

Vidim da mi nad glavom lebdi nova opasnost, ali se ne usuđujem pitati ga.

Hadrulah-beg je zamišljen dugo šetao gore-dolje, gurnuvši, ruke u džepove. Zatim zastade preda mnom i prihvati mi rukama ramena.

— Mala — reče mi — ti ništa ne znaš?

— Ne znam, gospodine doktore.

— Znaš... Da nije tako, udarilo bi ti u oči kako se nešto neobično, čudnovato zbiva, pa bi me pitala.

— Ne, gospodine doktore — odvratih ozbiljno ništa ne znam... Samo vidim da ste zbumjeni, na mukama... Nešto vas tišti... A kako ste vi moj zaštitnik, čak donekle i moj otac, vaša je muka i moja... Šta vam je?

— Ferida, kćeri moja... Osjećaš li se dosta jakom? Znatiželjnost mi bijaše više naraslja nego strah. Nastojeći se pokazati mirnom, odvratih mu:

— Ja sam jaka, odvažna djevojka... Vi ste to više puta vidjeli... Govorite, gospodine doktore!

— Ferida, uzmi ovo pero u ruke... Piši što će ti reći... Da, kćeri moja... Pouzdaj se u svog starog prijatelja...

Da se ne vidi kako sam uzrujana, sagnuh glavu nad papir čekajući da mi počne kazivati u pero.

Hajrulah-beg je neko vrijeme stajao zamišljen, a onda mi poče diktirati:

“Slavnom Prosvjetnom vijeću na Ptičijem otoku. Kako mi moje zdravstveno stanje ne dopušta da ostanem u prosvjetnoj službi, molim da budem oslobođena od daljeg službovanja kao direktorica ženske ruždije na Ptičijem otoku.” Sada ne razmišljaj ništa, niti me šta pitaj, već se potpiši!... Daj onda taj papir meni!... Ruke ti dršću, Ferida... Ne usuđuješ se pogledati mi u lice... To bolje, kćeri, to bolje... Jer ako me pogledaš svojim nevinim, čistim očima, još ču se više smesti. Shvatila si da se dogodilo nešto izvanredno, zar ne? Slušaj me, Ferida!... Ako se uzrujaš, ako pokažeš da na tebe ovo suviše djeluje, ja ču morati prekinuti riječ... A treba da sve znaš... Ferida, ti misliš da si u ove tri godine otkada si se bacila u život shvatila što su ljudi. Zar ne? Otkud?... Ja čak u svom životu koji se primiče šezdesetoj nisam to mogao shvatiti. Meni, koji sam tisuće i tisuće različitih nevaljalština, sramota video, ne može ovo da stane u moju staračku glavu... Mi smo, ja i ti, dva najčestitija, najbolja prijatelja što mogu biti na ovom svijetu... Zar ne? Mjesece i mjesecce sam tvoje bolesno tijelo držao na svojim rukama kao rođeno dijete. I znaš li, Ferida, šta su nam rekli, šta govore za nas? Nije moguće, to ti ne može ni na kraj pameti doći... Da sam ja tvoj ljubavnik... Ne pokrivaj lice rukama!... Naprotiv, digni glavu gore!... To čine oni u kojih je crn obraz... već mi pogledaj pravo u oči!... Što imamo mi da se jedno drugoga stidimo?... Slušaj me, Ferida, slušaj, da ti kažem sve do kraja!... Ova prokleta potvora najprije je potekla iz škole... Tvoje drugarice su počele protiv nas širiti glasove koji se ne mogu zamisliti... Uzrok je poznat...

To je stoga što si mimo njih postala direktoricom. Prije šest mjeseci htio sam, i ne kazujući tebi, učiniti ti malu uslugu, pa sam za to pisao jednom svom prijatelju, financijskom direktoru u Izmiru. Kako je ovo tvoje promaknuće došlo mojim posredovanjem, u njih je sumnja još više porasla.

Ova intrigantska vatra tinja već nekoliko mjeseci... Sve je došlo do ušiju Prosvjetnom vijeću i kotarskom predstojniku. Tamo na oblasnoj prosvjetnoj upravi ispitivali su tvoj curriculum vitae... Našli su mnogo tamnih tačaka... Na primjer, tvoj dolazak iz Carigrada u B..., a onda ostavka na mjesto u centralnoj školi i odlazak u zabitno selo. Sve je to bilo kao neko sumnjivo bježanje. Do nekoliko mjeseci došla ti je odnekle, s nekog nepoznata mjesta, pomoć... Napredovala si brzinom kakva se ne pamti u prosvjetnoj službi: uspela si se odjednom od seoske učiteljice na mjesto profesorice u ženskoj učiteljskoj školi. Onda si se opet bez razloga zahvalila. Tada ideš u drugo mjesto, ali se ni tamo ne možeš zadržati. Od prosvjetnog vijeća u Č... došao je odgovor... Kada sam ga čitao kao kao da sam otrov gutao... Kao da si tobože tamo... Ne, ne, to ti ne mogu reći... Ono što je izašlo iz pera tih vajnih ljudi od prosvjete i znanosti, to se ne mogu usudititi izreći ni moja brbljiva vojnička usta. To ne mogu reći ja koji govorim što mi na usta, dođe, koji ni najgoru riječ ne mogu zadržati na svojim usnama... Ukratko, Feridice onako kako kerovi smotaju ranjenu srnu onako su oni tebe sa svih strana zaokupili... I

najnevinija tvoja kretnja protumačena je kao neki dokaz protiv tebe. Sve je to unišlo u zapisnike i istražne spise. Ako si me ponekad pozvala u školu da liječim tvoje bolesne učenice, kada si iznemogla, dok nam je mala umirala malo naslonila glavu na moje rame, pa oni časovi što sam ih proveo uza te dok si ti ležala bolesna, sve je to, svako za sebe, bilo po jedan krupan zločin... U bezobrazluku su otišli tako daleko kao da smo se rugali običajima i navikama, moralu i časti ove zemlje... Nikoga oko sebe nismo poštovali... Dok smo svakome kazivali kako si ti bolesna, vozali smo se ruku pod ruku po njivama u žitnim kolima... Mjesto da vršiš svoju dužnost, ti si po mojoj bašći konja trkala... I to sve nije bilo dosta... Sada smo se povukli izvan grada na imanje. Feridice, ja ti ovo sve kazujem otvoreno, bez ikakva uvijanja. Mogao sam te praznom utjehom još koje vrijeme držati neobaviještenu. Mogao sam tvoje nade razbijati malo-pomalo, sve jednu po jednu... Ali nisam tako učinio. A znaš li zašto? Moj poziv, moje godine su me osvjedočile: čovjek mora ispiti otrov odjednom, pa ili će umrijeti ih se spasiti...

Pomiješati otrov sa sirupom ili s kakvom drugom besposlicom pa ga srkati gutljaj po gutljaj, to je nešto nečisto, gadno... Kazivati nesreću i jad sve malo-pomalo, u odlomcima, to je nalik kao da čovjeka pilaš pilom.

Da, Ferida, dobila si najteži šamar što se može dobiti na ovom svijetu. Da si bila sama, mogao te je ovaj udarac do kraja utući. Pa da, kad se toliki ljudi naklope na jedno dijete koje je kao ptičica, što može biti?... Zahvali Bogu da je pukim slučajem izbio pred te jedan oronuli starac... Mome životu kuca već jedanaesti sat a la turca⁵⁸... Ali, svejedno... Dosta je i toliko vremena da ti se nađem u pomoći. Ako mi to uspije, neću žaliti za ovim svojim životom koji i nije ništa drugo već hrpa događaja bez ikakva značenja. Ne boj se, Ferida!... I ovo će proći... Još si mlada... Ne gubi nade, bolje ćeš dane proživjeti!...

Htio sam tvoju ostavku sobom odnijeti, ali sam odustao. Ne usuđujem se ostaviti te u tom stanju. U djece ima svakakve nepromišljenosti i budalaštine. Hajde, Ferida, hajde da izademo na čist zrak da se zabavimo s ovcama, s kravama! Vjeruj mi, ove životinje više znaju za dobro koje im se čini nego ljudi...

Stari doktor stavi moju ostavku u omot i predade je kaplaru.

U ovaj komadić papira nisam zakopala samo jedan dio svoga života, već i posljednju utjehu svoga srca... Ah, kako je to tužno, Bože, kako je to tužno!... U što god sam se nadala izmače mi se iz ruku, što god volim to umire. Eto moji djevojački snovi koji su prije tri godine umrli zajedno s jednom jesenjom večeri, onda Munisa, pa moje učenice od kojih sam se nadala da će mi iza Munise ispunjavati onu prazninu u mom srcu.

Sve to, nad čim sam ja strepila kao ptica nad svojim ptičima, sve to žuti, opada, umire... Još nisam ušla ni u dvadeset i treću godinu života, još mi se s lica nisu izbrisali tragovi djetinjstva, a srce mi je od dna do vrha puno sve pomrlih

⁵⁸ Jedan sat do zalaska sunca.

mojih milih i dragih.

— Ferida... treba li ti štograd? Ako ne možeš spavati, da dođem...

Bilo je treće jutro iza toga. Svanuo vedar, lijep dan kao da je svibanjsko jutro... Ustala sam rano. Sobom sam namuzla mlijeka i Hajrulah-begu priredila kahvu...

Kada sam s poslužavnikom u ruci unišla u sobu, gotovo osmjehnuta, doktor je bio sav veseo.

— Bravo, Ferida — reče mi. — Vrlo mi je drago da si tako raspoložena!... Šta ti je stalo? Nije na te spalo da podnosiš brige ovoga svijeta.

Hajrulah-beg je bio tako veseo da se to ne da kazati... Kada sam vidjela kako je on veseo, ja sam postajala sve raspoloženija. Najzad sam zaključila da je došlo vrijeme. Privukoh njegovu stolicu do prozora pokrih mu noge ogrtačem, a ja se popeh na rub od prozora i sjedoh.

Otvorila sam prozor, poredala sam nekoliko razbacanih stvari. Razgovarala sam o koječemu što se odnosi na imanje, o ovcama, o pastirima. Neprestano sam govorila, smijala se, šta više ponekad sam zviždukala, kao što sam davno u školi radila.

— Gospodine doktore — rekoh mu — imam ja s vama nešto razgovarati.

Hajrulah-beg pokri oči rukama:

— Govori, samo prije toga sađi s prozora! Ne daj Bože da se prevrneš...

— Ne bojte se vi za to! Ja sam provela djetinjstvo skačući po drveću. A sada ču vam govoriti o jednoj svojoj odluci koja će vas obradovati. Eto vidite kako sam posve mirna... Ja sam sinoć nešto važno odlučila...

— Šta?

— Da živim...

— Šta to znači?

— Posve jednostavno... Da se ne ubijem... Jer ja sam nekoliko dana posve ozbiljno mislila o tome...

Ja sam to izgovorila tako lahko, ravnodušno kao dijete koje se šali. Stari doktor, sav uzrujan, skoči sa stolice.

— Šta govorиш, obješenice li jedna?! Šta je to?... Da sam ja, ne daj Bože, sjedio na tvom mjestu, od iznenađenja bih pao dolje i sav se razbio... Već, tako ti Boga, sađi ti dolje... Šta ja znam što može biti...

— Kada sam vam rekla — odvratih ja smijući se — da sam odlučila živjeti, nema smisla da se za me bojite da ne padnem... Sada da vam kažem zašto sam to odlučila... Ima tome više razloga... Prvo, nisam smjela... Ne gledajte vi na to što sam ja pogdjekada govorila o smrti... Kako bilo da bilo, ja se smrti silno bojim... Iako mi nema drugog izlaza, opet se ne usuđujem, gospodine doktore...

Te sam riječi izgovorila mirno, otvoreno, ispruživši ruke i pognuvši glavu.

Hajrulah-beg, sav uzrujan, uhvati me za ruke i svuče me s prozora. Upravo me silom sjede na neku nisku stolicu prema sebi:

— Kako si ti zagonetno dijete, Ferida!... Pogledam te, a ti slabo stvorenje, kao prst... Pogledam te opet, u tebe su tako duboki osjećaji, čudne misli, a što je još najviše, nevjerojatna čvrstoća volje i odlučnost... Dobro, Ferida, govori, da čujem...

— Moj jedini prijatelj, zaštitnik, otac, vi ste... Hoću dalje da živim... Dobro... Kad sam vidjela da nemam snage poći u smrt, nemam drugo šta da tražim... Ali kako? Pokažite mi kakav put... Možete li mi naći kakav izlaz?

Hajrulah-beg skupi obrve i zamisli se.

— Ferida — reče mi — i ja sam o tome razmišljao... Htio sam još malo pričekati pa onda s tobom govoriti... Ali kada ti možeš sebe toliko savladati, onda dobro, kćeri, da se razgovaramo o tome. Jednom za vazda treba da znaš, ne možeš biti učiteljica... Da ti sada o ovome tvome slučaju reknem još opširnije.

Prije deset dana došao je od oblasne uprave neki inspektor. To ti je neka nakaza od čovjeka s istršalim zubima kao u morža... Pod predsjedanjem toga inspektora sastavili su neku istražnu komisiju. Prije nego te riješe službe htjeli su te saslušati. Papir što ga je one noći donio kaplar bio je poziv na to saslušanje. Pomisli sada, Ferida..., kako bi ti izašla pred tu komisiju? Kako bi odgovarala na one gadne optužbe što bi ih slušala iz usta stranih ljudi? Kada sam to saznao, izgubio sam pamet. Donio sam sebi pred oči onu sobu gdje ta komisija zasijeda. Vidjeh tebe u tvom crnom zaru, blijeda djetinjeg lica, pred zvјerskim zubima onoga morža. Ovaj čovjek koji je naumio da te pošto-poto razdere traži uzroke kao u onoj priči vuk janjetu koje mu je tobože mutilo vodu, te pred tobom ponavlja sve one klevete, koliko lude toliko i gadne. Sada pustiti tebe samu pred ovog morža s tvojim nevinim licem koje mijenja boje i kad čuje kakvu malo otvoreniju riječ iz brbljavih vojničkih usta...

Hajrulah-begove blage plave oči sijevahu strašno, vilice mu drhtahu da su mu zubi cvokotali a glas mu se prigušivao. Ja ga takvog nisam nikada vidjela.

— Otvorio sam — nastavi mašući rukom — svoja lijepa usta pa sam onoga morža izlijepio, Ferida, tako da ne bi iz njega ni kap krvi kanula da ga je tkogod taj čas udario nožem.

Čuo sam da je i mene prije dva dana tužio sudu. Nestrpljivo očekujem dan kada će toj gospodi i na sudu reći sve one ljepote što su ih počinili.

Stari doktor je iza toga ušutio sve dok ga nije prošao onaj bijes u očima i ona strašna crven u licu. A onda nastavi opet onim svojim mirnim, blagim glasom:

— Sad, što bilo da bilo, ti si vatru pojela... Neću da o meni ružno pomisliš i da me prekoravaš kako sam te silom natjerao da daš ostavku... Ti moraš s tom učiteljskom službom prekinuti zauvijek... Bog je stvorio te oči, te usnice, da se smiju i da ulijevaju sreću svojoj okolini, a nije da pred kojekakvim morževima plaču i strepe. Ferida, još će ti nešto reći... Sada je moja odgovornost prema tebi dvostruka jer sam ja kriv da te je ova nesreća snašla. Stoga moram ja to i popraviti...

Kako sam ti rekao, nema više nikakve nade da bi se opet vratila svome

učiteljskom pozivu... Kada bi sad i našla kakva načina da se povratiš, trehnut će opet tobom pod kakvim drugim izgovorom... A povrh toga, možda tada neće ni mene više biti. Već da mi zajedno štogod smislimo... Je li ikako moguće da se vratiš svojoj porodici u Carigrad?

— Nije, gospodine doktore — rekoh mu oborivši glavu pred se. — Njih je za me zauvijek nestalo... A osobito poslije ovih događaja.

— Eh, a drugi izlaz... Bi li moglo biti da se udaš za kakva valjana mladića?

— Ne bi, gospodine doktore... Ja sam čvrsto odlučila umrijeti kao usidjelica...

— Ni ja nemam pouzdanja da bi bila sretna ako bi se udala, Ferida... Onaj nesretnik ti se toliko uvalio u srce da ga nije moguće iščupati...

— Gospodine doktore... noge vam ljubim... o svemu govorite, ali to...

— Dobro, mala, dobro...

— Hvala vam, gospodine doktore...

Hajrulah-beg se zamisli griskajući svoje bijele brkove.

— Dobro — nastavi iza male stanke — šta ćemo onda raditi? Evo nema bojazni da bi patila zbog kakve oskudice... Ovo nešto mog imetka može nam obadvome doteći... Svakako razmišljam kako bih upotrijebio svoj novac... A u što bih ga upotrijebio već za tvoju sreću.

Znala sam da će ga moj odgovor na to rasrditi. Ali to je moralo biti. Gladeći ga po koljenima, odvratih mu bojažljivo:

— Ali, gospodine doktore... Kakvim ću ja obrazom od vas primiti... ovakvu jednu pomoć u novcu?... Kako ću se ja onda spustiti nisko u svom ljudskom ponosu?...

Hajrulah-beg se ne rasrdi, već tužno, s bolom u duši, pogleda mi u lice.

— Sramota je to, Ferida, sramota... Kad smo nas dvoje tako dobro shvatili jedno drugo i sporazumjeli se, sramota je da tako govorиш... Ali šta ću ja? Sve jedno što se ti pričinjaš tako otvorena kao da te se ništa ne tiče, ti si opet ona prostodušna, ograničena kućna djevojka... Tako ne bi smjelo biti, ali što se može protiv toga kad je sve to već tako?... Sada slušaj, Ferida, kako ja o tome mislim... Kako bi sama za sebe živjela tako ponosna djevojka koja neće da primi ni najmanju pomoć od svog iskrenog starog prijatelja, osobito poslije ovakvih događaja, poslije tolikih ogovaranja? Stoga sam najviše i razmišljao o tvojoj udaji... Ti nećeš da primiš ničije pomoći, hoćeš da radiš da sama sebi zarađuješ, ali, eto, ni to neće moći biti... Kada ti ja velim da zajedno živimo, ni na to ne pristaješ. Je li tako?... Ne odvažuješ se da mi odgovoriš... već obaraš glavu... Ako ćeš pravo, ni ja to ne smatram pravim izlazom... Zašto u ovom ozbiljnom času ne bismo govorili posve otvoreno?... U ime mahale^[59] otišla je kotarskom predstojniku čitava deputacija... Tamo su rekli kako je protiv običaja, protiv šeriata^[60], da u mojoj kući živi mlada

⁵⁹ Mahala — gradska četvrt.

⁶⁰ Šeriat — islamski vjerozakon.

djevojka koja nije od moje porodice niti mi je uopće u rodu... Čak, čak su tražili da budeš protjerana u drugo mjesto...

Mene svakako nitko ne voli jer sam ja onaj čoravi kadija^[61] koji svakome govori istinu u lice... Zašto onda ovu priliku ne bi upotrijebili da i meni zadaju kakav udarac?... Ukratko, Feridice... Ti ne možeš živjeti sa mnom niti sama za se... Ova neosnovana sumnjičenja trovat će ti život, ova prokleta mrlja pratit će te kud god kreneš... Ova sumnjiva tačka u tvojoj prošlosti dat će priliku svakom loli da te napastuje... Šta ćemo, Feridice, kako ćemo se snaći?... Kako ćemo te zaštiti?

Kao bolesnik kojemu je suđeno da umre pogledah zdvojno doktoru u lice i, usprkos očajnom stanju u kojem sam se nalazila, opet sam se smješkala.

— Najzad — rekoh mu — i vi ćete uvidjeti da sam imala pravo kada sam razmišljala o smrti... Pogledajte, gospodine doktore, u ovo sunce, u ovo drveće, u ovo more što se razlilo tamo u daljine... Ima li ljudskog bića koje bi se htjelo rastati sa svom ovom ljepotom kad mu ne bi bilo ovako tijesno pri duši kao meni?

Hajrulah-beg mi začepi usta svojom rukom.

— Dosta, Ferida, dosta... Natjerat ćeš me da učinim sramotu koju nisam učinio nikada u svome životu: rasplakat ćeš me kao malo dijete...

On pruži ruku prema jesenjem suncu koje je prosijavalo kroz golo granje s kojeg je lišće već opalo pa nastavi:

— Ja sam već prilično ostario... Vidio sam svakojake nevolje, muke. Koliko se je samo očiju zanavijek zaklopilo na mojim rukama!... Ali nisam video nigdje tako velike tragedije kao na tom lijepom djetinjem licu koje predam mnom tako mirno govori kako mora umrijeti, a te nestasne usnice ipak dršču kao da traže povoda da se nasmiju... I premda si i ti mnogo pretrpjela i iskusila, ne vjerujem da si i ti tako šta vidjela...

Hajrulah-beg zbaci ogrtač s koljena pa skoči na noge. Dugo je šetao po sobi, a onda stade predam mnom i reče mi:

— Onda da se latimo posljednjeg izlaza... Zadržat ću te u svojoj kući kao svoju ženu... Tako ću te moći braniti... Spremi se, Ferida... U drugi četvrtak ćemo se vjenčati...

Evo je sedam dana kako sam na Ptičijem otoku... Sutra ću se vjenčati... Hajrulah-beg je, ima pet dana, otišao u Izmir da posvršava svoje privatne poslove i da nakupuje nekih novih stvari za kuću... Danas sam primila od njega brzojav da večeras dolazi.

Govorila sam mu da nam ove nove stvari ne trebaju. Nekako mi čudnovato odgovori na to:

— Ne-e, gospođice zaručnice! To mi se upravo čini kao da mi hoćeš nataknuti

⁶¹ Kadija — sudac.

na nos što sam ovako u godinama. Iako je priroda pogriješila i među nas umetla kojih trideset i pet, četrdeset godina, nije to ništa. Prava je mladost kad je duša mlada... Ti ne gledaj na me!... Ja sam čiliji nego kakav mladić od dvadeset godina... Zato hoću da te vidim nagizdanu, dotjeranu, kada budeš mlâda... Donijet će ti iz Izmira mlâdinsku haljinu kakva se može samo zamisliti...

Ja mu ništa ne odgovaram već gledam preda se. Hajrulah-beg opet nastavi:

— Osim toga dat će ti nešto na prstenovanje, ali i to će biti nešto vrlo krasno... Pogodi šta je!... Naušnice... prsten... briljanti?... Nije ni jedno od toga... Namuči se, ne možeš pogoditi!... Jedno sirotište...

Pogledah ga začuđeno. On se zadovoljno nasmija pa nastavi:

— Vidiš kako sam pogodio šta će ti se svijjeti. Naše imanje u Aladža-Kaji pretvaram u sirotište za trideset do četrdeset osoba... Tamo ćemo pokupiti svu siročad iz okolice... Ja će im biti liječnik, a ti im budi učiteljica i majka... Ja baš nisam toliko star, ali ipak, možda nećemo mati djece... Ovaj svijet je takav... Hajrulah-beg je to govorio smijući se. Njegov grohotni slatki smijeh koji sam prije toliko voljela sada mi je parao srce.

Ove retke pišem na onom istom prozoru gdje sam provodila dane svoga oporavljanja... U bašči pada sa granja čitava kiša suhog lišća bez prestanka. Vjetar utjera pogdjekoji žuti listić kroz prozor i zatitra se njime po mom požutjelom dnevniku...

Ona toplina, ona milost, ona čista nesebična ljubav u plavim očima moga starog prijatelja živjela je u mom srcu kao posljednji zeleni listak. Od onog dana kada sam u njega morala gledati kao u svoga muža, i taj mi je posljednji list požutio. Šta ćemo kad je život takav! Valja se i tome prikloniti.

Došla sam na posljednju stranu svoje školske bilježnice, koja je sva ispisana sitnim slovima kao mravlјim nogama. Tužna li slučaja! S mojim doživljajima svršava i moj dnevnik. Nije moguće da počnem pisati svoj novi život u novom dnevniku... I kad sutra budem... žena drugoga, nemam na to ni prava ni odvažnosti... Kakve će napokon imati veze Grmuša, koja nije bila ništa drugo već nekoliko kapi suza, s mladom ženom koja će se prekosutra ujutro probuditi u tuđoj sobi?...

Grmuša danas umire zauvijek među jesenjim lišćem što joj se prosipa po dnevniku, pokapanom suzama...

Zašto da u ovom posljednjem času na rastanku krijem istinu? Ja sam ovaj dnevnik koji neće nitko čitati za te pisala, Kjamurane... Da, sve što sam rekla, što sam napisala, bilo je radi tebe. Danas priznajem da sam pošla krivim, sasvim krivim

putem... Kako bilo da bilo, ja bih s tobom bila sretna... Jest, kako bilo da bilo, ja bih bila voljena i znala bih da sam voljena... Ali to meni nije bilo dosta... Htjela sam da budem mnogo, vrlo mnogo voljena... Iako ne onoliko koliko sam ja ljubila... jer to nije moguće... ali da budem barem tome sublizu voljena... Jesam li ja imala pravo da budem toliko voljena? Mislim da nisam, Kjamurane... Ah, ja sam mlada, neiskusna djevojka... Kada ja nekoga ljubim, ima sigurno načina da se nađe put kako bih i ja bila voljena. Zar ne, Kjamurane? Ali, eto, ja to nisam nikako znala... Tvoj žuti cvijet tko zna kako je privlačiva žena!... Ne rugam ti se, Kjamurane, vjeruj mi, ne, ne... Kada je ona tebe usrećila i ja sam se u svojoj mašti s njome izmirila... Tko zna kako i lijepo stvari ona pripovijeda, kako li umije pisati krasna pisma... Ja bih možda samo tvojoj djeci... našoj djeci, bila dobra majka... Toliko...

Kjamurane, ja sam naučila voljeti te istom onda kada sam se s tobom rastala... Ali, ne misli da je to bilo iskustvom u životu, voleći druge, već time što sam u mašti voljela tvoj lik koji mi se duboko, tužno, beznadno usadio u srce...

I u dugim noćima što sam ih u mračnim zejnijskim grobljima provodila uzdišući, i po pustim poljanama kada su na putničkim kolima tužno plakala zvonca svojim tankim glasom i po onim mirisavim putevima među baščama na Pašnjaku, ja sam živjela u mašti u tvome naručju, s tobom lice u lice... Onaj nesretni čovjek kojemu ću sutra biti žena misli da sam ja nevina, čista djevojka kao lijer... Kako se vara... Ne mogu ni pomisliti da je ljubav ovako slomila tijelo i dušu bilo kojog udovici kao što je meni tvoja ljubav...

Kjamurane mi se zapravo istom danas rastajemo... Ja istom danas ostajem udovica... Usprkos svemu onome što je bilo i prošlo, ti si bio donekle moj... a ja svom dušom tvoja ...

(Ovdje se svršava Feridin dnevnik.)

DIO PETI

janja / balkandownload

I

Kjamurane, Bogami su prave muke s tobom drugovati... U ova dva sata upravio sam ti barem stotinu pitanja... Osim "da" ili "ne" ne dobih nikakva drugog odgovora... Dodi sebi, sine...

Kjamuran se stisnuo u kraj kola koja su jedva išla po razrovanoj cesti. Zbog večernjeg vjetra uzdignuo je uz vrat jaku od kaputa pa zamišljeno promatra Mramorno more. Jedva diže pogled s mora i osmjeđnu se.

— Za dva sata — reče — na dvije stotine pitanja dati dvije stotine odgovora, držim, nije malo, tetku, pa makar to bili samo kratki odgovori "da", "ne".

— Dobro, sine, ali ti te odgovore daješ bez ikakva razmišljanja kao kakav stroj...

— Lijepo mi je to liječenje i promjena zraka, tetku... Vi mora da imate nekakve namjere s time da me nagonite na razmišljanje i da me tako zamarate...

— Ah, nezahvalniče!... Zaista nije više moguće s tobom drugovati. Ako te želim natjerati na razmišljanje, nije to stoga što bih te htio zamarati, već da te odvratim da ne misliš o onom drugom. Ali sada gubim svaku nadu... Nije više moguće da se tebi povrati život... Na primjer, prije tri dana odvedoh te na selo, jer da ima tamo svadba. Vidjesmo tamo i svakojakih ljudi, slušasmo bubenjeve, zurne, gledasmo čočeke, akrobate... Ja sam se divno zabavio, a ti baš ništa. Ne treba da mi to niječeš, to ti se vidjelo na očima...

— To se tebi, tetku, ne može kazati... Ja sam drukčije stvoren.

— Ne, sine... Ti si sebe doveo u to zlo... Gledaj mene, evo me, unišao sam u šezdesetu... a sve se s dana na dan pomlađujem...

— Da ne čuje tetka Ajiša...

— Neka čuje, mene se ne tiče!... Zar se nisam prije pet godina, kada si prvi put ovamo dolazio pričinjao stariji?

Kjamuran se nasmija:

— Kakvih pet godina, tetku?.. Deset godina je kako sam ja ovamo prvi put dolazio... Ravnih deset godina... Gotovo iz dana u dan... Ja se dobro sjećam, i onda je bio kolovoz kao i sada.

Aziz-beg pljesnu rukama:

— Ne govori, ako Boga znaš! Ah, što ove godine brzo prolaze... Imaš pravo. Ti

imaš već dijete kojemu su gotovo četiri godine. A četiri-pet godina si bio zaručen s Feridicom... Ah, Kjamurane, ni sada mi ne može leći u pamet šta ti pòradi s Feridom... Kada god pomislim na Grmušin glas kao u slavuja, na njezino lice kao ružica, uvijek mi srce zastudi... Otada je prošlo deset godina, a ni sada mi ne može srce podnijeti da pogledam u bašču iza svoje kuće. I kada umrem, kada me nestane, neću ti to oprostiti, Kjamurane...

— Tetku, zar se o tome govori bolesniku koji je ovamo pozvan u vaš kraj da promijeni zrak, da se liječi?

— Tako je, ali ovo nema nikakve veze s tvojom tugom. Ti si se oženio ženom koju si volio. Nisi ni godinu mogao s njom biti sretan... Munevera je pala na postelju. Tri godine svoga života si proveo kao bolničar. Nastojao si liječiti svoju ženu po otocima, u Švicarskoj, ne znam gdje... Ipak dođe suđeni čas, prošle ti zime umrije žena... Napade te neka bolećivost. Ne možeš se nikako sabrati. I sada kao da si bolestan. Šta to ima s Feridom?... Ti si drugu volio...

Kjamuran se opet gorko osmjehnu:

— Tetku, meni nitko ne vjeruje... Naravno, ni vi mi nećete vjerovati, činit će vam se čudno... U mome životu ima nekih doživljaja... Ali vas uvjeravam da ja u svome životu ništa, nikoga nisam toliko volio kao Feridu.

— Težak sevdah... Žarka ljubav... — prošapta Aziz-beg kroz zube.

— Rekao sam vam, tetku, nećete mi vjerovati. Svakako mi to nitko ne vjeruje... Mužgana se evo godine i godine srdi na me. Ne da mi Feride ni u usta uzeti... Čim je spomenem, skupi obrve pa mi dobaci: "Ne, Kjamurane, ti nemaš prava govoriti o njoj." Tako isto i mati, a tako i tetka. Svi su u tome složni... Jedina je Nermina s kojom mogu ovdje govoriti o Feridi. Nermini je sada sedamnaest godina... Kada je Ferida došla ovamo, bilo joj je sedam. Dosta joj je toga ostalo u pameti. Sjeća je se pa mi veli: "To je ona moja starija sestra u crvenoj haljini što me je ljljala na ljljački." Gdjekada mi dođe tako da upotrijebim sav svoj govornički dar da natjeram Nerminu neka mi priča o svojoj starijoj sestri u crvenoj haljini.

— Kako si ti čudnovat čovjek, Kjamurane... Dobro, a ona druga?

— Ona je bila samo jedna bolesnica. Mogla je umrijeti zbog mene. Kada sam izgubio svaku nadu u Feridu, htio sam prema njoj izvršiti dužnost čovječnosti i milosrđa... To toliko.

— Kako se vidi, ti se ne tužiš. Ali mora da si ti, Kjamurane, čovjek u kojega je duša nekako pomućena, ispremiješana.

— To je pravo, tetku... Ja ni sam nisam nikad znao ni šta hoću ni šta radim. Samo sam u jedno bio potpuno uvjeren, a to je moja slabost prema Feridi... na to dijete ima takvih uspomena da ih nije moguće zaboraviti... Čini mi se tako, ako ih se na smrti sjetim, umrijet ću plačući... Za to ću vam kazati još jedan dokaz... Kada su mi rekli da mi treba promjena zraka, prvi mi je na um pao Tekfur-Dag. Vi mislite da je mene ovamo doveo vaš poziv... Mislite li vi da sam ja ovdje već čitav mjesec da

se zabavljam po seoskim svadbama? Ne ljutite se!... Ja sam ovamo došao da potražim nekoliko razbijenih uspomena iz svojih prvih mладенаčkih dana ... Toliko...

— Pa, kada smo načinili jednu nepromišljenost... Je li se to dalo kako popraviti?

— Pogrešno sam radio, tetku. Vrlo sam pogrešno radio... Ferida se od nas rastavila pod tako lošim dojmom da sam se bojao najednom na nju navaliti kada sam joj otkrio trag... Nije bilo povrijeđeno samo njezino srce već i ponos. Tko zna koliko joj je bilo teško da sama samicata ode u tuđi svijet? Dok ne prođe barem šest mjeseci, ako bi me vidjela, mogla bi se još više uzrujati, podivljati pa načiniti još veću ludost. Jedva sam čekao proljeća... Počeh se spremati da uhvatim Grmušu u onoj seoskoj školi. Tada se upravo, kao usprkos, razboljeh. Ležao sam puna tri mjeseca. Kada sam došao u B..., sve je već bilo prošlo. Rekoše mi da se Ferida zaljubila u nekakva bogata kompozitora i kako po obalama potoka naslanja svoju nevjerničku glavu pa sluša kako joj svira uz ūd... Pomisli, tetku, godine i godine sam znao da su ta glava, te oči moje, samo moje, a jednog dana tako...

Kjamuran zašutje. Kao da se boji oštrog večernjeg vjetra što je dolazio s Mramornog mora, uvlačio je još više vrat u uzdignutu jaku od kaputa, gledajući u daljinu ribarske vatre koje su se, jedna po jedna, palile.

I Aziz-beg je iza ovog razgovora izgubio svoje dobro raspoloženje.

— Sine Kjamurane, bojim se da si ti onda počinio drugu budalaštinu. Da si onda mogao uhvatiti Grmušu, ako ništa, barem bi bila sretna. A ovako, ne mislim da je...

Kjamuran se opet osmješnu gorko i mahnu glavom.

— S te strane možete biti mirni, tetku. Ferida je ima dvije godine vrlo sretna. To sam čuo od onih koji su to vidjeli svojim očima. Muž joj je neki stari ali bogati liječnik. Žena jednog upravnog inspektora, stara prijateljica Feridina, prošle godine je našla Feridu na Ptičnjem otoku. Grmuša se, kako veli ove njezina prijateljica, vazda smije, govori, šali se kao i prije. Rekla je kako se bavi na jednom poljskom imanju, tri-četiri sata daleko od grada, i tamo se brine za dvadesetak siročadi, pa je vrlo sretna. Ne može se od muža rastati ni po sata. Prijateljica joj je pokušala navratiti da razgovaraju o Carigradu, o njezinoj rodbini... Ferida je brzo presjekla taj razgovor rekavši: "Ja se više ne sjećam ni onoga kraja ni onih ljudi..." "Dosta sam se ogriješio i skrivio Feridi. To znam... Ali i vi imajte obzira pa mi recite je li bilo pravo da ona mene tako brzo zaboravi? Ali, sve su to suvišne riječi. Da presječemo taj razgovor. Doviđenja, ja ću izaći iz kola pa ću polagahno pješice do kuće. Ovaj izrovani put me je svega pretresao ...

Aziz-beg uzdahnu, pa će s nekom filozofskom pozom:

— Upravni su činovnici zaista nesretni ljudi! Evo, ove puteve sam prije nekoliko godina sobom gradio. Kao kakav nadziratelj radnika gorio sam ovuda po

suncu. Ali nije tebe zamorio put, Kjamurane. Ne pretvaraj se! Kakvo su dobro učinili što su mene prije sedam godina digli odavde s položaja okružnog načelnika? Hajde, sine, ali nemoj zakasniti jer ćeš upropastiti staricu majku i mene. Ako zakasniš, onesvijestit ćemo se, ona od brige a ja od gladi.

*

Mjesto gdje je Kjamuran sišao s kola bijaše kraj onog istog mosta. Isto onako kako je prije deset godina ovako pred večer u kolovozu došao ovamo, i sada sjede na rasklimane daske i poče mahati nogama.

Tako radi evo dvadeset i pet dana otkako je došao u Tekfur-Dag. Svaki dan pod večer dođe ovamo, a onda, kada se prilično smrkne, vraća se polagahno, zamišljeno kući.

Mužganin muž je službenim poslom otisao na neko vrijeme u Anadol pa i ona otada boravi s djecom u Tekfur-Dagu. Jedne večeri reče Kjamuranu:

— Pričinjaš se veoma umoran... Mora da si daleko išao?

Kjamuran se osmješnu umorno pa joj odvrati:

— Pogodila si, Mužgano... Vrlo sam daleko išao. U daleku prošlost od prije deset godina...

On je htio i dalje govoriti, ali Mužgana skupi usnice kao da i ne razumije šta joj hoće reći.

— Tako — dobaci mu i okrenu leđa.

Mužgana se već godine i godine srdila na Kjamurana onako kako može žensko srce biti svadljivo kad mu bude što krivo. Nikad nije htjela ni jednu riječ progovoriti pred njim o Feridi.

Kada se Kjamuran-beg polagahno vraćao između bašča kući, bijaše se prilično unoćalo. Samo za planinama na zapadu još je odsjevalo večernje svjetlo.

Kjamuran-beg se zaustavi kraj jedne putanje između bašča, pa je dugo zurio u noć promatrajući krijesnice i zvijezde. Sjetio se kako je one večeri ovom putanjom izbila Ferida. On je i sada vidio kako pred njim trkulji s podrezanim kosama, u bijeloj mornarskoj haljini, udarajući dječijim cipelama bez pete o kamenje.

Dugo se tu zadržao. Znao je da se kod kuće počinju brinuti za njega, ali mu se nikako nije dalo ići. Zastajkivao je putem kao da traži tragove nekakvu starom snu.

Izdaleka vidje pred kućnom kapijom žensku sjenu u bjelini. Bila je to Mužgana. Često je ona pred večer izlazila na ulicu s najmanjim svojim djetetom i, držeći ga ispod pazuha; učila ga je hodati.

Čim izdaleka spazi Kjamurana, mahnu mu rukom pa ga upita:

— Kjamurane, kako polagahno ideš? Gdje si to ostao dosada?

— Nigdje, Mužgano! Vrijeme je tako lijepo...

Mužgana te večeri nije imala djeteta uza se, ali se pričinjala nekako čudnovata.
Na njezinu licu koje je vazda bilo mirno vidjelo se neko uzbuđenje.

— Mužgano, tebi je nešto?

Mlada je žena htjela nešto reći, ali nikako nije nalazila riječi. Izmače se korak nazad pa, pokazujući u kut između vrata i vanjskog zida, reče:

— Gledaj, Kjamurane, tko nam je danas došao...

Kjamuran se okrenu začuđeno. U plavkastom svjetlu što je padalo sa svjetiljke više vrata opazi u svojoj neposrednoj blizini Feridine svijetle oči. Kao da joj se na zjenicama svijetle dvije plave zvijezde, oči joj se smiju zajedno s lijepim licem koje se pričinjalo malo zamoren. Ferida se, eto, smijala pred njim, u njegovu srcu onako isto kako ju je on u mašti, gledao šest godina kad god bi zažmario. Kjamuran se lahko njihnu i na časak zaklopi oči kao onaj koji se boji da mu ne pobegne kakav lijepi san. Razgledao je oko sebe gdje bi se naslonio. Ni jedno ne može naći riječi koju bi drugome progovorilo, samo se dršćući zglédaju. Dok su nastojali da se jedno drugom osmjejhnu, u očima im se zrcalile suze. Mužgana je osjetila svu težinu položaja. Uhvati Feridu za ruku pa je dovede pred Kjamurana. Glasom punim značenja reče mu:

— Tetić i tetična su gotovo kao brat i sestra. Kako Ferida nema brata, ti si joj, Kjamurane, kao stariji brat... Reci sestri: "Dobro došla!"

Kjamuran još jednakom nije ništa govorio. Lahko se nakloni i dotače se Feridinu kosa. A onda, kao da joj šapće na uho, reče posve tiho:

— Ne mogu naći riječi, gospođo Ferida, da vam kažem koliko se radujem što vas opet vidim.

Te riječi dadoše i Feridi hrabrosti pa, kao da je ona stara harmonija počela nestajati, glasom kao napukli kristal odvrati:

— Hvala vam, Kjamuran-beže! I ja se isto tako veselim.

— Kada ste došli?

— Danas oko podne... Prije deset dana stigla sam u Carigrad... Saznala da nema nikoga od vas tam, a ja sam tako poželjela da vidim tetke, sve vas... Mislila sam možda ima tkogod i među njima tko je poželio vidjeti me... A svakako je Tekfur-Dag tako lijepo mjesto za one koji su se navikli po njemu šetati. Zar ne, Kjamuran-beže?

Mužgana se opet umiješa u riječ:

— Lijepo je to sve, ali treba ostaviti te nazive: gospođa, beg, te besposlice i tu ukočenost... Maloprije sam vam rekla, vi se računate gotovo kao brat i sestra. Već je najbolje da ti, Ferida, zoveš Kjamurana bratom...

Obadvoje oboriše oči. Ferida poče bojažljivo:

— Zbilja... hoćeš li dopustiti, Kjamurane, da te zovem bratom?

Čekajući odgovor nije gledala u Kjamurana već je razgledala po mraku gdje su svjetlucale krijesnice, kao da nešto traži.

— Kako ti hoćeš, Ferida... Kako ti duša govori, onako i radi!...

Sada su se mogli razgovarati mirnije. Ferida u nekoliko riječi kaza Kjamuranu svoj put:

— Imala sam posla u Carigradu... A onda, kako ti rekoh, poželjela sam vas sve, da vas vidim... Doktor, tvoj zet, dao mi je dopusta dva mjeseca... kako mi je drago što sam tetke, sve vas, zatekla u zdravlju. Samo je tebe stigla nesreća, Kjamurane... Čula sam u Carigradu. Silno, silno me je to ožalostilo. Kako je to velika nesreća da si tako brzo izgubio ženu! Ali imaš malog. Da Bog da zdravlje i dug život Nedždetu! Kako imaš lijepo dijete, Kjamurane! Tako ga volim... Čim sam došla, odmah smo se sprijateljili. Sve dosad je sjedio na mom krilu. Doista se ja s mališanima brzo sprijateljim...

Sve što je dalje govorila, sve je bivala otvorenija: riječi, pokreti postajahu joj oni isti, prijašnji, kao u nestašna djeteta.

Za Kjamurana je bila sreća slušati njezin glas i gledati pri tome njezine usnice, njezine oči koje su u noćnoj tami sijevale, pa on ništa i ne misli, ni na um mu ne pada da je ona tuđa žena, da će ta sreća do mjesec, mjesec i po biti samo opet pusti san. Samo se jednoga on bojao, da oni iz kuće ne opaze da je on došao. A ta mu se bojazan brzo ostvari. Prva ih opazi pred vratima Nermina. Čim je viknula u kuću da je Kjamuran došao, dotrča k njima i uhvati Feridu ispod ruke.

— Seko, Ferida — reče — Kjamuran mi je svjedok da te nisam zaboravila. Često sam s njim govorila o sestri u crvenoj haljini. Je li, Kjamurane?

II

Večera je te noći bila kao svadbena gozba. Uvrh stola je Aziz-beg zbijao šale kao dijete:

— Ah Grmušo... Bila si me upravo bacila u žalost! Slušajući sada taj glas, dolazi mi da zaplačem... Mora da sam te plaho mnogo volio.

Grmuša, koja se iza toliko godina opet vratila jednog dana kada su bili izgubili nadu da će je ikada više vidjeti, nije donijela sobom malo raspoloženja, već je povratila u kuću dobar dio onog starog veselja. Sva se lica smiju, u svim srcima nešto titra kao krijesnice koje se vide kroz otvorene prozore. Samo gospođa Besima pri kraju večere, govoreći nešto posve obično, odjednom zaplaka, ali brzo opet obrisa suze.

— Ništa... ništa... — reče — nije ništa... Sjetila sam joj se majke Đuzide...

Ferida koja je u svom krilu pítala Kjamuranovo dijete grožđem sagnu glavu i sakri je u kovrčastu plavu kosu malog Nedždeta. Samo toliko. Ali joj se brzo iza toga vrati staro raspoloženje.

Gospođa Besima poče pripovijedati nešto o Nedžmiji koja je s mužem otišla u Trapezund.

— I ona je — reče — kukavica žalosna. Lani joj je umrla kći od vrućice.

Ferida duboko uzdahnu.

— Znam — reče — i ja tu žalost, tetka... I moju je malu pokosila ta ista bolest.

Svi se za stolom u čudu zgledaše.

— Dakle, ti si imala dijete? — upita je tetka Ajiša. — To nismo znali.

Ferida tužno kimnu glavom.

— Jesam, curicu kao biser. Samo da ste vidjeli kako je bila lijepa! Nikako ne mogosmo spasiti moje čedo...

— A koliko joj je bilo godina, Ferida? — opet upita tetka Ajiša.

— Upravo je bila navrsila trinaestu. Prvi sam joj zàr počela šiti. Brzo bih postala punica.

Sva soba prasnu u grohotan smijeh.

— Ah, Grmuša — uskliknu Aziz-beg — kad ti bude i sto godina, ti se nećeš proći svoga budalasanja i šale.

Svatko se smijao Feridinoj kćeri od trinaest godina, ali su se u Feride napunile oči suzama. Još jače prigrli Nedždeta uz grudi, a onda im ispričala priču o Munisi. Što je dalje pripovijedala, sve je postajala tužnija.

Tu noć su do kasno sjedjeli. Aziz-beg bi pokatkad dobacio:

— Ferida, kćeri, ti si umorna od puta... Idi, lezi!

U krilu joj je već davno zaspao Nedždet, ali ga ona ne popušta. Aziz-begu bi, smijući se, odvratila:

— Ne smeta, tetku... Ja se upravo među vama odmaram. Mene je najviše zamorila samoća...

Čitave je sate govorila a da joj se na svijetlim očima i onoj kraćoj usnici nije ni za časak utrnuo smiješak. Kada vidi kako je s ushitom slušaju, ona iskrivljuje riječi, kupi usnice kao dijete koje se miluje, stišće jezik među zube i samo govori i govori. Toliko je starog tetka opila raspoloženjem da se nije mogao suzdržati a da ne ponovi jednu staru šalu. On bi Feridu, dok je bila mala, uhvatio za gornju usnicu, pa bi je silom poljubio govoreći joj: "Ah, nestasna Grmušo... ti si moje trešnje pokrala... Vrati mi ih, vrati!..."

Usred smijeha što se oko njih razlijegao, uhvati Feridu koja se otimala, pomažući "Ne diraj, tetku, ispod vilice!" i opet ponovi staru šalu. Zatim je pozorno pogleda u lice i dodade:

— Šta ću ja, Grmušo... Ti si kriva... Eto si postala prava žena, domaćica... Ali ti je narav i sada djetinja. Pa čak ti je, eto, lice djetinje. Tko bi rekao da je to lice mlade udate žene?

Kjamuran u kutu gdje je sjedio osjeti kako je problijedio. Ovoga časa je prvi put shvatio da grmuša pripada drugome.

III

Dva dana od ove noći Kjamuran nije mogao čestito vidjeti Feridu. Grmuša, kad je bila prije deset godina u Tekfur-Dagu, sprijateljila se s mnogo djevojaka, svojih vršnjakinja. Sve su one sada bile prave gospođe. Feridu ne ostavljaju nikako na miru. Nije im dosta što joj dolaze i sate i sate se isjedavaju, već kad pođu, spodbiju i Grmušu pa je povlače od kuće do kuće, od bašće do bašće.

Mužgana, videći kako je Kjamuranu krivo, upravo se veselila pa porugljivo dobaci:

— Uzalud... Neće nam pustiti Feride...

Ali ipak je najpreče da se on zabavi, razonodi. A Kjamuran je u ova dva dana samo dvaput vidoval Feridu: jednom za večerom, a jednom u zaru kada se odnekle vratila.

Bilo je treće jutro. Kjamuran je mimo svoj običaj ustao vrlo rano. Istom se svanjivalo. U vili je sve još spavalо. Kada je Kjamuran podigao zastor na jednom prozoru, opazi Feridu u bašći. I ona je vidjela kako se prozor otvorio. Podiže glavu pa, stavivši ruku nad oči da ih zakloni od sunca koje se istom rađalo, reče mu odozdo:

— Zar ste već ustali, Kjamuran-beže? Kako ste promijenili narav... Prije vam je trebalo ljeti baciti u prozor čitavu pregršt kamenčića, a zimi po nekoliko gruda snijega dok biste se probudili... I vi ste sada postali pomalo Anadolac... Kada bih ja tamo ustala u ovo doba, uzimali bi to za sramotu pa bi mi rekli: "Lijenčina ne dâ da je prvo sunce obasja."

U glasu kojim su ove riječi izgovorene a koji je podsjećao na onu staru duhovitu Grmušu, bila je neka sličnost s vodom tekućicom koja ulijeva u srce svježe osjećaje. Kjamuran je upita nekako bojažljivo:

— Da i ja dođem, Ferida?

Ona, još i dalje držeći ruku nad očima, odvrati mu u šali kao i uvijek:

— Ne bi bilo ružno, ako se ne bojite da će hladnoća naškoditi vašem nježnom tijelu... Počastit ću vas na anadolski način...

Dovede Kjamurana pod veliki orah pa ga sjede na stolicu koja je od sinoć

zaboravljeni u bašči.

— Kjamuran-beže sada ćete me malo pričekati...

— A rekli smo da ćemo tu ukočenost pustiti...

— Treba se malo strpjeti... To će doći samo od sebe. Ne usuđujem se da odjednom prijeđem na nepoštovanje...

Kjamuran se nasmija:

— Ali, Ferida, to je još više nepoštovanje... Ja ti to zabranjujem... Kad mi rekneš: "Vi... Kjamuran-beže," dolazi mi upravo kao da se sa mnom šališ...

I Ferida se poče smijati:

— Pravo imate... imaš pravo... Nastojat ću, a sada mi dopusti... Uzvarit ću ti mlijeko...

— Ferida, molim te...

— Uzalud ti je... ne moli me... Anadolskoj je ženi najljepši kompliment ako je pustiš da radi, da te posluži...

Malo u šali a pomalo i tužno dodade:

— Da bismo se svidjele, mi nemamo druge privlačnosti osim da radimo kućne poslove...

Hoda po bašči, donosi kotlić, sabira suho granje, razgovara s vrtlarom koji se istom probudio.

Najzad, evo je s čašom mlijeka iz kojeg se pušilo.

— Nije mlijeko kako sam ja htjela, Kjamurane. Ali, do tri dana ćeš vidjeti... šta je danas? Ponedjeljak. Pozivam te opet u četvrtak na zajutrak. Pit ćeš mlijeko od iste ovce, ali ćeš vidjeti kako će biti posve drukčije ... Upravo kao ukusno voće. To je moja velika tajna. Nimalo ne pokazuješ znatiželje kako će to biti. Kako nemaš osjećaja!... Da ti odmah kažem. Tri dana ću braniti ovcu kruškama... Čini mi se, ti ćeš ozepsti. Zrak je malo oštar. Hoćeš li da me tetka Besima izgrdi i da mi rekne: "Budalo, razboljela si mi sina."... Čekaj, ja sam navikla na hladnoću. Da ti dam svoj šal...

Zatim skide sa sebe crven vuneni šal koji je bila sapela pad vrat pa njim pokri po ramenima Kjamurana koji je pomalo drhtao od jutarnjeg hladnog zraka.

Kjamuranu se pojavi pred očima jedna slika od prije deset godina. On vidje pred sobom malu školsku djevojčicu u kratkoj crnoj suknji, zamazanih prsta plavom olovkom, koja mu je pred vratima vile u Kozjataku isto ovako kačila na ramena svoj plavi kaput. I ću njezin glas kako mu kao kakva odrasla veli: "Sad je moja dužnost da te čuvam."

— Kjamurane, koliko si se zanio, ispast će ti čaša iz ruku... Ispržit ćeš koljena... Šta si se toliko zanio?

— Ništa, nešto mi palo na um...

Ferida, kao da bi ga htjela spriječiti da kaže šta mu je to na um palo, dobaci brzo:

— I meni isto tako... Kad vidjeh šal na tvojim ramenima, sjetih se kako sam te zvala gospođica Kjamuran.

*

Kada je Ferida svršila svoj posao, uze nisku kuhinjsku stolicu pa sjede prema Kjamuranu. Njezino je tijelo pokrivala prostrana, široka haljina od debele, tamne brusanske svile. Naslonjena laktima na koljena, s rukama ispod vilice, uze razgovarati.

Kjamuran je prvi put ovako izbliza, pri čistoj svjetlosti, video njezino lice. Bila je malo oslabila, opala. To opadanje joj je istaklo oči da su se činile još veće, a bile su zastrte nekim mahmurlukom. Na te oči Grmušine koje su se prije pet godina sjajile kao zvijezde napala je neka uvehlost od groznice upravo kao u cvijeta kad ga zaboravimo blizu vatre. Ovim se očima on smije kao i prije, gleda ih kao i prije onom nevinom smjelošću. Ali se Kjamuranu učini tako da nije moguće kao prije vidjeti dubinu, kraj tih očiju.

Kose joj kao u djevojke iz provincije, raščešljala ih na dvoje pa ih oplela u dvije guste pletenice. Kose su joj bile toliko začešljane da joj se vidi sve čelo i obraz, obrve joj se izdigle gore, a po bijeloj puti izbijaju plavkaste sjene žilica.

Kjamuran je slušao više njezin glas nego riječi, a promatrajući to lijepo lice, udari mu nešto u oči. Feridina boja lica nije bila ona prava kakva se vidi u mladih žena koje sretno žive naravnim porodičnim životom. Na toj puti bio je neki tugaljiv žar koji se vidi u neudatih djevojaka što budu osuđene da bez ljubavi ostare, upravo kao ono u ružica koje neuzbrane počnu vehrnuti.

Jutarnje je sunce na tome licu obasjavalo tako značajne crte da je Kjamuran od časa do časa više blijedio i dolazilo mu da počne naricati tužaljku za ljepotom. Kjamuran nije mogao nikada ni pomisliti da duševne muke mogu ovako proljepšati mladu djevojku...

Ferida je s onim svojim smiješkom koji se nije nikada trnuo na njenim usnicama, zvonkim, tugaljivim glasom pričala o svojim uspomenama iz djetinjstva.

Kjamuran se usudi upitati je za jednu noviju uspomenu.

Ferida nekako tegobno mahnu glavom.

— Nije mi više u pameti, Kjamurane. Svega se sjećam do svoje petnaeste godine, dok nisam ovamo došla... Ostalo je sve pokrila neka magla... Ne mogu se više sjetiti...

Govoreći o ovoj magli koja joj je pokrila uspomene, u očima joj se hvata neka druga magla, pa je okrenula glavu na stranu i gleda u daljinu.

*

S ovih najstarijih uspomena iz djetinjstva odjednom prijeđe na doživljaje od posljednjih pet godina. Dok je pripovijedala o nekom slučaju s Hadži-Kalfom, o jednoj riječi seoskog starješine iz Zejnija, o smiješnoj zгодi s direktorom Redžep-efendijom, gdjekada joj bez ikakva povoda padne neki umor na nasmijane oči, na živo pripovijedanje, pa joj zvonki glas postaje dublji, dršće kao uzbuđeno srce.

Kad je pripovijedala o nekoj zgodji na obali potoka, Kjamuran zažmiri, pitajući sama sebe: "Da to nije obala na onom vodopadu gdje si ti naslanjala glavu na krilo svog dragog i gledala mu u oči dok ti je on svirao u ūd?"

Kad je Grmuša ispripovijedala nekoliko najobičnijih, beznačajnih zgoda iz svoga života, odjednom, kao da joj je nešto na um palo, reče:

— Kjamurane, a nisam ti još pokazala sliku tvoga zeta!

I pruži Kjamuranu zlatan medaljon koji joj je visio na vratu o zlatnu lančiću.

Mladić je kušao da se ne oda. Kako je na te riječi problijedio i zadrhtao, uze sliku. I Ferida, da bi je s njim zajedno gledala, pruža glavu i prikučuje svoje lice njegovu.

— Vidi to lice, Kjamurane!... Kako je plemenito, lijepo, zar ne?

Mladi čovjek je neopazice, ispod oka promatrao Feridu. Ona je tako zaneseno gledala sliku da nije ni opazila kako je Kjamuran promatra.

To je Kjamuranu bio najteži, najgori čas u životu. Dakle, ova nježna, nevina ljepota pala je u ruke tome starcu bijele kose, naborana lica.

Kjamuranu se ukaza pred očima jezovita slika: on kao da je gledao Feridu, kako joj plamte obrazi od stida, iz napola zaklopljenih očiju roni suze, na usnicama joj trepti neka nevina dječija molba nastojeći da se izbavi iz naručja ovog starca.

Grmuša je, i ne gledajući, to osjetila pa se uspravi i nekako tegobno spusti medaljon u njedra.

— E, Kjamurane, sada mi dopusti da idem. Čini mi se da opet danas imamo goste.

IV

Prošlo je deset dana kako se Grmuša opet vratila u svoje gnijezdo. Aziz-beg je svaku večer govorio:

— Opažate li, djeco, kuća se posve promijenila. Grmuša je ovaj put nalik na lastavicu. Kao da je pod svojim krilima donijela proljeće. Ovaj njezin pohod od četrdeset dana sliči onim starim svadbama o kojima se priča da su trajale po četrdeset dana i četrdeset noći. Šteta, eto nam opet prođe jedan dan.

Ferida bi se na to nasmijala pa mu odvratila:

— Ne smeta ništa, tetku. Do nekoliko godina ču opet uzeti dopuštenje pa ču vam doći... Ne žalostite se zbog toga!... Pred nama je još toliko dana... Zašto da se već odsada žalostimo?...

Grmuša je postala ona prava stara Grmuša. Svaki dan se sve više otvarala kao svjež cvijetak kada se iza bure opet domogne sunca.

Opet je ona postala dječija zabavilja u kući. Sva, i manja i odraslija, djeca su se kupila oko nje: Mužganina trogodišnja kćerkica i od nje malo stariji Nedždet i sedamnaestogodišnja Nermina. Od jutra do mraka ne puštaju je od sebe. Sva se vila ori od njihova veselja i smijeha.

Odrasli su se ponekad i tužili na ovu pretjeranu pomamu, ali su se, s druge strane, i radovali tome. Uza sve što se dogodilo, njih dvoje su jednom bih zaručnici. Spočetka su se bojali da se nanovo ne pozlijede rane koje su za ovo pet godina bile malo zacijelile. Počela im je ulijevati neko pouzdanje ona mirna, tiha sreća Kjamuranova, koji, čini se, i ne traži ništa drugo već da izdaleka promatra Feridu ovako veselu.

Ali uza sve to ne popuštaju u opreznosti svojoj pa nastoje ojačati u njima stare osjećaje kad su se držali kao stariji "brat" i mlađa "sestra". Kao što se izbjegava razgovor u sobi smirenog bolesnika da se ne bi uzbunio, tako su se i ukućani pribojavali da kakvom neopreznom riječi ne bi u njima pobudili štograd iz one novije tužne prošlosti.

Aziz-beg bi pogdjekada upitao Feridu:

— Bi li ti taj svoj boravak kod nas mogla produljiti?

Čim bi pala riječ o odlasku, Grmuša bi se malo rastužila, ali bi odlučno

odgovorila tetku:

— Nije moguće, tetku... Grmuša, kako bilo da bilo, majka je u drugom gnijezdu... Ima ih još koji je čekaju...

*

Kjamurana je najviše diralo veliko prijateljstvo koje je nastalo među Feridom i Nedždetom. Da bi se mogli rastati, trebalo je uvijek pričekati da dijete zaspi u krilu Grmušinu.

Kjamuran ču jednog dana kako se Ferida s Nedždetom upravo svađa.

Grmuša mu uzrujano govori: "Reci još jednom... tetka... tet... ka..." Ali Nedždet je ne sluša, već kao svadljivac maše glavom i viče: "Mama... mama... mama."

Kjamuran se na to bojažljivo umiješa pa joj reče:

— Pusti, Ferida... neka te tako zove!... Što ti to smeta? Možda jadnik osjeća potrebu da tako govori.

Ferida ne odgovori ništa već se pokunji, a onda je dugo gladila i milovala glavu malog Nedždeta...

V

Kjamurana opet probudi jedno jutro udaranje kamenčića u prozore. Znao je da tako ne budi nitko drugi osim Feride. Grmuša ga je opet pozvala pod veliki orah na zajutrak. Uz mljekko koje mu je prvih dana obećala, a koje je lijepo mirisalo kruškama, bijahu neki sitni kolači a do njih neko crveno slatko, slično recelju^[62].

Ferida je ovo slatko mazala po kolačima i pružala Kjamuranu.

— Ovo je sve vještina mojih ruku. Ne znam kako se zovu ovi kolači, ali slatku je ime đulbešećer...

Kad je svršila posao, opet uze onu nisku kuhijsku stolicu pa sjede prema Kjamuranu, gotovo do njegovih nogu.

— Eh, kaži mi sada, je li ti se svidio đulbešećer?

— Jest — odvrati joj Kjamuran smijući se.

— Voliš li ga?

— Volim.

— Još jednom reci...

— Volim.

— Ne tako, Kjamurane... Reci: "Ja volim đulbešećer."

Kjamuran nije shvatao to djetinjasto navaljivanje pa se smijao:

— Ja volim đulbešećer.

Dok su u Feride plamsale oči, obrazi, a od stida joj treptale trepavice, ona se sve više umiljavala Kjamuranu i kao dijete koje nešto moli saginjala glavu.

— Još jednom, Kjamurane — reče prigušeno — reci: "Još silno volim đulbešećer."

Mladić je, sav izvan sebe, u čudu gledao njezine usnice koje su drhtale kao u djeteta spremna da zaplače ako mu ne daš šta traži. Ne znajući ni sam zašto, i na njega je to djelovalo pa joj odvrati dršćući:

— Ja silno volim đulbešećer... Vолим га толико колико god ti hoćeš.

Ferida veselo kao dijete zapljeska rukama. Ali dok su joj se usnice smijale, iz

⁶² Recelj je džem.

očiju su joj se ronile suze. Kao da se ruga nekom drugom, koji zbog kakve sitnice plače, reče:

— Ah, ludosti... toliko se veseliti zbog toga što se nekom sviđa moja vještina... Ah, ludosti...

Nastojala je da se sama sa sobom šali, dok je prstima brisala oči, ali joj suze nikako nisu zastajale. S vriskom koja je naličila na prigušeno zapomaganje pokri lice i plačući pobježe unutra.

*

Jednom pred večer vraćao se Kjamuran s tetkom iz čaršije. Djeca bijahu uobičajila: čim ih spaze izdaleka, poredaju se ispred kućne kapije i čekaju slatkiše, bombone, čokolade.

Dok je Kjamuran dijelio djeci što im je donio, očuti kako je kraj njega palo nekoliko kamenčića. Kad je sve podijelio, pogleda oko sebe. Bila je to Grmuša. Stajala je malo po strani uz veliki kesten i mahala mu rukom.

— Znate, Kjamuran-beže, šta hoću. I ja sam ovdje.

Kada god se htjela našaliti s Kjamuranom ili ga bocnuti, uvijek mu je govorila: vi. Smijući se nastavi:

— Vi ste mene i suviše rano poslali u mirovinu. Kamo moj dio? Mislite li vi, gospodine, da su stare pogreške zaboravljene?... Ili mi platite da šutim, ili će večeras za stolom oživjeti ona stara priča s trešnje...

Isto kako je prije deset godina radila kraj ove kapije tako i sada stišće jezik među zube i pokaza mu crveni vrh smijući se.

— Imam, Ferida, nešto što je i meni darovano... Lijepa li slučaja!... I ja sam danas našao kutiju bombona. Htio sam ih sam pojesti ne pokazujući ih nikome. Ali, kad mi se sada toliko prijeti, šta ču?

Na Feridinu licu sijevnu pravo dječije veselje:

— Ah, kako je to lijepo, kako je lijepo...

— Ali pod jednim uvjetom, Grmuša... Da ti ja svojom rukom stavim u usta.

— Kako bi to bilo?

— Onako kao i prije kad ti je bilo dvanaest, trinaest godina.

Dok je to govorio, pruži jedan bombon Feridi. Grmuša je okljevala nekoliko sekundi, a onda pruži glavu i otvori usnice koje su joj lagahno drhtale. Ali, pored svega Kjamuranova navaljivanja, nije htjela ovako uzeti i drugi bombon.

— Daj ti to meni! Ja ču ih iza večere pojesti s Nedždetom.

— Hodи, Ferida, da idemo zajedno do onog zida!... Pogledaj kako je lijepo more!... Možemo se i razgovarati i promatrati...

— Dobro... Samo pričekaj dok ovu kutiju unesem unutra... Jedan časak...

Kjamuran se prvi put usudi dotači je se pa je uhvati za ruku:

— Ne, Ferida... Ne vjerujem ti. Reći ćeš mi: "Čekaj jedan časak, eto me odmah!" A onda ne ćeš doći ili, ako i dođeš, Bog zna kada i kako. Vidiš da ti više ne vjerujem...

Ferida ne odgovori ništa, sagnu glavu i podje s njim.

I Kjamuran je te večeri bio nekako zamišljen, tužan. Nije se mogao savladati, neprestano se jadao ispresijecano, bez veze. Iznad njih u sumraku proletje jato ptica, a on, pokazujući ih Feridi, reče joj:

— Ferida, je li de, i ti ćeš do nekoliko vremena odletjeti kao i one? Otići ćeš?

— ...

— Hoće li ti biti kako ugodno rastati se s tetkama, s njihovom djecom, sa svojim prijateljicama, s onim mjestima gdje si provela djetinjstvo?

— ...

— Dok ti budeš one tamo u svom gnijezdu usrećavala, zar te neće nikako mučiti pomisao da si ovdje ostavila raskopano drugo gnijezdo koje je sretno živjelo?

Ferida ne odgovara, čak i ne sluša. Na kutiji od bombona nešto je šarala, pisala komadićem olovke.

— Ne odgovaraš mi ništa, Ferida — pripomenu Kjamuran gorko.

Grmuša ga zaneseno pogleda.

— Oprosti, Kjamurane... Pamet mi je bila na drugom mjestu. Nisam ni čula šta si govorio. Ima jedna stara pjesma koju sam davno čula pa sam je bila zaboravila. Ne znam otkuda mi je sada odjednom pala na um. Da je opet ne bih zaboravila, zabilježih je ovdje. Evo, ako hoćeš, pročitaj! Meni je hladno. Idimo unutra!...

Kjamuran je pročitao s kutije četiri stiha, napisana Feridinim ispremiješanim rukopisom:

Puna sam vatre, ne otvaraj mi usta!

Ne goni me, silniče, da kazujem šta je u meni!

Zar ja ne znam šta si počinio? Ne nijeći mi!

Ne goni me, silniče, da kazujem šta je u meni!

VI

I za toga su prošla četiri dana Ferida je od svog starog prijatelja upravo bježala. Ona je ometala sve zamke, varke koje bi Kjamuran podapeo kako bi ostali sami. A kad bi došlo da u prisutnosti drugih štogod progovore, ona je izbjegavala da mu pogleda u lice, da se nađu oči u oči.

Bio je četvrti dan pred večer. Svi ukućani i djeca bili su nekamo pozvani. Nije bilo prilike da će se vratiti prije večeri. Svejedno što je napolju puhao jak vjetar i dizao prašinu, Kjamuran nije mogao ostati kod kuće već je izašao u šetnju.

Vjetar je s brda zviždao, drveće se savijalo, a po putevima se, dokle je oko moglo vidjeti, dizali čitavi stupovi prašine.

Kjamuranu je svaki čas nagonio vjetar prašinu u lice, u oči, da je često morao zastajati i okretati leđa vjetru. Na kraju jednog golog brežuljka opazi neko udubljeno stijenje. Kraj njega se, pod udarcima vjetra, njihala jedna breza savijajući grane. Kjamuran skrenu onamo, skloni se za stijenje i sjede da promatra.

Usprkos ovom vihoru, on je pred sobom video čitavo polje prazno, posve prazno, ravno kao kakva pustinja...

Nije nikada video prirodu ovako bez života, sve njezine čari ovako bez potrebe, suvišne, čitav njezin život ovako bez nade...

U daljini, gdje su se putevi mogli jedva zamijetiti, opazi blizu mora neku šarenu žensku sliku. Ne znajući ni sam zašto, spusti se, niz brdo i podje prema njoj. Domalo poznade Nerminin šareni zär. Čini se da je i djevojka opazila njega i da je izdaleka počela mahati suncobranom.

Zašto se je Nermina rastavila od ostalih, kamo je pošla? Ta znatiželja je pospješila Kjamuranove korake i on podje brže prema njoj.

Mlada djevojka okreće glavu od vjetra, jednom rukom čuva skute a drugom pelerinu koja se na vjetru izvija kao ptičija krila.

Čim Kjamuran spazi lice, odjednom mu zastrepi srce. U Nermininu šarenom zärnu bila je Ferida. Upravo kada će se sresti, vjetar istrgnu suncobran od Feride. Grmuša zapomaga i htjede ga uhvatiti, ali joj se u taj čas razviše skuti, pelerina se diže, a kose joj остаše otkrivene. Baš toga časa stiže do nje Kjamuran. Suncobran joj uhvati kraj jednog grma. Zaklonivši je svojom kabanicom od vjetra, pomože Feridi

da opet namjesti zàr.

— Kako si na vrijeme stigao, Kjamurane! — reče Grmuša... — Drukčije bi i mene vjetar digao u zrak kao pravu grmušu.

Htjela je još nešto reći, ali je vjetar natjera da sagne glavu i da zaklopi oči i usnice. Dok je Kjamuran i dalje kušao da je zakloni svojom kabanicom, pođoše obadvoje uporedo.

Ferida se bila već sabrala da bi mogla govoriti, ali se na njoj vidjelo da je njoj sada preče da se smije nego da govorи. Kao da ju je uhvatio drugi vjetar, poče govoriti kroz smijeh, isprekidano:

— Znaš li, zašto se smijem, Kjamurane? Bili smo u gostima. Meni na um pade da imam nekih poslova u čaršiji. Ali na meni je bila samo tanka haljina. Naravno, nisam se usudila tako obučena ići u čaršiju... Sirota Nerminica htjela mi je učiniti na ruku pa mi ponudi svoj zàr. Maloprije sam se vraćala iz čaršije pokrivena lica. Opazih kako za mnom ide neki oficir. I šta misliš prolazeći kraj mene, reče mi: "Gospodice Nermina... Vi ovdje?... Iznenadne li sreće za me..." Nermina mi je htjela učiniti uslugu, a sada je time samu sebe odala. Meni je to bilo tako smiješno da se nisam mogla suzdržati već se nasmijah. Siroti oficir je već tada video da se prevario. Pobježe od mene kao bez glave. A kako i neće kad mu je mjesto Nermine ispala čitava žena u godinama...

Kjamuran je sve to slušao smješkajući se, a Ferida nastavi:

— Ali, ja sam loše uradila što ti otkrivam djevojčinu tajnu. Moj brbljavi jezik ne može nikako da stoji... Janje moje, tako ti Boga, ne kazuj to nikome! A? Samo tamo kasnije.... Tko zna... ako bi im mogli kakvu uslugu učiniti, pomoći im...

— Obećavam ti, Ferida... Ali je Nermina dijete...

— Možebiti — upade Ferida kao da se jadi. — Ali u ovakve se djece nađe takvo srce kakvo se inače ne vidi...

Na to obadvoje zašutješe i pođoše dalje jedno uz drugo.

Vjetar je malaksavao. Oni su svoje korake sve više usporavah, upravo su se bojali da ne bi nestalo toga puta. Kjamuran je tužno mislio sam za se: "Maloprije je sva priroda bila posve pusta, sebe sam gledao kao kakvo nepotrebno ljudsko stvorenje. A sada, zaštićujući od vjetra ovo nježno, lijepo biće što dršće u šarenu zàru, obuzima me nevjerojatno velika sreća. To bi moglo biti tako uvijek. Ovo lijepo malo stvorenje mogao bih, kad bih htio, učiniti sretnim, a i ja bih bio sretan ... Šteta."

Ferida koja je idući zamišljena sve više usporavala korake poče opet razgovarati. Govorila je štošta bez ikakva povoda.

— Svejedno, kako je bilo da bilo, mene je ova promjena zraka lijepo zabavila. Svakako mi je ovo dosta za godinu-dvije... A onda, kada dobro poželim tetka, tetke, sve vas, onda će opet doći. Tako će godine prolaziti. Malo-pomalo kose će mi početi sijedjeti. A naravno, i u svih vas. Kada se opet sastanemo, radovat ćemo se.

Zato ćemo, možda, manje biti tužni kada se budemo rastajali. Tko zna, možebiti ću kasnije ovamo posve preseliti. Zar ne? Život je takav... Svašta je moguće... Onda ćeš ti biti posve moj... moj stariji brat... Kada budu stariji, jedan po jedan, nestajali, onda ćemo mi jedno drugo više cijeniti... One neznatne male pogreške činit će nam se ugodne. Ovako ćemo posljednje godine svoga života provesti na mjestu gdje smo provodili svoju mladost...

Glas joj postaje sve tronutiji, a u riječima joj se krije neka prikrivena tuga.

Putem sretoše prosjakinju s djetetom. Bosonogo dijete optrkuje oko njih i svojom suhom rukom gladi Feridu po skutima.

Kjamuran zastade da izvadi novac. Feridi se nije nimalo gadilo da pogladi prljavu glavu mališanovu, kao što je i bila vična da radi sa zapuštenom djecom. Kada su pošli, prosjakinja ih blagosivljaše:

— Da vas Bog jedno od drugog nikad ne rastavi! Da ti Bog pokloni lijepu gospođicu.

I nehotice zastadoše. Kjamuranu se sva tjeskoba srca sakupila u zelenim očima.

— Ferida, ću li šta reče ona žena?

Na to pitanje dvije krupne suze bijahu odgovor. Ne usuđujući se približiti se jedno drugom, oni nastaviše put.

*

Kad su došli pred vilu, bio je već pravi mrak. Vrijeme se bijaše smirilo, vjetar prestao. Drveće se iza ove silne bure utajilo pa se odmara a po stijenu se prelijevaju kapljice kao sedef.

— Još je rano, Ferida... Oni se još nisu vratili iz grada... Hoćeš li da idemo zajedno na onu stijenu?

Ferida obori glavu pa sva smrvljena moljaše:

— Pusti me, molim te, Kjamurane, da se idem raspremiti... Vjetar mi je udario u glavu...

Feridin šareni zär koji je maloprije onako osjećajno, ugodno, vragoljasto lepršao oko živog, razdraganog tijela, sada se sljuhnuo, objesio joj se o ramena...

Kao da joj je nestalo snage, spusti se na jedan onizak kamen u kapiji pa nehajno, bez nade uze suncobranom crtati neke nepravilne likove u pijesku.

Istom kasnije osjeti da je i Kjamuran sjeo kraj nje, da im se ramena dotiču, da joj i ruku drži u svojoj ruci, pa se malo uzbudi. Poplašeno pogleda oko sebe i htjede pobjeći, ali opet odustade.

Kjamuran opazi kako je nekoliko puta duboko uzdahnula, kako joj je iz časovite usplahirenosti odjednom pala u oči neka beznadna klonulost. Hladna kao

led, dršćući, pustila je da joj ostane ruka u ruci prijašnjeg zaručnika. Obadvoje zaklopiše oči. Kjamuranu su kroz mrak sijevale varnice pred očima i on razmišljaše: "Ova ruka što dršće u mojoj ruci Feridina je ruka..." Dakle, može se ostvariti i ono što čovjek ni u snu ne misli da bi moglo biti." Kjamuran opet otvorio oči. Ferida je kao dijete koje iza dugog plakanja zaspi duboko drhtala a glava joj se postepeno spuštala, dok je nije posve naslonila na Kjamuranovo rame.

U čitavu njezinu drhtanju, osobito u tome što je spustila svoju ruku, vidjela se potpuna predanost i nemoć. Kada se Kjamuran malo makne, osjeti kako mu se ona još više pripija, kako mu ruku još jače stišće. I ne znajući zašto, šapnu joj posve taho:

— Ja volim đulbešećer.

Najednom se kraj njih otvorio kapija i to ih probudi iz sanjarenja. Ferida skoči kao ptica koja se prepadne kada puška pukne. Najprije je išla Nermina. Grmuša je odmah strasno zagrli. Pritiskivala je uza se obasipljući je poljupcima po očima, kosi, licu. Nitko nije znao razlog toj razdraganosti. Onoj maloprijašnjoj zamorenosti nije bilo ni traga. Mališane je opet hvatala za ruke pa ih dizala u zrak. Kad su ulazili unutra, ona razvuče korake očekujući Kjamurana. U sumraku na unutarnjim vratima šapnu ona posve taho:

— Merci, Kjamurane.

VII

Sutradan je Ferida opet sama otišla u grad. Kada se popodne vratila, činila se posve umornom. Uza sve to je sabrala svu djecu oko sebe i ukraj bašče svezala veliku ljljačku.

Kada se Kjamuran jedva izbavio nekog starog dosadnog Aziz-begova gosta, Ferida je s malim Nedždetom bila na ljljački. Grmuša je svom snagom njihala ljljačku. Nedždet je vrištao i kao mače se prikrpio o njezinu vratu.

Kjamuran je čuo, upravo kao i prije deset godina, kako tetka Ajiša viče:

— Ferida, kćeri, mani se budalaštine!... Past će dijete...

Grmuša i ne haje već u šali odvraća:

— Ah, tetka, što se to vas tiče?... Pravi se gospodar Nedždetov ne tuži... Zar ne, Kjamurane?

Ferida popusti jedno dijete a prihvati drugo. Htjela je da svako, sve po redu, zadovolji.

Najveće, ali uz to i najstrašivije dijete, Nerminu, zbaci s ljljačke pošto ju je natjerala da se sita izvršti. Kose su joj se od znoja lijepile za porumenjelo čelo i obraze, dok je krajeve konopca pritezala jedan uz drugi.

— Čini mi se — reče — da nije više nitko ostao.

— Mene si zaboravila — dobaci joj Kjamuran oklijevajući.

S blijedih Grmušinih usana poletje smijeh. Nije joj bilo pravo da mu rekne "ne", a nije se opet usuđivala da ga pozove: "Dodí!"... Razgledajući okolo po drveću, kao da čeka ne bi li je tko potaknuo, reče:

— Kako bi to bilo?... Ne znam... Bojim se, neće nas konopac moći održati. Zar ne, Mužgano?

Mužgana uhvati rukom konopac pa, uprijevši svoj mirni pogled u Kjamurana, reče:

— Nije zbog konopca, dosta je čvrst... Ali je Ferida silno umorna... Jednu... ženu ovoliko zamarati, držim, grehota je.

Ferida najprije reče:

— Svejedno... Što to smeta?

Ali brzo iz Mužganina značajna pogleda razabra da ne valja šta je rekla. Kao

dijete koje je nešto zgriješilo, stidljivo i bojažljivo obori glavu pa reče tiho:

— Da, suviše sam umorna... Mogla bih se razboljeti ...

Odjednom se na njoj opazi neka sumornost, u očima joj nesto prijašnjeg žara i raspoloženja.

Mužgana koja je i dalje gledala u Kjamurana reče mu tiho:

— Kjamurane, ti si bez srca više nego što sam ja mislila.

— Zašto? — šapnu on tako lagahno da se jedva čulo.

Mužgana ga više silom povuče u kraj bašće pa mu reče:

— Zar ne vidiš u kakvu je stanju nesretnica?... Zar ti nije dosta što si joj život, srce razbio?

— Mužgano...

— Toliko godina je nitko od nas ne potraži... Nije mogla odoljeti čežnji... zaboravila je srdžbu i uvredu i došla nama... Kada je došla, bila je posve dobro ... Ranu koja je istom zacijelila ti si nanovo pozlijedio...

Mužgana nastavi, dok su joj se oči napunile suzama:

— Meni padaju na um njezine muke koje će je snaći kada sutra pođe odavde. Da, Kjamurane... Ferida sutra ide... Sve je spremljeno. Ni ja ništa ne znam. Ovaj put nisam je ja ništa pitala ni o njezinu životu, ni šta joj srce osjeća... Maloprije sam to čula. Upitah je zašto se odjednom na to odlučila... Kaže mi da joj je došlo pismo od muža... Uvjerenja sam da mi nije istinu govorila... Ferida bježi od tebe... Sirota ne može više izdržati... Ja imam osobitu svrhu da ti ovo kažem. Ja se bojim da će ovaj rastanak od nevolje biti pretežak. Ferida je vrlo jaka, jača je nego što se to može i zamisliti. Ali, opet je žena. Ti si obvezan prema onoj nesretnici kojoj si život razbio tako... Molim te, dakle, budi pri rastanku jak i miran!... Gledaj da joj uliješ snage koliko se može...

Dok je Kjamuran slušao ove riječi sav je pomodrio.

— Ti govorиш samo o Feridinu razbijenu životu... A ja?

— Ti si sam tako htio...

— Ne budi toliko bez srca, Mužgano...

— Misliš li ti da se ja ne bih zauzela kada bi se dalo nešto učiniti... Ali, ne može se ništa ... Ferida je sada tuđa žena... Nesretnica je sputana... Vidim da si i ti malo nesretan... Ne ljutim se na te... Ali se ne da ništa učiniti...

*

Svatko je već doznao da Ferida ide sutra ali o tome nije nitko govorio. Večera je prošla u grobnoj tišini. Iza večere posadi Aziz-beg kraj sebe Feridu. Te noći se on pričinjao mnogo stariji i nekako oronuo. Često poplješće Feridu po ramenima, uhvati je za podbradak pa joj zakrene glavu i gleda je pravo u oči.

— Ah, Grmuša, ah... Srce si mi rasplakala pod moje stare dane...
Tu noć su svi rano otišli u svoje sobe.

janja / balkandownload

VIII

Bilo je prošlo pola noći. U vili je odavno sve spavalо. Mužgana s tankim šalom preko ramena i sa svijećom u ruci izđe iz svoje sobe. Polagahno, sve na prstima, dođe pred vrata Kjamuranove sobe. Unutra niti se čuo glas niti se vidjelo svjetlo. Mlada žena polagahno kucnu na vrata i reče skoro šapćući:

— Kjamurane... Jesi li zaspao, brate?

Vrata se brzo otvorиše. Kjamuran se nije bio ni raspremio. Pri slabu svjetlu svijeće lice mu se činilo još bljeđe, zamorenije, a kao da mu je zasmetalo i ovo svjetlo, žmirkao je očima.

— Zar nisi još zaspao, Kjamurane?

— Eto vidiš...

— Zašto si utruuo svjetiljku?

— Noćas mi svjetlo prži oči...

— Šta radiš u mraku?

— Ništa — osmjejhnu se gorko. — Nastojim prokuhati svoj otrov, ovo svoje beznadno stanje... A zašto si ti u ovo doba došla?... Šta hoćeš?

Mužgana je nastojala prikriti uzrujanost.

— Imam jednu izvanrednu vijest... Ne uzrujavaj se, Kjamurane... Dodji sebi!... Kazat ču ti...

Obadvoje uđoše u sobu. Mužgana spusti svijeću, a onda polahko zatvori vrata. Kao da nije znala odakle bi započela oklijevaše neko vrijeme, a onda otpoče nastojeći biti što mirnija.

— Ne uzrujavaj se, Kjamurane, janje moje!... Neću ti reći ništa loše... Naprotiv, vrlo ugodnu vijest... Ali, ako se budeš toliko uzrujavao...

Mlada žena, kušajući njega umiriti, i sama se uzbudiivala, u očima joj se blistale suze, a glas joj je drhtao:

— Kjamurane... Maloprije mi dođe Ferida u sobu ... U držanju joj je bilo nešto neobično. "Mužgano," reče mi, "ja sam dosad imala samo tebe kome mogu svoje srce otvoriti... Od tebe nemam nikoga bližeg. Imam jednu tajnu koju hoću da ti povjerim... Ti ćeš je pričuvati do sutra dok ja ne odem.... A onda je možeš kazati..."

Vi ste se začudili kada sam ja ovamo jednog dana iznenada izbila... Rekla sam vam kako nisam više mogla odoljeti čežnji... I to je tačno... ali to nije bio glavni razlog... Ja sam ovamo došla da iskupim riječ koju sam prije tri mjeseca na smrtnoj postelji zadala jednom čovjeku koji mi je bio najdraži na ovom svijetu. Ja sam bila prisiljena lagati vam... Ja sam sada udovica... Muž mi je umro prije tri mjeseca od raka." Dok je Ferida ovo govorila, naslonila je glavu na moje rame i gušila se u plaču. Umivajući se suzama nastavila je: "Onoga dana kada će umrijeti, zovnu me doktor sebi. "Ferida", reče mi, "ja se ne bojam da ćeš iza mene pasti u bijedu... Jer sve što imam ostat će tebi kao mojoj ženi... Jednostavnoj, mirnoj ženi, kao što si ti, može to doteći da udobno, u izobilju provede život... Ali, ima nešto drugo posrijedi, Ferida... Ženi bez ikog svoga, makar bila i bogata, teško je živjeti... A onda, drugo je novac, drugo je porodična ljubav i pažnja... Ferida, ako hoćeš da mirno umrem, sada mi se zakuni da ćeš se iza moje smrti vratiti svojoj rodbini u Carigrad.

Ako i nećeš zauvijek ostati kod njih, ostani barem tri mjeseca!... Tko zna što može biti u dugu vremenu... Možda će ti jednoga dana nešto kod njih zatrebati... Ili ćeš možda jednog dana osjetiti potrebu za porodičnom ljubavi, pažnjom... Ukratko, Feridice, ako se uvjerim da ćeš se sa svojom porodicom izmiriti, mirnije ću umrijeti, neće mi ostati oči otvorene"... Plaćući mu rekoh da ću izvršiti ovu njegovu posljednju želju. Ali mome doktoru ne bi ni to dosta. Hoće da se još pomirim i sa svojim bivšim zaručnikom. Veli: "Možda će ti on jednoga dana biti starijem bratu na mjesto." Dade mi jedan zapečaćen paket da ga svojom rukom predam Kjarmuranu.

"Tu unutra," reče, "ima neka tužna priča. Kada sam je ja nekoć čitao, silno me je potresla. Ja hoću na svaki način da je i on pročita. Zakuni mi se da ćeš mu je ovako zapečaćenu svojom rukom predati!"

Eto sada znaš sve, Mužgano... Moj doktor je bio dobra duša. On je mislio, ako me izmiri s porodicom, da će naći lijeka mom osirotjelom srcu. Kukavac, nije mogao predvidjeti kako će to biti meni gorko. Pošto sam svoga doktora ostavila pokraj Munise, dođoh u Carigrad. Iz onoga što sam tamo saznala vidjeh da će mi biti vrlo teško izvršiti njegovu oporuku. Istom sam u Carigradu čula da je Kjamuranova žena umrla. Onda saznah kako su se o meni raširili svakakvi ružni glasovi. Da je Kjamuranova žena živa, bila bi to posve obična stvar kad bih ja svojoj porodici došla nekoliko dana u goste, jer sam nedavno ostala udovica. Ali sada, svi vi, čak i Kjamuran, pa i ti, Mužgano, koja me najbolje od svih poznaješ, kako ćete o meni loše misliti! Reći ćete: Godine i godine išla po svijetu, imala svakakvih doživljaja i pustolovina, tko zna s kakvim se posljednjim računima prodala jednom starcu. Sada, kad je čula da je stari zaručnik slobodan, opet se s onim istim posljednjim računima vratila među nas, u onaj isti dom, onom istom zaručniku, što ih je prije nepravedno proklinjala i vrijeđala. I pred onima koji imaju toliko srca, osjećaja, da o meni tako ne misle, ja bih se opet stidjela."

Mužgana je nastavila sve uzbuđenje:

— Ah, Kjamurane... Da si samo čuo kako je Ferida u suzama, sva očajna izgovorila sve ovo... Ali ove posljednje riječi neću zaboraviti dok sam živa. Ferida mi reče: "Ja ne mogu nikome objasniti s kakvim sam ja rastresenim osjećajima ostavila rodbinski dom, kakvim je jadima ispunjen moj život, pod kako sam se gorkim pritiskom morala udati..."

Ako bi tvrdila neka djevojka kojoj je istom dvadeset i pet godina, koja je jedan dio života provela u potucanju po svijetu i doživjela svakakvih pustolovina, drugi dio u kući svoga muža, ako bi, velim, tvrdila da njezino žensko lice, njezino tijelo nije dotakla muška usna, svatko bi joj se smijao, svatko bi joj rekao da je obična lažljivica. Zar ne, Mužgano?... Protivno se ne može dokazati. Više ti neću ništa govoriti. Ne znam šta je u paketu što ga je ostavio doktor Kjamuranu... Ali, možda je unutra sakrivena i kakva besposlica? Njegovu sam posljednju želju ispunila s toliko patnje, s bolom u duši. Ali da još i ovo učinim, za to nemam snage. Sutra, kada ja budem na lađi, kada bude sve svršeno, predaj ti ovaj paket Kjamuranu!"

Mužgana je zašutjela. Ova mlada žena koja je i u najtežim časovima pokazivala toliki mir i strpljenje kao da je bez osjećaja, plakala je sada kao malo dijete. Pruži ruke koje su joj drhtale pa reče:

— Nećemo je više pustiti, Kjamurane... Ako bude trebalo, silom ćemo je zadržati. U prošlosti što je bilo bilo, vi se više ne smijete rastati... Vidi se po svemu, vi ste jedno za drugo ...

Kjamuran se bijaše upravo uspavao. Za jednog sanjara kojemu i najneznatnija slika ili izbrisana uspomena hrani mjesece i mjesece njegovu bolesnu, zagonetnu dušu, bila je suviše velika nada najednom.

On je u onom sumraku razgledao oko sebe, žmirkao kao bolesnik koji se iza duge nesvjestice probudio pa ništa ne shvaća, ne misli.

Mužgana izvadi ispod šala veliku kuvertu s crvenim pečatima i pruži je Kjamuranu:

— Usprkos obećanja koje sam dala Feridi, ja ti ga evo sada predajem.

Opet namjesti na sebi šal i pođe izaći. Kjamuran je rukom zadrža:

— Mužgano, nešto bih te molio... Ti si najviše sudjelovala u tužnim doživljajima naših srdaca... Ovu ćemo kuvertu zajedno otvoriti da vidimo šta je u njoj.

Dok je Mužgana palila svjetiljku na stolu, Kjamuran otvorio kuvertu, iz koje ispadne jedno pismo i još jedna velika kuverta. Pismo, pisano teškom rukom, bilo je naslovljeno Kjamuranu:

Sine Kjamuran-beže!

Čovjek koji vam piše ovo pismo povučen je starac koji je jedan dio svoga

života proveo s knjigom u ruci a drugi posvetio svojim ranjenicima. Kada Vam stigne ovo pismo, on će biti već davno pod zemljom. Na svom smrtnom času je dao sebi truda da Vam napiše ove retke, u nadi ne bi li učinio kakvo dobro nesretnici koju silno voli.

Slušajte me dakle!

Jednog dana u zabitom selu, u nekoj potleušici nađoh mladu carigradsku djevojku, čistu kao svjetlost, lijepu kao slika. Šta biste Vi osjetili kada biste usred ciće zime, dok snijeg pada kao iz rukavice, jedne noći otvorili prozor na svojoj sobi i odjednom čuli kako iz mraka pjeva slavuj? Eto, to sam ja onoga časa osjetio. Kakva je prokleta sudbina ili slučajnost bacila u zakutak ovog mračnog sela ovu nevidljivu ljepotu božije moći? Dok joj je duša plakala, oči, usnice su joj se smijale. Nastojala je prevariti me kojekakvim nevjerojatnim pričama o požrtvovanju. Ah, sirota djevojčice, misliš li ti da sam ja tvoj naivni, luckasti dragan što si ga ostavila u Carigradu pa da ti vjerujem? Meni je bilo sve jasno čim sam video njezine mahmurne oči kao u djece koja su se probudila a nisu se naspavala, njene nesigurne pokrete u kojima ne vidi kamo stupa, njezine usnice koje su drhtale kao da ljube nešto umišljeno, sve njezino držanje koje joj daje još veću ljepotu kao da je gura u neki umišljeni zagrljaj.

Gdjekada sam se s nasladom sjećao Medžnuna* iz starih priča, koji je zašao u pustinju tražiti Lejlu^[63]. Od toga dana sam njega pustio. Počeh se često sjećati nevine, otmjene, lijepe Lejle s njezinim svijetlim crnim očima, svilenom puti, koja u novo doba traži po mračnim selima punim grobalja neostvareni san ljubavi. Do dvije godine iza toga opet se nađosmo. Bolest ne jenjava, sirotu jednako podgriza, vodi je u propast. Ah, zašto je nisam onoga dana kad sam je prvi put video bacio na sape svome konju pa je silom odnio u Carigrad, njezinoj kući. Nepažnja!

Kada sam je drugi put našao, sve je bilo prošlo. Vi ste se bili oženili. Mislio sam još je dijete, mlada je, možda će s vremenom zaboraviti. Kada je jednom bila bolesna, slučajno mi dođe do ruku jedna bilježnica iz koje vidjeh kako je duboka ona rana. U tu je bilježnicu ona napisala sav svoj život. Tada sam izgubio svaku nadu pa je htjedoh liječiti kao svoje rođeno dijete. Ali ljudske smutnje, podmetanja ne dadoše mi ni to. Neko sam vrijeme mislio naći kakva dobra, valjana momka pa je udati. Ali, to je bilo opasno. Muž, kako god bio dobar čovjek, tražit će od nje ljubav, jer je ona za to rođena, za to i umire. Ali da ona voli drugoga, to bi za nju bilo samo tužno robovanje. Dok ona voli jednoga, da padne u zagrljaj drugome, moglo bi je to ubiti. Imajući pred očima tu opasnost, vjenčah je za se. Dok sam živ, mislio sam, branit ću je i čuvati. Kada umrem, moći će nekako živjeti s ono mog imetka od desetak groša i nekoliko kućica i njiva. Bit će joj lakše da živi kao osigurana udovica nego kao djevojka u

⁶³ Medžnun i Lejla — istočnjački Romeo i Julija.

koju se sumnja. Povrh svega toga mogao je jednom doći dan da joj se ispunjava nuda. Šta ima u životu nemoguće? U meni je oživjelo ovu nadu još više kad je Vaša žena umrla. Ja sam neprekidno dobivao iz Carigrada vijesti o Vama. Možda je Vas ova ženina smrt ožalostila. Ali, kad bih Vam rekao da je i meni bilo tako, bio bih licemjeran. Tražio sam kakav izlaz. Mislio sam da je pustim, jer je naše vjenčanje bilo svakako prazna riječ, pa da je pravo povratim Vama. Ne znam šta bi na to rekao svijet.

Uostalom, ja sam čovjek koji je davno pljunuo na to što će ljudi o njemu govoriti, što li će misliti. U to se moja bolest pogoršala. Vidio sam da će za tri-četiri mjeseca sa mnom biti svršeno. Ne znam treba li da Vam išta više kažem. Pod jednom izlikom šaljem Vam Feridu na noge. Siguran sam da će Vam moje pismo predati svojom rukom. Narav sam joj dobro proučio. Čudna je to djevojčica! Možda će se otimati, praviti nešto. Nikako to ne zarezujte! Kad biste znali da će umrijeti, ne puštajte je! Ako treba, budite divlji, prost kao oni gorštaci što silom otimaju djevojke! Budite uvjereni, ako umre na Vašim rukama — od radosti, od slasti će umrijeti.

Da Vam još i ovo objasnim. U ovom poslu nisam nimalo na Vas mislio. S draga Vam srca ne bih dao mačke iz svoje kuće, a kamoli ovako rijetku ljepoticu kao što je Ferida. Ali, šta čete, ovim se djevojkama ne može dokazati. Ne znam zašto se zaljube u ovakve neotesance, neznalice, bez srca — kao što ste Vi?

Rahmetli Hajrulah.

P. S. U kuverti je Feridin dnevnik. Kada smo prošle godine, prtljali na selo, sklonio sam sanduk u kojem je bila ova njezina bilježnica. Rekoh joj: "Bit će da su ga ukrali kočijaši." Vidio sam da joj je bilo silno žao, ali se nije tužila. Kako sam pogodio kad sam mislio da bi ovaj dnevnik mogao jednoga dana pristati u posao!

IX

Kada su Mužgana i Kjamuran završili čitanje Grmušina dnevnika u školskoj bilježnici s plavim omotom već je bilo počelo svanjivati a po granju su cvrkutale ptičice.

Kjamuran spusti od umora i duševne боли otežalu glavu na požutjeli list ovog dnevnika i uze ponovo ljubiti one tužne riječi, mjestimice pokapane suzama. Kada je htio zaklopiti dnevnik, Mužgana se pomače i prinese njegove plave korice bliže svjetiljki.

— Dnevnik nismo završili, Kjamurane... Evo ima i na koricama nešto ispisano... Samo se tinta slabo razabire na ovom plavom papiru...

Otvoriše još više svjetiljku, sagnuše se nad korice i teškom mukom pročitaše još ove retke:

Jučer sam zauvijek završila svoj dnevnik. Mislila sam, sutradan ujutro pošto sam se udala, neću imati odvažnosti ne da pišem, svoje uspomene, već neću smjeti pogledati u ogledalo da vidim svoje prijašnje lice, neću smjeti progovoriti riječi da ne bih čula svoj prijašnji glas... Ali...

Ja sam jučer bila mlâda. Pustila sam se kao suh list na bujici. Što god je tko govorio, radio, nisam ničemu prigovarala. Čak sam pristala da mi obuku dugu bijelu haljinu koju je doktor donio iz Carigrada i da mi na glavu metnu mlâdinski veo. Samo kad su me tako nagizdanu doveli pred ogledalo, ja sam neopazice zažmirila... Čitav moj otpor sastojao se u tome...

Došlo je mnogo tuđih žena da me vide... Čak je među njima bilo i učiteljica, mojih starih drugarica. Nisam čula ništa što se govori, samo sam nastojala svakom se jednako osmjehnuti. Jedna mi stara žena reče u lice: "Bogme ti se baš sreća nasmijala..."

Hajrulah-beg je pred večer došao kući. Na svoje debelo tijelo obukao je uzak salonski kaput koji mu je utegao tijelo, a neka mu čudna crvena kravata visila nahero. Premda sam bila tako tužna, nisam se mogla suzdržati da se malo ne nasmijem. Ali mi pade na um da ne valja ako ga ostavim u ovako smiješnu položaju pa mu skidoh onu kravatu i bacih je, a privezah mu drugu koja je odgovarala salonskom odijelu. Hajrulah-beg se nasmija:

— Bravo djevojčice... Ti ćeš biti dobra domaćica. Vidi ti šta znači biti mlađa žena!...

Gosti se bijahu razasuli. U blagovaonici smo sjedjeli uz prozor jedno prema drugom.

— Mala — reče mi Hadrulah-beg — znaš li zašto sam ovako zakasnio? Obavio sam jednu posjetu. Išao sam na groblje te na Munisin grob stavio kitu cvijeća i malo tvog mladinskog vela. Sirota se nije usuđivala pred tobom, ali kad bismo ostali sami, uvijek bi mi govorila: "Kada moja seka bude mlâda i metne mladinski veo i ja ču sebi metnuti." Sirotici sam ja htio staviti mladinski veo na plavu glavicu, ali eto ne bi suđeno.

Dok je doktor ovo govorio, ne mogoh se suzdržati već okrenuh glavu prema prozoru i kao ovaj tužni jesenski večernji povjetarac: dugo, dugo plakah s nekim nevidljivim suzama koje su se odmah na trepavicama sušile...

Prve časove večeri proveli smo kao i uvijek na donjem katu, u blagovaonici. Hadrulah-beg nataknuo naočale, sjeo u kut pa čita svog Rousseaua.

— Gospođo — reče mi — nije lijepo da novi mladoženja sada ovdje čita, ali ne zamjeri. Ne boj se, noći su duge, imat ču vremena pjevati svojoj mlâdi i ljubavne pjesme.

Sagnuh se više na rubac koji sam uzela da porubim. Ah, ovaj stari doktor! Kako sam ga voljela, a kako ga sada prezirem. Dakle, kada od jada i nevolje spustim svoju glavu na njegova ramena, ove će nevine plave oči s bijelim trepavicama moći podnijeti da u me gledaju kao u svoju ženu! Mučile su me ove misli sve dok nije otkucalo jedanaest sati. Tada doktor spusti knjigu na sto i ustade:

— Eh, gospođo... Vrijeme je da se spava. Hajdemo!

Iz ruku mi ispadne igla i šav. Ustadoh i uzeh sa stola svijeću. Tobože da zatvorim stakla priđoh prozoru. Dugo, vrlo dugo sam zurila u mrak. Iz duše mi je tako dolazilo da bježim iz ove sobe, da idem u ovaj mrak...

— Gospođo — dozva me doktor — ti si se suviše zadubila. Idi pravo gore! Ja imam nešto reći kaplaru pa ču doći.

Stara pomajka i jedna žena iz susjedstva preobukoše me. Dadoše mi opet svijeću u ruku i poslaše me u sobu — moga muža. Hadrulah-beg je bio još dolje. Naslonjena na ormar stojim na nogama i trljam ruke kao da su mi ozeble. Toliko sam drhtala da mi se svijeća ljudjala u rukama, umalo da mi se nije kosa zapalila. Najzad se uz stepenice a onda preko hodnika začuše koraci. Hadrulah-beg uniđe, mrmljajući nekakvu pjesmu i odmah uze skidati kaput. Kad mene spazi reče mi kao da se izgubio:

— Curo, zar još nisi legla?

Otvorih usta da mu odgovorim, ali su mi zubi cvokotali da nisam mogla ni probijeljeti. On mi se primaknu pa mi zapanjeno zaviri u lice:

— Curo, šta je to? Šta ti tražiš u mojoj sobi?

Najednom se po sobi zaori grohotan smijeh.

— Curo, čuvaj se, ovamo!...

Ali ne moguće završiti od smijeha. Pljeskao se rukama po koljenima, kupio prste i prinosio ih usnama, jednako se smijući:

— Dakle, ti ovdje... Uh, nevaljalico jedna... Ti, dakle, veliš da smo od zbilje postali muž i žena... Fuj, bezobraznice!... Da ti Bog plati!... Ovako doći čovjeku koji ti je ocu na mjesto...

Soba mi se viti oko mene, čini mi se sad će se poda mnom prolomiti. On grize prste, a od stida se sav zajapurio:

— Ah, pokvarena grešnice, uh!... Zar te nije bilo stid doći u moju sobu tako u noćnoj košulji?

Da mi se je toga časa bilo pogledati! Tko zna koliko sam boja promijenila u licu.

— Gospodine doktore... Tako mi Boga!... Šta ja znam... Tako su mi rekli...

— Dobro, eto, oni su pogriješili... Ali ti... Svašta sam na svijetu mogao pomisliti... ali mi nije moglo doći ni na kraj pameti da će mi jedna bezobrazna djevojka u ovim mojim godinama udariti na obraz...

Ah Bože, kolikih li muka!... Hoću da propadnem u zemlju. Griskam usnice da su gotovo prokravile. Čim se ja maknem, on se tobže buni. Pobježe do prozora pa, zaklanjajući gornjom košuljom svoj vrat, viče:

— Curo, ne primiči mi se!... Bogami se bojim; sad ču otvoriti prozor i zapomagati: "Prijatelji, evo me pod stare dane...."

Ostalo nisam mogla slušati. Potekoh da pobjegnem na vrata. Ali ne znam šta mi bi, odjednom se opet vratih. Pokretom koji mi je dolazio od srca bacih mu se, plačući, u naručaj:

— Oče — zavapih — moj oče!...

I on raširi ruke pa isto tako od, srca zavapi:

— Kćeri moja, dijete moje...

Slast onog očinskog poljupca koji sam tada osjetila na svom čelu neću nikada zaboraviti dok sam živa.

*

Kad sam došla u svoju sobu i plakala sam, a i smijala se. Toliko sam po sobi pravila buku da je doktor počeo lupati u zid:

— Curo, oborit ćeš kuću... Kakva je to tolika galama?... Svadljivi susjedi će svaliti na me krivnju... Reći će: Onaj budala je mlâdu natjerao da svu noć viče...

Ali ni on nije manje galamio od mene. Hoda po sobi i glasno viče:

— Bože, čuvaj nam čast i obraz od ovih sadašnjih “ahir-zeman”^[64] cura!...

Tu noć smo se, on u svojoj sobi a ja u svojoj, možda deset puta probudili. Jedno drugo smo uz nemirivali lupajući u zid i oponašajući sad pjetla, sad ptice, sad žabe...

*

Eto, to je priča o onoj noći kad sam bila mlâda. Moj dragi doktor je tako čestit, osjećajan čovjek, čista srca, da je smatrao za suvišno kazati mi kako je naše vjenčanje bilo samo prazna riječ. Kako sam ja prema njemu koketa. Bože! U našem uzvišenom prijateljstvu on je zaboravio da je muško, a ja nisam mogla zabaciti svoju žensku čud. Najveći dio muškaraca je vrlo loš, nasilan ... To je posve tačno... Ali ima jedan mali, vrlo mali dio muškaraca koji živi jednostavno pa im je srce tako čisto da se takvo ne može naći ni u žena...

⁶⁴ Ahir-zeman — pri kraju opstanka svijeta.

X

Ferida je onu noć istom pred zoru mogla zaspati. Kada je iza sinoćnjeg događaja ustala, sunce je bilo dobrano odskočilo, sat je već pokazivao da je prošlo jedanaest. Kao dijete koje će zakasniti u školu, sva uzbudena, skoči iz postelje.

Mužgana je nešto radila po predsoblu. Ferida joj reče srdito:

— Bravo, Mužgana... Zašto ste me pustili da ovako kasno ustanem danas kada polazim na put?!

Mužgana joj odgovori hladnokrvno kao obično:

— Ulazila sam nekoliko puta u tvoju sobu... Tako si slatko spavala iza umora, pa mi te žao bilo probudit. Ali nije tako kasno kako se ti bojiš... A osim toga za lađu nije posve sigurno... Ima bure u Mramornom moru...

— Kako je da je, danas idem...

— I ja sam to kazala ocu. Otišao je u luku da razvidi za tvoj put. Rekao je da budeš spremna. Ako dođe lađa, ili će poslati kola po te ili će sobom doći ovamo...

Ferida nije zamišljala ovakvim dan rastanka. Kada je vidjela kako se Mužgana zabavlja oko djece, kako se tetke razgovaraju i smiju kao i svaki drugi dan, njoj je bilo teško pri srcu. Krivo joj je bilo što joj poklanjaju ovako malo pažnje. Kjamuran se nije nigdje vidio. Mužgana joj onako u razgovoru šapnu:

— Ferida, učinila sam ti jedno dobro... Uspjelo mi je udaljiti od kuće Kjamurana. Da ti suviše ne zadaje muke, pristao je na tu žrtvu...

— Zar neće nikako doći?

— Po svoj prilici će doći na obalu da se s tobom oprosti. Sigurno si zadovoljna s njim?

Ona se zamisli dok su joj usnice podrhtavale pa, pritisнуvši prstom u obraz, odvrati:

— Naravno, hvala ti!... Dobro si učinila...

Dok je Mužgani zahvaljivala rastreseno s nekoliko beznačajnih riječi, u duši je osjećala da joj je njezin dragi prijatelj iz djetinjstva zauvijek u srcu umro, da se neće više nikada izmiriti s njim.

Upravo kada su htjeli sjesti za ručak dođe im iz susjednog vinograda poruka:

gradonačelnici koji su se spremali u grad na zimovanje htjeli su i svojim susjedima i Feridi prirediti oproštajni ručak.

— Kako to može biti? — reče Ferida. — Doći će po me da idem na lađu.

— Sramota je — odvratile joj tetke — da ne odeš. Nema pet minuta hoda do tamo... Uostalom šta se ti imaš spremati... Možeš odmah odavde obući zär u kojem ćeš otpovjetovati...

Ferida obori glavu da ne gleda u lice tetkama koje joj sada ne poklanjaju ni toliko pažnje koliko kućnoj mački, a one su joj ipak majci na mjesto.

— Dobro — reče — neka bude kako vi hoćete...

Bilo je tri sata. Iz jednog hladnjaka, po kojem je lišće požutjelo, Ferida je svaki čas pogledala dolje na put. Najednom reče Mužgani:

— Eno dolaze jedna kola, Mužgano... Mislim da su po me...

— Ne vjerujem jer u luci nema nikakva parobroda...

Ali u taj tren se iza jednog gaja na obali pomoli parobrod.

— Eno ga, dolazi — uskliknu Ferida sva usplahirena.

U vinogradu se sve uzbuni. Djevojke se rastrkaše da nađu zàrove.

— Da ja idem prije — reče Ferida tetkama. — Vi ćete me već stići.

I odmah potrča s Mužganom prijekim putem, preskakujući ograde između vinograda i vrtova.

Upravo na bašćenim vratnicama sretoše kuhara:

— Mlade gospođe, ja upravo po vas dolazim... Bezi došli s kolima, traže vas.

Aziz-beg i Kjamuran, dočekaše ih u predsoblju na drugom katu. Aziz-beg pokaza rukom sobna vrata i reče:

— Došla su dva nezvana gosta u nezgodan čas. Da ne govorimo posve glasno!...

Zatim omjeri Feridu i upita je:

— Šta je to, gospođo, s tobom? Eto, sva si u znoju...

— Eno dolazi lađa... Hitim...

Aziz-beg joj se primače, smijući se. Uhvati je za podbradak i pogleda joj pravo u oči:

— Lađa dolazi, ali ne po tebe... Muž ti ne da...

Ferida se brzo trgnu natrag pa uskliknu poplašeno.

— Tetku, šta govorиш?

Aziz-beg uprije prstom u Kjamurana:

— Eno ti muža, kćeri. Ja se ne mijesam.

Ferida vrisnu pokrivši lice rukama. Umalo da se ne sruši. Ali je netko uhvati za ruke. Kad je progledala bijaše to Kjamuran.

Aziz-beg prsnu u smijeh:

— Ha, eto tako... Najzad si zapala u krletku, Grmušo. De, pokušaj... izmaći sel... Bi li ti šta koristilo?

Ferida bi htjela zakloniti lice rukama, ali ih ne može nikako izbaviti iz Kjamuranovih ruku. Da kud bilo sakrije glavu, kvrči se, previja, ali osim Kjamuranovih njedara i ramena ne nalazi drugog mjesta. Aziz-beg nastavi opet smijući se grohotom:

— Ovi tvoji oko tebe podapeli su ti stupicu, Grmušo. Ova izdajica Mužgana otkrila je sve tvoje tajne... Da mu Bog da duši mira, rahmetlija je poslao tvoj dnevnik Kjamuranu... Čim je meni došao do ruku, otišao sam s njim kadiji... Pokazao sam mu nekoje odlomke koji su izašli iz tvoga pera... Kadija ovdje ne uzima to sve tako strogo, pa je po tome odredio vaše vjenčanje. Razumiješ li sada, Grmušo?... Eto, ovo ti je sada muž, ali nije više onaj stari da te pusti da mu pobegneš...

Ferida je toliko pocrvenjela da joj je rumenilo iz lica prešlo i u oči, a zjenice su joj treptale kao zvijezde.

— Hajde, Grmuša, ne zateži — nastavi Aziz-beg, — Vidimo mi da ti se od sreće još vrti u glavi... Reci: "Nisi loše uradio tetku..."

Aziz-beg ju je napola silom natjerao da ponovi ove riječi. Zatim otvorio sobna vrata pa pobjedosno povika smijući se.

— Efendija, ja imam ovlaštenje od šerijatskog suda. Vjenčavam Grmušu... pardon, gospođicu Feridu, za ovog Kjamuran-bega... Očitaj im blagoslovnu molitvu, a mi ćemo odavde vikati: amin!

Zatim se okrenuo Feridi:

— Kako si se, Grmušo, godine i godine igrala s nama kao s prstom!... Jesi li vidjela kakve sam ti sve zamke podapeo?

Iz bašće se začuše dječiji glasovi.

— Sad će — nastavi Aziz-beg — čestitke... ljubljenje starijih u ruku... Neka to sve ostane do večeras. Priredit ću sjajnu svadbenu gozbu... Idi, sine vama nema nikakve koristi od našeg brbljanja! Sigurno vi imate nešta i sami govoriti... Bježi tamo sa svojom ženom niz te uske sporedne stepenice! Idi dokle hoćeš! A onda se možete zajedno povratiti...

Dok je Kjamuran više nosio nego vodio Feridu prema stepenicama, stiže ih Mužgana. Obadvije se prijateljice izljubiše plačući.

Da se ne bi vidjelo kako mu teku suze iz očiju, Aziz-beg izvadi rubac kao da će useknuti, a onda povika kao kakav govornik:

— E, Grmušo, što mi pokrade trešnje?... Čini mi se da je kucnuo čas kad će ih drugi tebi krasti... Nego, daj ih meni pa da prebijem račune.

Na to podiže Grmušu u zrak pa je opet baci Kjamuranu u naručje.

— Izbavili smo te večeras od morske bure... Samo mi se čini da je žešća ta plava bura uza te... Neka ti je Bog na pomoći, Grmušo...

Niza stepenice su išli kao da se prevrću. Kao dijete uhvatio Kjamuran Feridu pod ruku pa je pritišće da jedva diše. Pod stepenicama zape Feridina haljina.

Stadoše na časak. Dok je Ferida kušala odapeti haljinu, Kjamuran joj govoraše ispresijecano:

— Ferida... ti moja žena... Ne mogu da vjerujem. Da uvjerim svoje srce da si baš moja, moram osjetiti tvoju težinu...

I silom je uze u naramak pa je diže kao malo dijete. Ferida je samo drhtala a tijelo joj strepilo. Ona se pustila kao da ju je uhvatila bujica pa se i smije i plače. Zär joj se zgužvao, kose pomele. U malom dvorištu kraj kućnih vrata poče moliti:

— Pogledaj me, Kjamurane!... Kako ču ovakva izaći napolje? Dopusti mi da odem na jedan čas u svoju sobu da promijenim haljine. Odmah ču doći...

Kjamuran je nikako ne pušta iz ruku već se smije.

— Nikako, Ferida... Ono je samo jednom bilo. Zar da te opet pustim kad si mi pala ruku?...

Kao da joj je nestalo snage da se dalje otima, spusti glavu na Kjamuranova prsa i krijući lice priznade stidljivo:

— Misliš li da se i ja nisam pokajala što sam otišla?...

Kjamuran joj ne vidi lica, ali osjeća po svojoj ruci kojom joj je milovao lice kako mu kaplju tople suze.

*

Išli su putem gotovo zagrljeni. Najednom vidješe kako im u susret dolaze dva ribara, pa se rastaviše. Nisu gotovo ništa razgovarali. Opsjela ih je sreća što mogu ići zajedno, jedno uz drugo.

Kad su došli na onaj put između vinograda gdje su se prvi put zagledali prije deset godina, Kjamuran dotače Feridino rame:

— Ferida, možda se ti ovog mjeseta više ne sjećaš...

Grmuša je zurila niz put i smješkala se.

— Taj vidik ima svoje značenje... Dakle, sjećaš se.

Ferida uzdahnu. Kao da se smješka kakvoj staroj uspomeni, pogleda zadovoljno Kjamurana:

— Koliko sam se radovala onoga časa!... Zar bih mogla zaboraviti?

Da se ova glava ne bi od njega okrenula, da se ovaj pogled ne bi digao s njegovih očiju, Kjamuran je uhvati za podbradak pa poče nekako teško, duboko:

— Ferida, sav je naš život evo ovdje... Slušaj me... Sad mi se čini tako, te oči su me toliko namučile da jedva mogu one razumjeti mene, bolećivu tankoćutnost moga srca... Kada sam se zaljubio u te, ti si bila lahka, nestošna djevojčica koja ne zna ni za što drugo osim za smijeh i zabavu, ona prava Grmuša, koja se kao svjetlo, kao pjesma ne može zadržati u ruci... Ja sam prema tebi bio slab. Svako jutro kada bih se probudio, osjetio sam da su mi se tvoja slika, tvoja ljubav malo dublje

smjestili u srce. Te me je velike slabosti prema tebi bilo i stid i strah. Gdje kada su ti tebe bili takvi pogledi, takve riječi da su mi velikim nadama ispunjavale srce. Ali si se ti za čas opet promijenila. Čim bi se u tebi vidjela tvoja prava duša, nestalo bi one nježne, osjećajne djevojčice koja se budila u tvojim dječjim očima što su se smijale, zabavljale. Tada bih rekao: "Nije moguće, ovo me dijete neće razumjeti, upropastit će mi život!" Nisam se nikad nadao da ćeš mi ovakom vjernošću pokloniti svoj život, svoje srce. Možda si ti, kad bi mene ugledala, bježala da od mene skriješ tu svoju rumen, te lijepe usnice što dršću. Ja sam držao da je to lahkomslenost jedne Grmuše, i to me je jelo, uništavalo. Kaži mi, Ferida, gdje si u tako malim Grmušinim prsima krila tako veliku vjernost, tako osjećajnu dušu?

Kjamuran zašutje jedan časak. Po blijedom, nježnom licu izbio mu znoj. Sagnu glavu pa nastavi još tiše:

— Moj se jad, Ferida, nije ni s tim završavao. Ja sam često bio ljubomoran na te... Na svijetu nema osjećaja koji ne bi izblijedio, izgubio na svojoj snazi... Tada bih pomislio: "Ako kasnije ne budem mogao ljubiti Feride, ako ove slatke osjećaje izgubim..." Ja bih tada nastojao da mi se tvoja slika što više udalji od mene...

U planinama ima neka trava kojoj ne znam imena, Ferida... Kada je čovjek neprestano miriše počne sve manje osjećati njezin lijepi miris... Tome je jedini lijek da se čovjek jedno vrijeme prođe tog mirisanja ... Čak gdjekada, samo da nanovo nađe onaj stari lijepi miris, prinese pod nos kakvu bilo mirišljivu stvar, na primjer... kakav obični "žuti cvijet"...

Ova trava gdjekada udari i na muke zbog svoga lijepog mirisa. Ljudi je među prstima taru, gnječe... Ferida, meni sada naliče tvoje oči koje su se iza duševne patnje udubile, tvoje lice koje se ovom tužnom ljubavlju zamorilo, onoj travi koja, kako se više gnjeći, sve više miriše. Razumiješ me, zar ne, jer se tvoje oči više ne smiju, ti se ovim mojim riječima koje se čine beznačajne više ne zabavljаш."

Ferida je kao dijete koje se sprema da zaspri treptala očima, a na trepavicama su joj se zrcalile suze. To ju je tako morilo, uzbudilo, da je bila posve nemoćna, noge joj odrvenile, pa je svu težinu svoga tijela predala Kjamuranovim mišicama. Kao u snu samo propusti kroz usne:

— Eto vidiš... Grmuša je zauvijek umrla...

Kjamuran joj još više primače glavu i odvrati joj posve tiho:

— Svejedno... Ja sam sada svu svoju ljubav za "grmušom" prenio na nekog drugog... na "đulbešećer" ...

Kjamuran osjeti kako je ovo zamorenno tijelo što se držalo o njegovim rukama odjednom oživjelo:

— Kjamurane, ne govori tako... Molim te...

U to odmače glavu malo natrag s Kjamuranovih prsa i pogleda mu u lice... Po vratu koji je drhtao od ispresijecanog dahtanja pomodrile joj žilice, a s lica, iz očiju sijevaju joj varnice.

Kjamuran, usprkos, opet ponovi:

— Đulbešećeru moj... samo moj Đulbešećeru...

Ferida, dršćući čitavim tijelom, prope se na noge i uhvati Kjamurana za ramena. Dok joj se krv iz čitava tijela slila u usnice, ona pruži vrat...

Časak iza toga se rastaviše. Ferida je oživjela kao ptica koja se na bistroru potoku napojila iza velike žedi pa galami, udara nogom o zemlju, okreće glavu na stranu da joj se lice ne vidi a jednako viče:

— Ah, sramote, Bože, sramote!... Ti si svemu kriv, plavi nasilniče!...

Dotle je kraj njih na grani cvrkutala jedna grmuša.

Janja

www.balkandownload.org

REŠAT NURI GÜNTEKIN
GRMUŠA

Izdavač
BH Most

Za izdavača
Muharem Čolić

Tehnička obrada
ART 7, Sarajevo
Studio za grafički dizajn i izdavačku djelatnost

Lektor i korektor
Lebiba Džeko
Rasema Čolić

Štampa

Za štampariju
Rasim Rapa

Štampano u 3000 primjeraka 1999.